

SOCIAL RESEARCHES BOOK

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI

6

Editors & Editörler

Sibel MURAD & Milad SALMANİ

Gökçe ULUS & Gülçin Tuğba NURDAN

ARTİKEL AKADEMİ: 413

Toplumsal Araştırmalar Kitabı-6
(*Social Researches Book-6*)

Editors & Editörler

Sibel MURAD & Milad SALMANI & Gökçe ULUS & Gülçin Tuğba NURDAN

Mizanpaj-Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni Editörü
Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ

ISBN 978-625-5674-53-1

Bu kitabın her hakkı saklıdır.

Kitap içerisindeki yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

All rights of this book are reserved.

All responsibilities of the texts in the book belong to the authors.

Baskı ve Cilt: Uzunist Dijital Matbaa Anonim Şirketi
Akçaburgaz Mah.1584.Sk.No:21 / Esenyurt - İSTANBUL

Matbaa Sertifika No: 68922

Artikel Akademi bir Karadeniz Kitap Ltd. Şti. markasıdır.

©Karadeniz Kitap - 2026

Akademik etik kurallara

bağlı kalınarak yapılacak olan alıntılar ve tanıtım maksadıyla yapılacak olan kısa alıntılar dışında, yazılı izni alınmadan, tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla, basımı, yayımı, kopyalanması, çoğaltımı veya dağıtımı yapılamaz.

KARADENİZ KİTAP LTD. ŞTİ.

Koşuyolu Mah. Mehmet Akfan Sok. No:67/3 Kadıköy-İstanbul

Tel: 0 216 428 06 54 // 0530 076 94 90

Yayıncı Sertifika No: 19708

mail: info@artikelakademi.com

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI-6 (SOCIAL RESEARCHES BOOK-6)

Editors & Editörler

Sibel MURAD & Milad SALMANİ
Gökçe ULUS & Gülçin Tuğba NURDAN

BÖLÜM YAZARLARI & CHAPTER AUTHORS

Prof. Dr. Ayşen SİNA
Prof. Cebrail ÖTGÜN
Prof. Dr. Hasan KAYA
Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma ULUTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Oğuzhan KUŞOĞLU
Dr. Özlem AL
Öğr. Gör. K. Ceren DEMİRALP
Öğr. Gör. Serap BOZPOLAT AYAN
Öğr. Gör. Nihan KONAK
Arş. Gör. Gülşah ÜNER
Arş. Gör. Merve ALICI AKA
Aleyna AKYILDIZ
Yunus Emre ARIKAN
Muhammet İlhan ERDEM
Volkan KABAYEL

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	33
II. ANTIOKHOS THEOS'UN ERYTHRAİ MEKTUBUNDA İKTİDAR SÖYLEMİ (RC 15 = OGIS 223).....	9
Ayşen SİNA	
GÖRSEL ANLATIDA DUYGULAR ÜZERİNE	33
Cebrail ÖTGÜN	
YER HİZMET PERSONELİNİN RİSK VE EMNİYET YÖNETİMİ ALGILARININ İNCELENMESİ.....	51
Fatma ULUTÜRK	
KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BELGRAD FETİHNÂMELERİ.....	75
Hasan KAYA · & Aleyna AKYILDIZ	
ENDERUNLU FÂZİL'İN TEVBENÂMELERİ	89
Hasan KAYA · & Yunus Emre ARIKAN	
SINIF ÖĞRETMENLİĞİ VE OKUL ÖNCESİ ÖĞRENCİLERİNİN SANAT EĞİTİMİ DERSİ YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRMESİ	97
K. Ceren DEMİRALP	
SIRP-HIRVAT DİLİNDE TÜRKÇE KÖKENLİ +LUK EK.....	119
Mehmet Oğuzhan KUŞOĞLU	
SIRP-HIRVAT DİLİNDEKİ TÜRKÇE ALINTILARDA “Đ” VE “Ć” FONEMLERİNE DAİR.....	143
Mehmet Oğuzhan KUŞOĞLU	

**AVLU MEKANININ TARİHSEL VE KÜLTÜREL KODLARI: KAMUSAL
ALANDAN MAHREME AVLU 175**

Nihan KONAK & Gülşah ÜNER & Merve ALICI AKA

I. DÜNYA SAVAŞINDA KESKİN NİŞANCILAR..... 203

Ökkeş NARİNÇ & Muhammet İlhan ERDEM

**1806-1812 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NIN HARP TARİHİ AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ 225**

Ökkeş NARİNÇ & Volkan KABAYEL

**EĞİTİM BİLİMLERİ PERSPEKTİFİNDEN LEONARDO DA VİNCİ'NİN
“SON AKŞAM YEMEĞİ” FİZİKSEL VE DİJİTAL DENEYİM..... 237**

Özlem AL

**SULTAN HAMİD'İN GÖLGESİNDE BİR JÖN TÜRK: JOSEPH FEHMİ'NİN
MUHALİF KALEMİ..... 259**

Serap BOZPOLAT AYAN

SUNUŞ

UTAK Uluslararası Toplumsal Araştırmalar Bilim Derneği tarafından organize edilen ve farklı disiplinlerden araştırmacıların ortak bir amaç için bir araya geldiği, bilimin disiplinlerarası yapısını en iyi yansıtan yurt içi ve yurt dışında kongreler düzenleyen bir oluşumdur. Farklı disiplinlerin yer aldığı kongreler (Sosyal Bilimler, Eğitim Bilimleri, Turizm ve Gastronomi, Güzel Sanatlar ve Mühendislik Bilimleri) yüzlerce bilim insanının ve genç araştırmacının katıldığı bilim şölenleri olmuştur. Çok sayıda bilimsel araştırmaların sunulduğu kongrelerde alanında uzman araştırmacıların bir araya geldiği çalışmalar ortaya çıkmıştır.

Uluslararası Toplumsal Araştırmalar Bilim Derneği'nin bünyesinde olan bu kongrelere pek çok niversite ve kurum paydaş olarak katılmakta başta akademik evre olmak üzere toplumun bütün tabakalarında karşılık bulacak başarılı çalışmalara imza atılmaktadır. Her organizasyonda Türkiye ve dışından daha çok bilim insanının iştirak ettiği kongrelerin bildirileri zet bildiriler olarak yayımlanmaktadır.

UTAK ilk kongresini 28-30 Mayıs 2021 tarihleri arasında Uluslararası Ankara Kongresi olarak çevrim içi, 4-6 Mart 2022 tarihlerinde Erzurum'da yüzyüze olarak, nc kongresini 23-25 Aralık 2022 tarihlerinde evrimii olarak, dördüncüsünü 17-19 Kasım 2023 tarihlerinde Ankara'da yüzyüze-evrimii olarak, beşincisini 27-30 Kasım 2024 tarihlerinde Karadağ'da yüzyüze olarak ve altıncısını 4-8 şubat 2025 tarihlerinde yüz yüze olarak Bulgaristan'da, yedincisini 15-18 Mayıs 2025 tarihleri arasında İzmir-eşme'de, Sekizincisini 01-07 Aralık 2025 tarihleri arasında Fransa'da düzenlemiştir.

Toplumsal Araştırmalar Kitabı-6 başlıklı bu eser, UTAK bünyesinde akademi dünyasına sunulan altıncı yayındır. Toplumsal Araştırmalar Kitabı-6'nın içerisinde; UTAK'ın düzenlediği kongrelerden 2025 yılında gerçekleştirilen UTAK-Fransa kongresinde zet olarak sunulan bazı özgün çalışmaların gzden geçirilerek, genişletilmiş çalışmaları ve aynı kongreye katılan araştırmacıların kongrede sundukları bildiriden bağımsız olarak hazırladıkları ve toplumsal araç-

tirmalar kapsamındaki çalışmalar yer almaktadır. Kitapta; tarih, edebiyat, sağlık ve sanat alanlarından 13 özgün çalışma başlığı yer almaktadır. On altı yazarın çalışmalarının yer aldığı Toplumsal Araştırmalar Kitabı'nın bilim dünyasına faydalı olmasını temenni ediyoruz.

Editörler

Sibel MURAD & Milad SALMANI

Gökçe ULUS & Gülçin Tuğba NURDAN

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

II. ANTİOKHOS THEOS'UN ERYTHRAİ MEKTUBUNDA İKTİDAR SÖYLEMİ (RC 15 = OGIS 223)

Ayşen SİNA*

ÖZET

Hellenistik Dönem yalnızca askerî güç ve idari yapılanmalarla değil, söylem stratejileri aracılığıyla da siyasal iktidarın kurulduğu bir tarihsel süreç olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemin kralları, Anadolu kentlerine gönderdikleri resmi mektuplar yoluyla yönetimlerini meşrulaştırma, toplumsal sadakati pekiştirme ve siyasal düzeni sürdürme amacı gütmüşlerdir. Mektuplarda tercih edilen dilsel yapı ve retorik üslup, bu hedefleri destekleyecek biçimde özenle kurgulanmıştır. İktidar, yalnızca fiziki zorlamaya dayanmamakta; bilgi, inanç ve toplumsal değerler aracılığıyla inşa edilen sembolik iktidar biçiminde de kendini göstermektedir. Bu bağlamda, söylem en etkili araçlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Kraliyet mektupları, kralın söylem üretme tekeli elinde bulundurduğu, tek yönlü iletişim araçları olarak, söz konusu sembolik otoritenin inşasında merkezi bir rol üstlenmektedir. II. Antiochos Theos'un (MÖ 261-246) Batı Anadolu'daki kent topluluklarına gönderdiği mektuplar, yalnızca yönetsel kararların iletildiği belgeler değil; aynı zamanda kraliyet otoritesinin dil yoluyla nasıl temsil edildiğini gösteren ideolojik metinler olarak değerlendirilmelidir. Bu belgelerde kral, hem pragmatik düzlemde (karar bildirimi, onay, emir) hem de ideolojik düzlemde (meşrulaştırma, yücelik iddiası, koruyucu figür konumu) kendisini ve muhataplarını dikkatle konumlandırmaktadır. Söylemin kapsadığı ve dışladığı unsurlar aracılığıyla kraliyet otoritesi yeniden tanımlanmakta; meşru, doğal ve kaçınılmaz bir siyasal yapı olarak sunulmaktadır. Bu nedenle söz konusu metinler, Hellenistik Dönem'de iktidarın dil aracılığıyla nasıl inşa edildiğini kavramak

* Prof. Dr. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi ABD. 0000-0002-5301-5973

açısından önemli birer kaynak niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada, II. Antiochos Theos'un mektupları, Teun A. van Dijk'in geliştirdiği iktidar söylemi kuramı temelinde ele alınmakta; kralın üstlendiği kimlikler, kurduğu otorite biçimleri ve halkla ilişkisinde benimsediği konumlar söylem analizi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Mektuplarda yasa uygulamaları, yargı süreçleri ve himaye ilişkilerinin nasıl gerekçelendirildiği açıkça görülebilmekte; böylece kraliyet kararlarının hangi söylemsel stratejilerle meşrulaştırıldığı ortaya konulmaktadır. Bu bilgiler ışığında da çalışmada II. Antiochos Theos'un mektuplarının yalnızca diplomatik yazışmalar olarak değerlendirilmemesi gerektiği; bu metinlerin, Hellenistik iktidarın dilsel, ideolojik ve sembolik temellerini açığa çıkaran belgeler olarak ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hellenistik Dönem, II. Antiochos Theos, Kraliyet Mektupları, Sembolik İktidar, Söylem Çözümlemesi

THE DISCOURSE OF POWER IN ANTIOCHUS THEOS II'S LETTER FROM ERYTHRAI (RC 15 = OGIS 223)

ABSTRACT

The Hellenistic period is notable as a historical process in which political power was established not only through military force and administrative structures, but also through discursive strategies. The kings of this period sought to legitimize their rule, strengthen social loyalty, and maintain political order through official letters sent to Anatolian cities. The linguistic structure and rhetorical style chosen in these letters were carefully crafted to support these goals. Power does not rely solely on physical coercion; it also manifests itself in the form of symbolic power constructed through knowledge, belief, and social values. In this context, discourse emerges as one of the most effective tools. Royal letters, as one-way communication tools in which the king holds a monopoly on discourse production, play a central role in the construction of this symbolic authority. The letters sent by Antiochus II Theos to the city communities in Western Anatolia should be evaluated not only as documents conveying administrative decisions but also as ideological texts showing how royal authority was represented through language. In these documents, the king carefully positions himself and his interlocutors both on a pragmatic level (announcement of decisions, approval,

orders) and on an ideological level (legitimization, claim to greatness, position as a protective figure). Royal authority is redefined through the elements included and excluded from the discourse; it is presented as a legitimate, natural, and inevitable political structure. For this reason, these texts are important sources for understanding how power was constructed through language in the Hellenistic period. In this study, the letters of Antiochus II Theos are examined on the basis of Teun A. van Dijk's theory of power discourse developed in his work *Discourse and Power*; the identities assumed by the king, the forms of authority he established, and the positions he adopted in his relations with the elites of the cities are evaluated within the framework of discourse analysis. The letters clearly reveal how legal practices, judicial processes, and patronage relationships were justified, thereby revealing the discursive strategies used to legitimize royal decisions. In light of this information, the study emphasizes that the letters of Antiochus II Theos should not be evaluated solely as diplomatic correspondence; rather, these texts should be considered as documents that reveal the linguistic, ideological, and symbolic foundations of Hellenistic power.

Key Words: Hellenistic Period, Antiochus II Theos, Royal Letters, Symbolic Power, Discourse Analysis.

GİRİŞ

TARİHSEL ARKA PLAN

Hellenistik Dönem krallarının yönetimi altındaki geniş topraklar kralların krallık nüfusunun ancak çok küçük bir kısmıyla doğrudan temas kurma fırsatı sunmuştur. Bu nedenle Anadolu uygarlıklarının devletlerarası siyasetinin son derece rekabetçi dünyasına ilk adım attıklarında Yunan kentlerinin ideolojik desteğini almaları kaçınılmazdı. Ancak çok sayıda kent devletinin gönüllü desteğini kazanmak için temel engelleri aşmaları gerekirdi. Monarşiyi hem tiranların reddedilen iç yönetimiyle hem de Pers kralının dış tehditleriyle ilişkilendiren Yunan ideolojisiyle uyumlu hale getirebilmek amacıyla Yunan-Makedon geleneklerini izleme yoluna gittiler. Bu anlamda ilkin zafer kazanmak bir kralın kentlerin potansiyel koruyucusu olarak çekiciliğini artırır; ikincisi Hellenistik hükümdar hem kraliyet toprakları içinde kurulan kentlere tapınak, *khora* gibi kraliyet ihtişamını sergileyerek sıra dışı bir hayırsever imajı yaratırken kentlerin sakinleri de kralı yarattığı hayırseverliklerden yararlanmak için krala onurlar bahşettiler; üçüncüsü Hellenistik hükümdarlar İskender'i taklit ederek tanrılarla kurgusal akrabalık yoluyla kahramanlar yarattılar, böylelikle meşruiyet için kahraman

atalara dayanan bir temel oluşturdular. Örneğin Selukoslar Apollon'dan, Ptolemaioslar Herakles ve Dionysos'tan geldiklerini iddia ettiler ve giderek bu durum hükümdar kültürüne dönüştü.¹ Seleukos Krallığının tarihinin ilgi çekici yanı, hanedanlığın ilk krallarının Batı Anadolu'nun büyük bir bölümünü Yunan kentleri ve yerleşimleriyle sömürgeleştirme girişiminde yatmaktadır; bu, antik dünyanın en şaşırtıcı eylemlerinden biridir. Teoride, Seleukos kralları otokrattı. Ancak gerçekte otokrasileri, kurdukları sayısız kent ve kolonilere kendilerinin bahşettiği haklara saygı gösterme zorunluluğuyla sınırlıydı; bu haklara saygı duydukları popülerliklerinden anlaşılıyor.

Seleukos krallarının, zaman zaman imparatorluklarının coğrafi sınırları içinde kalan Batı Anadolu'daki kentlerle olan ilişkileri konusunda baskın görüş, bu kentlerin tebaa olduğu yönünde olsa da Büyük İskender'in yönetimi sırasında hepsi onun özgür müttefikleriydi. Halefler savaşlarında kentler sıklıkla farklı krallara tabi olmuştu. Erythrai gibi, hiçbir zaman "özgür" olmamış kentler de vardı; özgürlük, "kendi yasaları, garnizonu ve vergisi olmayan" anlamını kazanmaya başlıyordu.² II. Antiokhos'un³ İonia kentlerinin tamamına tam özgürlük sağlamayı amaçladığına ilişkin yazıtta bunu uzun ömürlü bir tüzük olarak gördüklerini kanıtlar.⁴ Yönetimleri, baskıyla toplumları etkilemenin incelikli karışımına dayanan Seleukos krallarının tebaası ile arasında iletişim sorunları saray mensupları ve kralın mektupları aracılığıyla kurulan ilişkilerle giderilmeye çalışılmıştır. Antik edebi metinler ve maddi kültür varlıkları kralların kent elitlerine ve topluluklarına gösterilen ilgiye tanıklık etmektedir. Kralların kent ve tapınaklara sağladığı cömert ayrıcalıklar, armağanlar ve onurlar bahşederek kent seçkinlerini ve toplulukları memnun etmesi önemliydi. Kralların kentlerle kurdukları iletişim eylemleri arasında bayramlar, geçit törenleri, kült ve tapınakların kurulması gibi hayırseverlik örnekleri yer alır. Kentler, muazzam büyüklükteki kraliyet topraklarını yöneten ve bir ordunun başı olan kralların korumasına ihtiyaç duyarken buna karşılık olarak da krala sadık kalarak, vergi ödeyerek ve askeri destek sağlayarak kraliyetin sağladığı yararları karşılık vermişlerdir. Yine

1 Vera Hofmann, "Communications between City and King in the Hellenistic East" s. 140-142. Şurada: *Official Epistolography and the Language(s) of Power: Proceedings of the First International Conference of the Research Network Imperium and Officium (Papyrologica Vindobonensia)* Paperback- March 1, 2016 by Stefan Prochazka (Author, Editor), Lucian Reinfandt (Editor), Sven Tost (Editor). Ss.139-152

2 OGIS 223 =Welles, Royal Correspondence s.78 no. 15; William Woodthorpe Tarn, Alexander the Great. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1948; reissued 1979 Alexander II, 211.

3 SEG I, 366.

4 Nic. Dam., FGrHist 90 F 8.(Felix Jacoby (ed.), *Die Fragmente der griechischen Historiker*, II A: *Zeitgeschichte (A: Universalgeschichte und Hellenika)*, Nr. 90 (Nikolaos von Damaskos), F 81 (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1926).

de Hellenistik krallar kapsamlı, merkezizetçi ve birleştirici kurum ve ideoloji oluşturulamadığından krallar ile kentler arasında her an bir çatışma yaşanması kaçınılmazdı. Dolayısıyla kraliyet, belirli bir etnik veya coğrafi bağlama bağlı olmayan, tanınan kişisel bir statü meselesiydi ve Seleukos İmparatorluğunun ‘resmi’ bir tanımı yoktu.⁵

Bu doğrultuda kent ile kral arasındaki ilişkileri üç aşamada değerlendirilebilir. İlki kralların (veya en azından güçlü kralların) emrinde daha fazla mali kaynak, daha fazla askeri güç ve buna bağlı olarak daha fazla siyasi güç olduğu tartışılmaz. Askeri üstünlük Hellenistik krallığın temel bir özelliğiydi: Bir kral ne kadar güçlüyse ve ne kadar başarılıysa o kadar kraldır. Kentlerin özellikle krallık için sıkıntılı zamanlarda veya bir kral tahta ilk çıktığında, kentlerin kralın topraklarına dahil edilmesinin mali önemini veya kent dünyasının ordunun ve kraliyet yönetiminin tüm kademeleri için vazgeçilmez bir insan gücü kaynağı olarak önemi büyüktür. İkinci aşama kent ile kral arasındaki ilişkinin ideolojik yönüdür. Kentlerin saygınlığı, kraliyet üstünlüğünün krallar tarafından kabul edilmesinin birçok biçim vardı: Özellikle Erken Hellenistik dönemde kentler için tekrarlanan özgürlük ve özerklik kararnameleri/fermanları, kraliyet himayesi altında ittifakların ve yarı-federatif oluşumların kurulması, yeni kentlerin kurulması veya mevcut kentlerin yeniden adlandırılması kentlere çok sayıda yarar sağlamaktaydı. Hayırseverlik faaliyetlerinin karşılığı olarak kralların kentler tarafından onurlandırılmaları ve bu onurların kamuoyuna duyurulması için etkin çaba göstermeleri sonucunda kent, krallar tarafından kraliyet güçlerinin meşruiyetinin vazgeçilmez bir teminatı olagelmıştır.⁶ Üçüncü aşama kral ile kent arasındaki gerçek kurumsal, politik ve diplomatik temasların düzeyidir. Ancak burada kral arasındaki ilişkiyi yöneten kurumların, yani Hellenistik uluslararası ilişkiler teorisinin ve buna karşılık gelen diplomatik pratiğin genel bir değerlendirmesi iki büyük zorlukla karşılaşmaktadır. Birincisi, kral ile kent arasındaki ilişkiye ait yapıların içsel istikrarsızlıkları ve gerilimleridir. Kraliyet idari mekanizması iki çelişkili ihtiyaçla karşı karşıyaydı: Bir yandan, sivil özerkliğin dışsal görünümüne saygı göstermek zorundaydı, diğer yandan kenti kraliyet uygulamalarına mümkün olan en yakın şekilde tabi kılmayı, yani sivil özerkliği kelimenin tam anlamıyla yıkmayı amaçlayan bir politika izliyordu.⁷ Bu

5 Michel Austin, ‘The Seleukids and Asia’ 121-133., Şurada: Erskine, A. (ed.) (2003), *The Hellenistic World*. Oxford. s.121-22.

6 Paschalis Paschidis, *Between City and King: Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322-190 BC)*, Meletemata, Kentron Hellenikes kai Romaïkes Archaïotetos 59, Athens- Paris, 2008. ss. 23-24.

7 John Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor* (Oxford 1999) s.163-166.

içsel çelişki, ilişkinin çok biçimliliğini kısmen açıklamaktadır; başka bir deyişle, kent ile kral arasındaki ilişkilerin tam ve kapsayıcı bir yapısını tanımlamayı güçlendirmekteydi.

KRAL VE KENT

Hellenistik Dönem, önceki Pers dönemi gibi, bir imparatorluk çağıydı. Dördüncü yüzyılın ortalarından ikinci yüzyılın ortalarına kadar Afrika, Asya, Avrupa olmak üzere üç kıtanın siyasi coğrafyasına hâkim olan Makedon hanedanları- önce Argeadlar ve daha sonra Seleukoslar, Ptolemaioslar ve Antigonoslar- birçok açıdan Pers öncüllerinden farklıydı.⁸ Hellenistik krallar, özerk bireylerden ziyade hanedanların sembolik liderleri olarak hareket ettiler. Bu hanedanlarla uğraşırken, kent devletleri aslında sosyopolitik gruplarla, daha spesifik olarak kraliyet ailesinin ve saray toplumunun çekirdek üyeleriyle ve hanedan merkezinde bir araya gelen daha geniş imparatorluk ajanları ağıyla ilgileniyordu. Anadolu'daki Yunan kent devleti kültürünün bazı yönleri bu kozmopolit imparatorluklarda yaygınlaştı. Sonuç olarak, Anadolu Pers yönetimi altındayken imparatorluğun sınır bölgesi olmaktan çıkıp, üç imparatorluğun rekabetçi hırslarının buluştuğu ve sıklıkla çatıştığı canlı bir temas bölgesi olarak imparatorluk 'küreselleşmesinin' merkezi bir noktasına dönüştü. Hellenistik kent devletleri genellikle birlikler ve tahkimatlar için yeterli kaynaklara sahipti. Tipik Hellenistik kamusal alan anıtlarını da büyük yatırımlar gerektiriyordu. Erken Hellenistik dönemde kralların tüm bunları finanse ettiği ve ancak büyük imparatorlukların gerilemesi ve ortadan kalkmasıyla yerel hayırseverlerin bu rolü üstlendiği varsayılmıştır. Özellikle hayırseverlerin kesin etkisini değerlendirmek zor olsa da Hellenistik kent devletlerinin kamu binalarını ve askeri tesisleri finanse etmek için dış desteğe bağımlı olduğu dönem sona ermiştir. En çarpıcı farklılıklardan biri, kentlerine ve sivil elitlere nispeten daha fazla güvenmeleriydi.⁹ Kentler, Makedon hegemonyasının temel taşlarıydı. Hellenistik imparatorluklar her şeyden önce askeri örgütlerdi; kentler, bu imparatorlukların askeri yeteneklerini sürdürmek için ihtiyaç duydukları sermayeyi, insan gücünü ve diğer kaynakları elde edebilecekleri fazlalık birikim merkezleriydi.

Hellenistik krallığın temel özelliklerinden biri, hükümdarın egemenliğini tek

8 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Angelos Chaniotis, *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*. Malden, MA. 2005. 1-17.

9 Rolf Strootman, "To be magnanimous and grateful": The Entanglement of Cities and Empires in the Hellenistic Aegean," in *Benefactors and the Polis: The Public Gift in the Greek Cities from the Homeric World to Late Antiquity*, ed. Marc Domingo Gygax & Arjan Zuiderhoek (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), s.141-142.

tip ve homojen bir siyasal biçim olarak dayatmaması; aksine, farklı topluluklar, gelenekler ve kurumsal yapılarla etkileşim temelinde kurmasıdır. Bu etkileşim, basit bir “uyum sağlama” ya da “hoşgörü” meselesi değildir. Krallar, yerel toplumlarla ilişki kurarken hem kendi iktidarlarını meşrulaştırmak hem de bu toplumları imparatorluk bütününe dâhil etmek zorundaydılar. Dolayısıyla etkileşim, karşılıklı beklentilerin, rollerin ve sembollerin pazarlık edildiği bir alan olarak işlev görmüştür. Hellenistik kralların ortama uygun niteliği yani bağlama göre bir krallık performansı sergiledikleri gözlemlenir. İktidarın kendisini yerel formlar aracılığıyla görünür kılması nedeniyle krallar, bu sayede hem yerel elitlerle ilişki kurmuş hem de geniş kitleler nezdinde tanınabilir ve kabul edilebilir bir otorite profili çizmiştir. Bu noktada önemli olan, krallığın yerel gelenekler içinde eritilmesi değil; bu geleneklerin krallık ideolojisi içinde yeniden konumlandırılmasıdır. Bunun nedeni bölgesel monarşinin hayatta kalması için sarayın, kralın hükümdar kimliğini dış dünyaya yansıttığı merkez olmasıdır; kral ile geniş bir bölgeyi kontrol etmek için desteğine ihtiyaç duyduğu elitler arasındaki ilişkinin müzakere edildiği varsayımsal yeri oluşturur.¹⁰ Saray üyeleri kralın konseyini ve dolayısıyla krallığın yönetici sınıfını oluştururdu; aynı zamanda, bu saray üyelerinin hem krallık içindeki hem de dışındaki topluluklarla bağlantıları vardı veya örneğin vatandaşlık verilmesi sonucu bu bağlantıları kurabilirlerdi; kral ile kentler veya etnik gruplar arasındaki iletişim bu kişiler aracılığıyla sağlanabilirdi. Diğer yandan Van Dijk’e göre toplumsal iktidar, grupların diğer grupların eylemleri ve özellikle söylemleri üzerinde kurduğu denetimle ilgilidir; bu denetim çoğu kez erişim eşitsizliği üzerinden işler: kamusal söyleme kimin erişebildiği, gündemi kimin belirlediği ve hangi söylem türlerinin meşru kabul edildiği, iktidarın görünür yüzleridir.¹¹

Resmî belgeler kral, sarayı ve onların daha geniş dünya ile ilişkisi hakkında belgeler çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır.¹² Bu belgeler, muhataplarına ve amaçlarına göre üç ana kategoriye ayrılır. İlki kral veya bir yönetici tarafından

10 Paola Ceccarelli, “Image And Communication In The Seleucid Kingdom: The King, The Court and The Cities” 232-256. s.232-233, Şurada: *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra*. Edit. Andrew Erskine, Lloyd Llewellyn-Jones, Shane Wallace, 2017; Austin, M. M. ‘The Seleukids and Asia’, in A. Erskine (ed.), *A Companion to the Hellenistic World*, Malden, 2003, 121-31.

11 Teun Van Dijk, *Discourse and Power*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.2008, 65-84.

12 Laurent Capdetrey, “Pouvoir et écrit: production, reproduction, et circulation des documents dans l’administration séleucide”,105-125. Şurada L. Capdetrey and J. Néllis-Clement (ed.), *La circulation de l’information dans les états antiques*, Bordeaux, 2006. S., 106- 112.

kentlere, kutsal alanlara veya etnik bölgelere gönderilen, genellikle bir elçiliğin ziyaretine yanıt olarak, verilen onurları kabul eden veya belirli bir istek veya konuyla ilgili mektuplar; bunlar hayatta kalan belgelerin çoğunluğunu oluşturmaktadır. İkincisi kral veya bir yetkili tarafından bir yetkiliye gönderilen ve belirli bir iç meseleyle ilgili mektuplar. Sonuncusu kral veya bir yetkili tarafından bir yetkiliye gönderilen, ancak genel bir meseleyle ilgili mektuplar. Günümüze bu üç gruptan da mektuplar gelmiştir. Hellenistik krallar, Yunan kentleriyle ilişkilerinde hukuku ve karşılıklılık dilini yoğun biçimde kullanmışlardır. Ayrıcalık bağışları, vergi muafiyetleri, dokunulmazlık ilanları ve statü tanımları bu ilişkinin hukukî boyutunu oluşturur. Bunun yanında *euergetizm* (iyilikseverlik) ve buna karşılık verilen onurlar, krallık- kent devleti etkileşiminin sembolik boyutunu şekillendirir. Bu jestleri, yalnızca hız ifadeleri değildir; krallığın yerel düzeyde kabul edilmesini sağlayan temel araçlardır.

Uzun süre Pers egemenliğinde kalan Anadolu kent devletleri Büyük İskender'in seferleriyle ortaya çıkan halka siyasal yaşam, adalet ve topluluk yönetimi üzerinde kontrol sağlayan geleneksel demokratik yönetim modeli farklı biçimlerde de olsa varlığını sürdürdü. Kentler özgür ilan edildikten sonra birçoğu önemli siyasi ve kültürel gelişme evresine girdi. Hellenistik hükümdarlar Anadolu'daki hem eski Yunan kentlerine hem de kraliyet topraklarındaki (yeniden/yeni) kurulan kentlere, kraliyet ihtişamını sergileyerek örnek bir hayırsever imgesi yarattılar. Buna karşılık kentler de kralın yarattığı ortak *euergetik* (hayırseverlik) beklentileri içine girerlerdi. Krala onurlar bahşederek kraliyet vesayetinin yanı sıra daha fazla kraliyet hayırseverlikleri elde etmek de beklentiler arasındadır. Bu karşılıklı jestler, yalnızca nezaket ifadeleri değildir; krallık egemenliğinin yerel düzeyde kabul edilmesini sağlayan temel araçlardır. Erythrai örneğinde görüleceği üzere, krallık ayrıcalıkları epigrafik belgelerle kalıcılaştırılır; kral, kent devletinin kolektif hafızasında yer edinir. Bu bağlamda Hellenistik krallık, tek yönlü bir tahakküm modeli olmak, rasyonel, müzakere edilmiş egemenlik biçimi olarak kavranmalıdır. Krallar, farklı sistemler, farklı roller üstlenerek, yerel geleneklerde konuşulmuş; ancak bunu yaparken merkezî otoritenin varlıkları ve sürekliliği de her zaman muhafaza ediliyordu. II. Antiokhos Theos'un kentlere gönderdiği mektuplar çok katlı paylaşım sürecini gerçekleştirmek için son derece uygun bir örnek sunar.

Aşağıdaki çerçeve, Seleukos kralı II. Antiokhos Theos'un kraliyet ihtişamını ve *euergetes* (hayırsever) kimliğini Anadolu'daki kent devleti (*poleis*) ile kraliyet toprağı (*basilikē khōra*) üzerindeki yerleşmeler arasında nasıl "mektup" formunda kurduğunu ve bunun kentlerde nasıl karşılıklılık (*kharis/antidosis*) beklentisi ürettiğini gösterecek şekilde kurulmuştur. Unutmamak gerekir ki eli-

mizdeki mektuplar kentlerin ve kent kurumlarının taş üzerine kazıtıp yayımlandığı metinler olduğu için, ‘kraliyet sesi’ her zaman kentsel kamusalılık içinde dolaşıma sokulmuş bir sestir.

HELLENİSTİK KRALLIK BELGELERİ: MEKTUPLAR

Kraliyet mektuplarını yalnızca ‘kralın sesi’ olarak okumak, metinlerin üretim koşullarını eksik bırakır. Kent elçileri, saray yazmanları, valiler ve arşiv sorumluları, metnin üretiminde ve dolaşımında belirleyicidir. Paschidis’in prosopografik çalışması, kent ile krallık arasında aracı figürlerin (elçiler, proxenoi, rahipler, saray bağlantıları) bu ilişkide ne kadar merkezi olduğunu gösterir.¹³ Kral ile iktidar alanındaki kent toplulukları arasındaki ikili ilişkiler ağı mektuplarla kurulmuştur. Mektuplar, erişilebilirlik ve yazışma diline gösterilen önem Hellenistik krallık hakkında yazılmış metinlerin sunduğu ideal kral imgesinin bir parçası olmuştur. II. Philippos ve Büyük İskender’den haleflerine kadar tüm Hellenistik krallar bu ideale göre değerlendirilmiştir.¹⁴ Kraliyetin kentlerin iç işlerine müdahalesi dolaylı çıkarlarının bir parçası olmayacaktı; kentlerin bu durumla nasıl başa çıkacaklarını öğrenmeleri gereken günlük bir gerçeklik olacaktı. Seleukos krallığında, kralın yakın çevresinden olan *epistolagaphos* (Yunanca ἐπιστολαγράφος) resmî belgelerden sorumlu olan bir arşiv memuruydu. *Epistolagaphos*’un temel görevi, kralın gönderdiği veya krala gelen tüm resmi yazışmaları yönetmekti. Bu yazışmalar kentlerle, diğer gruplarla veya idari görevlilerle olabilirdi. Kralın mektupları bizzat dikte etmiş gibi bir izlenim bırakırdı. *Epistolagaphos* kralla birlikte seyahat ederdi. Bu, kralın anlık kararlarını veya talimatlarını derhal yazıya dökülebilmek ve iletişimin kesintisiz devam etmesini sağlamak için önemli bir uygulamaydı. Bu pozisyondaki kişiler genellikle kralın yakın çevresinden ve güvendiği arkadaşları arasından seçilirdi. *Epistolagaphos*’un yalnız bürokratik bir görevi değil, aynı zamanda kraliyet sarayında önemli bir sosyal ve politik konumu olduğunu gösterir. Krallığın geniş coğrafyası ve merkezi yönetim anlayışı göz önüne alındığında, *epistolagaphos*’un sadece mektupları yazmakla kalmayıp aynı zamanda içeriğin oluşturulmasında ve kraliyet politikalarının iletilmesinde önemli bir rol oynadığı tahmin edilebilir. Kraliyet mektupları, kentlerin veya tapınakların statüleri, onursal unvanlar ve hatta yeni kültürlerin kurulması gibi konuları içerebiliyordu. Kısacası, Seleukos Krallığı’ndaki *epistolagaphos*’lar, kraliyet yönetiminin merkezi figürlerinden biriydi ve kralın otoritesinin ve iletişiminin etkin bir şekilde sürdürülmesinde kritik bir rol oynuyordu. Saray

13 Paschidis, *Between City and King*, s.59.

14 Ceccarelli, *Image And Communication*, s.232.

arşivlerinden gelen resmî belgeler muhataplarına ve amaçlarına göre üç gruba ayrılır. İlki kral veya yönetici tarafından kentlere, kutsal alanlara ya da topluluklara gönderilen mektuplar; kral ve bir yetkili tarafından bir yetkiliye gönderilen ve genellikle bir iç meseleyle ilgili mektuplar ve son olarak da bir yetkiliye gönderilen ve genel bir meseleyle ilgili mektuplar.¹⁵ Seleukos idari yazışmaları kraldan, yöneticilerden, kentlerden ya da diğer topluluklardan gelmiş ya da yazılmış olmasına karşın her zaman mektup biçiminde yazılırdı. Hatta kral bunlara her zaman mektup (ἐπιστολή-epistole) olarak atıfta bulunurdu.¹⁶

Kralın günlük faaliyetleri arasında yazışmaların gönderilmesinin oynadığı önemli rol ve ağırlığı konusunda Plutarkhos şunları yazar: “*Elbette, tüm siyasi makamların en mükemmeli ve en büyüğü olan krallık makamı aynı zamanda çok büyük kaygı, emek ve uğraş gerektirir. Seleukos'un bize sürekli olarak eğer insanlar bu kadar çok mektup okuyup yazmanın ne denli zor bir iş olduğunu bilselerdi, yere atılmış bir tacı bile ellerine almazlardı dediklerini duyarız.*”¹⁷ Welles, kraliyet mektuplarının retorik eksikliğiyle karakterize edildiğini, ancak kraliyet sekreterlerinin retorik eğitimini dışlamadığını ve bazı kraliyet mektuplarının retorik yapılarını da gözlemlemiştir.¹⁸ Bir an için antik retorik üzerine yapılan çalışmaların bakış açısını benimsemek istersek- ki bu çalışmalarda retorik mektup türüne olan ilgisinin oldukça geç olduğu savunulur- resmi mektuplarda retorik biçimlerinin ve kurallarının olmamasının bir nedeninin bu iletişim biçiminin orijinal doğasında aranması gerekir: yani, mektupların bir konuşma ve ikna aracı olarak değil, daha ziyade otoritenin emir ve kararlarını ileten bir araç olarak tasarlanmış olması ve Hellenistik çağdan itibaren konuşma yönlerini ve özel mektuplara özgü azaltılmış buyurgan bir tonu benimsemiş olması gerçeğinde yatmaktadır.¹⁹ “Emir/kanun/yönerge” ile “kraliyet mektubu” aynı şey değildir. Hellenistik belge evreninde aynı kralın ağzından çıkan metinler farklı edimlerdir: Normatif/komuta edici belgeler prostagma/δύγραμμα türü düzenlemeler; idari emirler, talimatlardan oluşurken diplomatik-kurumsal yazışmalar ise kent devleti kurumlarına hitap eden kraliyet mektuplarından oluşur. Hellenistik kraliyet mektuplarının söylem analizi kralın kendini hangi sıfatlarla tanımladığı; yerel elitlere hitap şekli, karar, emir ya da bağışın nasıl gerçekleştirildiği; ideolo-

15 Capdetrey, ‘Pouvoir et écrit, s. 106- 112.

16 Alice Bencivenni ‘Massima considerazione’. Forma dell’ordine e immagini del potere nella corrispondenza di Seleuco IV.’’ Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 2011. 176: 139-153 (özellikle s. 140)

17 Plutarkhos, *Moralia* vol. X, 790a-b. Charles Bradford Welles, *Royal Correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy*, Studia historica 28, Roma, 1934. S. XXXVII.

18 Welles, *Royal Correspondence*, s. XLVI-XLVII.

19 Welles, *Royal Correspondence*, s. XLVI-XLVII.

jik ya da duygusal ifadelerin bulunup bulunmadığı; atalara ya da önceki krallara yapılan göndermelerin işlevini ortaya koyar. Bu belgelerin farklı muhatapları ve amaçları olsa da okuyucular veya dinleyiciler için saray ve saray imajını şekillendiren temel unsurlar aynı kalmıştır. Mektubun gönderilme aracı ve yeri, belirli bir durumu ele alan ve aynı zamanda değişen mektup içeriği ve büyük ölçüde sabit kalan belirli bir dil/söylem türünün kullanımı gibi örtük stratejilerdir.

Antikçağ mektup tarzının kuralları Seleukos yazışmalarında açıkça belirir: Üçüncü tekil şahıstaki açılış formülünün ardından kralın veya yöneticinin yazma nedenini belirttiği, kararını verdiği veya nasihatte bulunduğu birinci tekil şahıstaki mektubun ana metni gelir ve mektup standart kraliyet selamıyla sona erer. Emir, hüküm, kanun, yönerge gönderici ile alıcılar genellikle yalnızca isimleriyle belirtilir: babanın adı ve herhangi bir unvan veya görev belirtisi olmamakla birlikte kralın adından önce gelen ‘*basileus*’ nitelemesi bir istisnadır. Bu sözcük mektuplarda unvan değil, bir ilişki kodudur. Hellenistik kraliyet mektuplarının söylem analizi kralın kendini hangi sıfatlarla tanımladığı; yerel elitlere hitap şekli, karar, emir ya da bağışın nasıl gerçekleştirildiği; ideolojik ya da duygusal ifadelerin bulunup bulunmadığı; atalara ya da önceki krallara yapılan göndermelerin işlevini ortaya koyar. Bu belgelerin farklı muhatapları ve amaçları olsa da okuyucular veya dinleyiciler için saray ve saray imajını şekillendiren temel unsurlar aynı kalmıştır. Mektubun gönderilme aracı ve yeri, belirli bir durumu ele alan ve aynı zamanda değişen mektup içeriği ve büyük ölçüde sabit kalan belirli bir dil/söylem türünün kullanımı gibi örtük stratejilerdir. Bunun için söylem analizi bir metnin yalnızca ne dediği değil, nasıl ve neden öyle söylediğini anlamaya çalışır. Bu iki gözlem, normatif emir dili ile diplomatik/kurumsal hitap dilinin farkı, kraliyet iktidarının kendini nasıl “okunur” kıldığına dair söylemsel bir ipucu verir. Ceccarelli’nin²⁰ vurguladığı gibi, kraliyet mektuplarında preskriptte (açılış kısmında) gönderici ve alıcıların çoğu zaman yalnız adla anılması- patronimik ya da ayrıntılı unvanları olmadan- kent devletinin belgelerindeki ‘titiz kimlik belirtme’ alışkanlığıyla bilinçli bir karşıtlık oluşturur; *basileus* vurgusu ise bu yalınlığın içindeki en güçlü işaretleyicidir.

II. Antiokhos’un Anadolu bağlamında temel “mektup” dosyası Welles’in *Royal Correspondence in the Hellenistic Period* derlemesinde yer almaktadır. Başlıca Anadolu mektupları şunlardır: RC 15: “Erythrai’ya mektup” özerklik ve vergi muafiyeti” konusunu içerir. RC 17: “Ephesos’a mektup” ise Kymelilerin bir tasarrufuna dair bildirimdir. Ancak metin çok parçalıdır. RC 18: “Metrophanes’e mektup’un konusu ise Laodike’ye arazi satışı, sınırlandırma, kayıt ve çok-merkezli teşhir talimatıdır. Kraliyet ihtişamıyla örnek *euergetes* imgesi ve kentlerin

20 Ceccarelli, *Image And Communication*, s. 236.

karşılıklı beklentiye girişi bu üç metin üzerinden incelenecektir. Mektup türünü “idarî belge” değil, kamusal bir *euergetik* performans olarak değerlendirmenin nedeni ise Hellenistik dünyada krallar, kentlerin gönüllü iş birliğini sürekli üretmek zorunda olmalarından ve Yunan siyasal ideolojisinin monarşiyi kolayca ‘*tiranlık*’ şüphesiyle ilişkilendirebilmekteydi. Bu yüzden kral- kent ilişkisinde yazışmalar, yalnızca emir- komuta değil, meşruiyet, himaye ve karşılıklı çıkarın müzakere edilmesi işlevini de görmekteydi. Bu bağlamda *euergetizm*, en yalın haliyle “iyilik/yardım (*benefaction*) ve onur (*honours*)” değişim ekonomisidir; Hellenistik krallara verilen onurlar (taç, heykel, kutsal alanlarda teşhir, festival vb.) çoğu kez gelecek yardımlar için ‘ön-alımcı/*proleptik*’ bir çağrı olarak da işler. Gygax’ın “*proleptik* onurlar” kavramsallaştırması, Erythrai mektubundaki mantığı berraklaştırır: Kentler krallardan bazen onurları, henüz tam gerçekleşmemiş ama gerçekleşmesi beklenen iyilikleri hızlandırmak üzere önden verir; bu, *euergetizmin* hediye-değişimiyle yapısal bağımlı gösterir.²¹ Erythrai’nin krala çelenk/altın ve karar sunması da tam bu “teşvik-karşılık” mantığıyla okunabilir: Onur, krala yönelen bir “talep”i meşrulaştıran kamusal dildir. Ayrıca, önceki durumlardan farklı olarak, daha önce yapılan bağışlara karşılık vermedikleri ve niyetlerinin daha az gizli olduğu durumlarda da bağış elde etmek için onurlandırma yöntemini kullandılar. Bu durumlarda, onurlandırma ilk adımdı ve onurlar saf hediyelerdi veya biçimsel bir bakış açısıyla bakıldığında, “önceden verilen karşı hediyeler”, başka bir deyişle, saf *proleptik* onurlardı.

İon Birliğinin bir üyesi olan Erythrai kenti kararnamesinin de gösterdiği gibi, Seleukos kralları bu tür ilişkilerin tümünün devamı geleceğini varsaymış ve onlarla bireysel olarak ilgilenmiş, gösterilen veya gösterilmeyen sadakat karşılığında statü, ayrıcalık veya ceza vermişlerdir. Dolayısıyla imparatorluk, yönetici kral ile iktidar alanlarındaki topluluklar arasında ikili ilişkiler ağı gibiydi. Bağlantıların muhtemelen yeni bir hükümdarın tahta çıkışıyla yenilenmesi veya en azından teyit edilmesi gerekiyordu.²² II. Antiokhos’a ait mektup örneğindeki gibi, imparatorluk her ardışık kralla beraber adeta yeniden yaratılıyordu. Tüm bunlar, günümüze ulaşan kanıtlara yalnızca kısmen yansıyan muazzam miktarda iletişim ve yazışmanın ortaya çıkmasına neden oldu. Diğer yandan genel olarak kentlere yazılan mektupların biçimi emir, iletişimin biçimi ve nedeni, kararın altında yatan gerekçe, asıl karar ve olasılıkla idari düzenlemeler, elçilere övgü ve veda biçimindedir. II. Antiokhos’un aşağıda çevirisi verilen Erythraıllılara yazdığı mektup bu formatı en iyi biçimde örnelemektedir.

Tarihsel bağlam: II. Antiokhos’un iktidarı ve Anadolu

21 Marc Domingo Gygax, “Proleptic Honours in Greek Euergetism,” *Chiron* 39 (2009): 163- 192. S.176-177.

22 OGIS 223; RC 15; Austin, 2003.183; Erythrai I. veya II.

II. Antiokhos Theos'un babası I. Antiokhos Soter, annesi ise Antigonos Hanedanlarından I. Demetrios Poliorketes'in kızı Stratonike'dir. MÖ 261'de babasının ölümü üzerine Seleukos tahtına çıktığında imparatorluk çok katmanlı bir kriz ortamıyla karşı karşıyaydı: Batı Anadolu'da Seleukos hâkimiyeti belirgin biçimde zayıflamış, Mısır merkezli Ptolemaios Krallığı ile bazı kent devletleri bölgede daha etkin bir konuma yükselmişti. Bu güç dengesi içinde II. Antiokhos'un dış siyaseti, özellikle Makedonya ile ittifak halinde yürüttüğü İkinci Suriye Savaşı (MÖ 260-253) bağlamında şekillendi. Savaşların sonunda babası döneminde yitirilen birçok yer yeniden ele geçirilmişti. Buna göre Küçük Asya kıyılarında (Bergama, Karia ve Lykia hariç) Seleukos nüfuzu büyük ölçüde toparlanmış, Coele Suriye'de de önemli kazanımlar sağlanmıştı. Ne var ki bu askerî/diplomatik başarı çizgisi, hanedanlıktaki iç dengeyi kalıcı biçimde istikrara kavuşturmaya yetmemiştir. MÖ 252'de II. Ptolemaios'un kızı Berenike ile yapılan evlilik bölgesel rekabeti ve hanedan içi gerilimleri büyüttü. Bu ortamda kentlerle kurulan ilişki, askeri güç kadar, yazılı iletişim ve sembolik tanıma ve Laodike'nin çocukları etrafında oluşan meşruiyet ağı, kralın ölümünden sonra daha da keskinleşen bir halefiyet krizinin zeminini hazırladı. Bu tarihsel arka plan, mektupların "yalnız idari" değil aynı zamanda rekabetçi jeopolitik şartlarda kentlerin rızasını ve iş birliğini üretme işlevi taşıdığını gösterir: Kralın bir kente "özerklik" ya da "muafiyet" tanınması, çoğu kez rakip güçlere karşı o şehrin sadakatini pekiştiren bir söylemsel/kurumsal operasyondur.

II. Antiokhos'a ait günümüze ulaşan mektuplar Erythrai ile sınırlı değildir. Kymelilerin yaptığı eylemleri kente bildirdirdiği (Welles, RC 17), Vali Metrophanes'e yazılan ve iki bölümden oluşan mektubu ile Metrophanes'in açıklayıcı mektubu ve ayrıca bir Hyparkhos'un II. Antiokhos'un boşandığı ilk eşi Kraliçe Laodike'ye arazi satışı ile ilgili mektubu (Welles, RC 18-20; Austin, 2006:313-314 no.173) günümüze gelmiştir.

İktidarın dilsel kuruluşu: Welles, RC 15= OGIS 223

"Kral Antiokhos Erythrai Meclisi ve halkını selamlar.

Elçileriniz Tharsynon, Pythes ve Bottas, bizi onurlandırmak için oy birliğiyle kabul ettiğiniz kararı ve bizi taçlandırdığımız çelengi, ayrıca armağan olarak ayırdığınız altını getirdiler. Bize karşı her daim beslediğiniz iyi niyeti, halkınızın tüm iyilikseverlere karşı duyduğu minnettarlığı ve kentinizin önceki krallar zamanında sahip olduğu saygınlığı anlattılar; bizim size tüm gayret ve isteklilikle dost olmamızı, kent in şan ve şerefle ilgili tüm konulardaki çıkarlarını ilerletme konusunda yardım etmemizi istediler. Biz de onurları, çelengi ve armağanı dostane bir şekilde kabul ettik ve her konuda minnettar olmanızdan dolayı sizi övüyoruz, zira bu sizin genel politikanız olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle, her ko-

nuda samimi ve dürüst davrandığınızı görerek başından beri size karşı iyi niyet besledik ve şimdi, soyluluğunuzu birçok başka şeyden ve bize teslim edilen kardan ve elçilerin sözlerinden ziyadesiyle etkilendik. Tharsynon, Pythes ve Botas, kentinizin Aleksandros (İskender) ve Antigonos zamanında özerk ve vergiden muaf olduğunu, atalarımızın daima kentiniz yararına gayret gösterirken onların politikasının adil olduğunu gördüğümüz ve kendimiz de iyilik yapma konusunda geride kalmak istemediğimiz için, özerkliğinizi sürdürmenize yardım edeceğiz ve sizi sadece diğer vergilerden değil, aynı zamanda Galyalılar için yapılacak katkılardan da muaf tutuyoruz. Ayrıca aklımıza gelebilecek veya sizin isteyebileceğiniz [başka her türlü] faydaya da sahip olacaksınız. Sizleri de [daima] ciddi bir şekilde... [olduğu gibi] iyi niyet... önceki eylemlerinize tutarlı olarak, size iyilik yapanları uygun bir şekilde hatırlayacağınızdan emin olmaya çağırıyoruz. Bu konular hakkında ve tartıştığımız diğer meseleler hakkında [size elçileriniz tarafından bilgi verilecektir], ki onları genel olarak davranışları ve özellikle de halkınızın çıkarlarına gösterdikleri özen için [övüyoruz]. Hoşça kalın.”

Mektup Erythrai'da bulunmuş ve 1874/5 yılında İzmir Evangalist Okulu'nun müzesine verilmiştir. 1922 yangınında yok olan mektubun 26 satırlık baskı örneği Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün koleksiyonunda bulunmaktadır. Mektubun yapılan bağışlara karşılık kentin şükranlarını belirten meclis kararının beş satırının son kısımları mektubun altında yer almaktadır.²³ Antik Yunan özel ve resmi mektuplarının bir örneği olan söz konusu bu mektupta kral yalnızca hanedan adıyla anılır, ek olarak soyadı veya övgü sıfatları kullanılmaz: Mektupların bir özelliği de Erythrai mektubunda geçen “Kral Antiokhos Erythrai Meclisi ve halkını selamlar” ifadesi yazıtta bulunmasa dahi kraliyet yazarı metin içindeki bilgilerle tespit edilebilir. Bu mektupta “atalar” ve Galat tehlikesine karşı toplanacak vergilerden söz edilmesi nedeniyle mektubun I. veya II. Antiokhos'a atfedilir.²⁴ Mektubun açılışı, muhatabı doğrudan “kent” diye belirsiz bırakmak yerine ve halk ikiliği üzerinden kurar: “Kral Antiokhos Erythrai Meclisi ve halkını selam-

23 Murat Arslan, *Anadolu'da Hellenistik Dönem'de Resmi Yazışmalar: Kraliyet Mektupları, Kent Kararnameleri, Anlaşmalar*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2019, 60-62; Welles, *Royal Correspondence*, s. 78-80.

24 Welles, *Royal Correspondence*, s. 78-82; Jonh Ma, *Antiochos III*, s. 267-268. II. Antiokhos Theos döneminde “Gallic fon” diye çevrilen şey, modern anlamda bir “yatırım fonu” değil; Seleukos hâkimiyeti altındaki Batı Anadolu kentlerinden toplanan, Galat (Galatian) tehdidiyle bağlantılı özel bir mali kalem/katkıdır. Terim, özellikle Erythrai'ya (İldırı) gönderilen kraliyet mektubunda kentten alınan vergiler arasında sayılan “εἰς τὰ Γαλατικὰ” (Galatika'ya/Galatlarla ilişkin işler için?) ifadesiyle somutlaşır. Bu kalemin neyi finanse ettiği konusunda antik metin çok kısa olduğu için kesinlik yok; ama literatürde iki ana yorum bulunmaktadır. Bunlardan ilki “Galat Savaşı / Galat tehlikesi için askeri masraflar (sefer, savunma, garnizon, tahkimat vb.), ikincisi ise Galatlara “barış parası” ya da haraç vererek yağmayı durdurmayı amaçlar.

lar” [C1]. Bu formül, yalnızca protokol değil; kralın ilişkiyi hangi temsil kanallarından yürüteceğini belirleyen bir muhataplandırma edimidir. Böylece kraliyet sözü, bireylere değil, kent’in “kurumsal bedenine” yönelir; ilerleyen cümlelerdeki övgü, beklenti ve yükümlülükler de bu kurumsal özneye mal edilebilir hâle gelir. Bu formül iki şeyi aynı anda yapar: Kral- kent devleti ilişkisi eşitler arası gibi kurulsun da hiyerarşi dilin içinde korunur. Kurumsal bir bütünlük oluşturan “boule” ve “demos”, kent devletini muhatap alan diplomatik bir ortak gibi çerçevelenir. II. Antiokhos’un Kraliyet Mektuplarında Adlandırma, selam ve iktidarın söylemsel kuruluşu basit bir protokol olmaktan çıkması Hellenistik krallık belgelerinde özellikle de kraliyet mektupları çoğu zaman “teknik” görünen kalıplarla açılır: gönderici, alıcı(lar), selam (χαίρειν / khairain). Bu kalıplar ilk bakışta bir yazışma adabı gibi görünse de krallık ile kent devlet ilişkisinde hiyerarşi, tanıma (recognition), karşılıklılık ve meşruiyet üretiminin yoğunlaştığı bir “eşik”tir. Bu doğrultuda iktidar söylemi ‘biz’ ve ‘onlar’ temsili üzerine inşa edilir ve kent devleti “konuşmaya değer” bir aktör olarak tanınır; fakat konuşmayı başlatan ve çerçeveyi belirleyen taraf kraldır. Ayrıca göndereni “*Basileus*” (kral) unvanıyla başa koyarak statü asimetrisini daha ilk satırda sabitler. Bu kombinasyon, kraliyet buyruğu ile diplomatik nezaketi tek formülde birleştirir. Anlatı: elçilerin getirdiği karar ve kent kendini sunumu: Mektubun ilk paragrafı, bir tür “tutanak” gibi işler: elçiler, karar, taç, özgürlük gibi. Bu, gelecekte verilecek ayrıcalıkların nedenini (kent’in iyi niyetli ve önceki uygulamalar) hazırlayan zemindir. Mektubun muhatabı kent’in başlıca kurumlarıdır: halk meclisi ve konseyi, ethnikonu (kent’in değil halkın adı belirtilir) çoğul iyelik ekiyle belirtilir. Metin üç aktör katmanı kurar: Kral/hanedan: “biz” dili yalnız şahsı değil hanedanı içerir: “evimiz/hanemiz” (οἶκος) vurgusu, kraliyeti kişisel bir iktidardan ziyade sürekliliği olan bir soy kurumu gibi gösterir. Kent devleti “siz” kolektifi hem kurumsal (boule/demos) hem de ahlaki bir özneye dönüştürülür: Erythrailler “minnettar”, “samimi”, “asil” bir topluluk olarak resmedilir. Elçiler iki dünyayı bağlar; kralın gözünde kent adına “kanıt” üretirler. Kral, kent’in tutumunu elçilerin aktardığı karar metni ve sözlü söylem üzerinden değerlendirir. Böylelikle burada iktidar söylemi “biz” ve “onlar” temsili üzerinden inşa edilir.²⁵ Welles’in çevirisinde belirginleşen kritik nokta şudur: Erythrai kentine yalnızca genel bir vergi muafiyeti değil, ayrıca Galat fonuna katkıdan muafiyet de verilir.

Elçilerin getirdiği “karar-çelenk-altın” dizisi metinde özellikle kayda geçirilir: “...kararı... çelengi... altını getirdiler” [C2]. Elçilerin getirdikleri: onur ve armağan euergetik döngünün ilk halkasını oluşturur. “Elçileriniz ... kararı, taç (çelenk) onurunu ve armağan olarak ayrılan altını getirdiler.” Burada kent, krala

25 van Dijk, Discourse and Power, s.25-27.

hem *timē* (onur) hem *dōron* (hediye) verir; bu, Hellenistik *euergetizmin* tipik “karşılıklılık” mantığını başlatır: kent onurlandırır, kral kabul eder, kral statü ve mali kolaylıklar gibi *euergetik* “karşı-armağan” üretir. Bu karşılıklılık, kent-imparatorluk “dügümlenmesinde” *euergetizmin* müzakereci karakterini yansıtır. Strootman’ın vurgusu bu çerçeveyi genişletir: Hellenistik Dönem’de *philia* ve *euergesia* retoriği, kentlerin imparatorluklarla ilişkilerinde ortak bir “müzakere dili”dir; kentler, imparatorluk kaynaklarına erişimi çoğu kez ritüelleşmiş kişisel ilişkiler ve karşılıklı armağan/onur mekanizmaları üzerinden düzenler.²⁶ Erythrai mektubunda *philia*, bir “dostluk duygusu” olarak değil, kurumsal ve söylemsel bir ilişki formu olarak işler. Metin kentin iyi niyetini görünür kılar, kralın “dostça” karşılığını normatif hale getirir, onur- lütuf döngüsünü düzenler ve yazı aracılığıyla kraliyet kararını kamusal hafızaya sabitler.²⁷ Bu nedenle *philia*, Seleukos-polis ilişkisinde hem müzakere dili hem de hiyerarşik karşılıklılığı “doğal” gösteren bir meşrulaştırma çerçevesidir. Aynı çalışmada “*philia-euergesia* retoriği”nin, kentlerin kralları belirli beklentiler doğrultusunda *euergetiklere* dönüştürme stratejisinin bir parçası olduğu özellikle belirtilir.²⁸ Welles ayrıca “çelenk”in (στέφανος) her zaman basit bir bitki çelengi olmayabileceğini; kimi bağlamlarda parasal değeri olan bir ödeme gibi de işleyebileceğini not eder.²⁹ Bu, mektubun başındaki “onur paketi”nin (karar- çelenk - altın) bir yandan sembolik, bir yandan da maddi bir değiş-tokuş momentini olabileceğini düşündürür.

Ardından Kral II. Antiokhos, bu onur armağanını “dostane bir şekilde kabul” eder ve hemen “sizi övüyoruz” der [C4]. Mektupta “atalarımız” (πρόγονοι) vurgusu ile “Aleksandros ve Antigonos” (önceki krallar) vurgusu yan yana gelir; Welles bu karşıtlığın diplomatik bir stok ifade olduğunu, “πρόγονοι”nun bazen “baba”yı bile kapsayabildiğini tartışır. Burada karşılıklılık dili, “nezaket” olmaktan çıkar; çünkü ilkin verilenlerin resmîleştirilmesi, sonra kabulün dostluk esine alınması ve sonuncusu da övgünün “genel politikanız” diye normlaştırılması [C4] kentin davranışını bir defalık jest olmaktan çıkarıp süreklilik beklenen bir siyasal çizgi gibi kurar. Kral, kentin tutumunu bilişsel-ahlaki kategorilerle sabitler:

26 Rolf Strootman, “To be magnanimous and grateful’: The Entanglement of Cities and Empires in the Hellenistic Aegean,” in *Benefactors and the Polis: The Public Gift in the Greek Cities from the Homeric World to Late Antiquity*, ed. Marc Domingo Gygax & Arjan Zuiderhoek (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 137-139: Hellenistik dünyada kraliyet euergetizminin müzakere süreçlerinde araçsallaşması; karşılıklı armağan sistemi.

27 Marc Domingo Gygax and Arjan Zuiderhoek (eds.), *Benefactors and the Polis: The Public Gift in the Greek Cities from the Homeric World to Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021). S. 1-14.

28 Strootman, a.g.e., 165-166.

29 Welles, Royal Correspondence, 82. (4-5.satır)

“samimi ve dürüst davrandığımızı...” ve “soyluluğunuzu... ziyadesiyle etkilen-
dik” [C5]. Bu tür nitelermeler, taraflar arası ilişkiyi salt çıkar alışverişi gibi değil,
ahlaki olarak haklı bir bağ gibi gösterir. Böylece kraliyet iyilikleri, “ödün” değil,
liyakatle karşılanan bir karşılık şeklinde çerçevesizdir. Metin, kentin statüsünü
geçmiş otoriteler üzerinden kurar: “Aleksandros ve Antigonos zamanında özerk
ve vergiden muaf” [C6]. Bu cümlede geçen adalet ve süreklilik: “atalarımız” ve
“önceki krallar” (İskender/Antigonos) referansı, kralın kararını kişisel keyfilik-
ten çıkarıp tarihsel sürekliliğe bağlar. Ayrıca mektupta “atalarımız” (πρόγονοι)
vurgusu ile “Aleksandros ve Antigonos” (önceki krallar) vurgusu yan yana gelir;
Welles bu karşıtlığın diplomatik bir anlatım biçimi olduğunu, “πρόγονοι”nun
bazen “baba”yı bile kapsayabildiğini tartışır. Bu tür bir soy-süreklilik retorik,
Seleukos hanedanının kentlere karşı “geleneksel koruyucu” rolünü doğal göster-
meye yarar: Kral, kendisini birey olarak değil, hanedan siyasetinin devamı ola-
rak sahneye sürer. Hemen ardından “atalarımızın daima kentiniz yararına gayret
göster[diği]” vurgusu gelir [C6]. Bu iki hamle, (i) emsal (önceki hükümdarlar)
ve (ii) hanedan sürekliliği (atalarımız) yoluyla kraliyet kararını “keyfi iyilik” ol-
maktan çıkarır: karar, tarihselleştirilmiş ve “adil” görülmüş bir geleneğin devamı
gibi sunulur [C6]. Böylece kral, özerkliği tanıırken aynı anda onu kraliyet koru-
masına bağlanan bir statü olarak kurar: “özerkliğinizi sürdürmenize yardım ede-
ceğiz” [C6]. Özerklik böylece “tam bağımsızlık” değil, destek/garanti gerektiren
bir rejim hâline gelir. Yani metin, “minnettarlık” ile “doğru siyaset”i örtüştürerek
davranışı düzenleyen bir çerçeve üretir.

EUERGETES İMGESİNİN İNŞASI VE II. ANTİOKHOS

Bu mektupta özerkliğin koruyucusu kral, RC 15 (Erythrai) Erythraılı elçilerin
talebine cevap verirken kendini, kentin demokratik düzenini ve yasalarını sür-
dürebilmesinin garantörü gibi konumlandırır; ayrıca kent için özerklik ve vergi/
katkı muafiyeti üretir. Somut *euergetik*³⁰ durum ise autonomia ve aphorologēsia
(özellikle ta Galatika muafiyeti), kralın hayırseverliğinin ölçülebilir yüzüdür;
ama metin bunu sürekli dikaios ve “ataların çizgisi” diline bağlayarak siyasal
kararı etik bir zorunluluk gibi sunar. Metinde kralın “onaylayan/izin veren” dili
(biz uygun gördük/biz karar verdik) ile “kentin geleneksel kurumlarını koruma”
dili yan yana durur: kral hem üst otorite hem de “kent devlet hayatının hamisi”-

30 Euergetes (Antik Yunanca: Εὐεργέτης, Euergetēs), “Hayırsever” anlamına gelir (εὐ-,
“iyi” ve εργετης, “yapan, çalışan”), çeşitli hayırseverlere verilen bir sıfat, onurlan-
dırıcı bir unvandı. Euergetizm (kelimenin tam anlamıyla “iyi işler yapmak”), yüksek
statülü ve zengin bireylerin servetlerinin bir kısmını topluma dağıtma uygulamasıydı.

dir. Böylece vesayet ve özgürlük söylemi iç içe geçer: Özerklik bir “doğal hak” gibi değil, kralın tasarruf edebildiği bir statü gibi görünür (kral verir/korur). Bu ise kraliyet vesayetini normalleştirir. *Euergetik* amaçlı mali davranışı ise kente *phoros*³¹ türü yükümlülüklerden ve ayrıca “Galatia fonu” benzeri özel bir tahsistattan muafiyet sağlanması, kralı maddi fedakârlık yapan *euergetes* olarak öne çıkarır.³² Üstelik Welles'in yorumu, mektubun kapanış mantığında kentlinin “iyilikleri hatırlaması/şükran” dilinin, kent kararlarında görülen onurlandırma retoriğine yaklaştığını vurgular: kral, kentlerin kendi honorifik dilini “ödünç alır” ve böylece kentleri, *euergetik* döngüye (iyiliğe karşı onur) iter.³³ Erythrai kararının (teşekkür/onurlandırma) bulunduğu özellikle belirtilir; yani kent, kraliyet “iyiliğini” kamusal alanda dolaşıma sokarak hem minnettarlık hem de “devamını bekleme” zemini kurar. Kral “özerk kent devlet” idealini koruyor gibi yaparak *euergetes* imgesini güçlendiriyor; kent de bunu görünür kılarak hem krala onur veriyor hem de daha fazla *euergetia* için “beklenti standardını” yükseltiyor. Saray ve kent arasındaki etkileşimin karşılıklılığı, epigrafik kanıtlardan da açıkça görülmektedir. Kraliyet mektuplarında ve kent kararnamelerinde standartlaştırılmış “ödüllendirme dili”, taraflardan herhangi biri tarafından tekelleştirilemez ve manipüle edilemezdi; böylece her ikisi de iyi tanımlanmış, karşılıklı olarak karlı rollerde yer alırdı. II. Antiokhos'un Erythrai kentine yazdığı bu mektubun (Welles, RC 15; OGIS 223) gösterdiği gibi, krala vergi muafiyeti karşılığında büyük bir altın hediye sunulması paradoksal olarak görülüyordu, çünkü hediye vermek onurlu bir davranışken vergilendirilmek özerkliğin kaybına eşdeğerti.

II. Antiokhos, mektupta Erythrai halkının eski sadakatini hatırlatır ve onlara yönelik yaptığı iyiliği öne çıkarır. Söylemde bir ilişkinin, ilişkiye taraf olan birden fazla tarafın çıkarlarının birbirine bağlı olması, tek taraflı çıkar veya zararın söz konusu olmaması durumu karşılıklı unsurudur: Kent halkı kralın dostluğunu sürdürür karşılığında kral da onların çıkarlarını korur. İdeolojik söylemde pozitif özsunum ve karşılıklılık önemlidir. İyilik ve sadakat vurgusu yapan kral kendisini “koruyan, kollayan, lütfekar”, halkı ise “sadık” olarak temsil eder.³⁴ Bu olumlu benlik sunumunda kral kendini “dostça kabul eden, adil, iyilikte geri kalmayan” *euergetes* olarak tanımlar. Mektup boyunca kralın kendisi için seçtiği fiiller dikkat çekici biçimde “yumuşak güç” dilidir: Kabul (hediye/onur): “dostça bir ruhla kabul ettik”- kral, üstün konumunu saklamadan dostluk ve yakınlık

31 Phoros kelimesi, Antik Yunan dilinde phérō, “getirmek, taşımak” fiil kökünden türetilmiştir. ‘Getirilen şey’ anlamına gelen sözcük; vergi, haraç, aidat, harç anlamlarında kullanılmıştır.

32 Kent özel olarak muaf tutulmadığı sürece krala haraç ödemek bir kuraldı.

33 Welles, Royal Correspondence, s. 81-83.

34 Van Dijk, Discourse and Power, s.89-90.

(*philia*) diliyle ifade eder. Kente yaptığı övgü “her konuda minnettar olmanızı övüyoruz... bunu bir politika gibi güdüyorsunuz” ifadeleriyle kent “doğru davranış” normuna yerleştirilir.

Mektubun en maddi cümlesi, muafiyeti genişletir: “...sizi... Galatyalılar için/ Galatlara yapılacak katkılardan da muaf tutuyoruz” [C6] ifadesi somut kontrol aracı ve mali yükümlülüklerin yeniden dağıtımına (Galat vergisi) işaret eder. Burada iyilikseverlik söylemi, yalnız “iyi niyet” beyanı değildir; kentin kaynak rejimini etkileyen somut bir karar üretir. Tam da bu yüzden, “iyilik” aynı anda bağlılık üretme kapasitesi olan bir araç hâline gelir: yük kaldırılır, ama bunun karşılığı olarak karşılıklılık ve hatırlama dili devreye sokulur. Açık uçlu iyilik vaadi: asimetriyi doğal kılan “ufuk açma” bir cümle gelir “...aklımıza gelebilecek veya sizin isteyebileceğiniz [başka her türlü] faydaya da sahip olacaksınız” [C7] cümlesi, ilişkiyi tek bir muafiyet kararına kapatmaz; kraliyet lütfunu potansiyel olarak sınırsız bir ufka taşır. Bu, *euergetik* siyasetin tipik bir mekanizmasıdır: kent, gelecekteki faydaları “istemek” üzere konumlanır; kral ise bu istemi karşılayabilecek üst konum olarak belirir. Böylece karşılıklılık “eşitler arası” değil, patronaj-benzeri bir asimetri üzerinden işler. Ardından gelen cümle hafıza ve karşılıklılık normunu devreye sokar: bu bir “iyilik yapanları hatırlama” çağrısıdır. “...size iyilik yapanları uygun bir şekilde hatırlayacağımızdan emin olmaya çağırıyoruz” [C8]. Bu ifade, karşılıklılığı yalnız teşekkür düzeyinde bırakmaz; kentin kamusal belleğini ve onur rejimini düzenler. “Hatırlama”, burada pasif bir duygu değil; uygun biçimde icra edilmesi beklenen ve karşılıklılık ilkesine dayanan kamusal bir davranış standardıdır. Böylece metnin “nezaketi”, aynı anda sadakat-vefa performansını güvence altına alan bir düzenleme diline dönüşür. Son kısım, metnin sınırlarını aşan bir müzakere alanı olduğunu ima eder: “...diğer meseleler hakkında... size elçileriniz tarafından bilgi verilecektir” [C9]. Burada söz konusu olan elçilik kanalı: bilginin dolaşımı ve müzakerenin kontrolüdür. Yazıtın sunduğu metin, ilişkinin “resmî çerçevesidir; ayrıntılar elçiler üzerinden aktarılır. Bu da kraliyet-kent ilişkisinde iletişim kanallarının (yazıt ile elçilik) birlikte çalıştığını ve söylemin yalnız metin içi değil, iletişim düzeni üzerinden de işlediğini gösterir. Van Dijk’in kavramlarıyla bu, hegemonik bir ilişkinin karşılıklı yarar çerçevesi içinde doğallaştırılmasıdır.³⁵

Bu kırılığa bağlamın metin düzeyindeki işleyişi, II. Antiokhos’un Erythrai’ya mektubunda (Welles RC 15 = OGIS 223) somutlaşır. Metnin ‘Kral Antiokhos Erythrai Meclisi ve halkını selamlar’ formülü, yalnızca bir hitap değil, kentin kurumsal muhataplarını (boulē- dēmos) adlandırarak ilişkinin meşru temsil kanallarını kuran bir muhataplandırma edimidir. Elçilerin getirdiği karar, taçlandır-

35 Van Dijk, *Discourse and Power*, 85-101.

ma, çelenk ve armağan ('altın') ise kentin bağlılığını 'iyi niyet' ve 'minnettarlık' repertuarı içinde görünür kılar; kralın bunları 'dostane bir şekilde kabul' edip kenti 'övmesi', *euergetik* beklentiyi tanıyarak meşruiyeti yeniden üretir. Dahası, 'dost olma' ve 'kentin çıkarlarını ilerletme' vaadi, karşılıklılık dili içinde bir davranış standardı yaratır: kent onurlandırma ve minnettarlık politikasını sürdürdükçe kralın iyilikseverliği mümkün ve beklenir olur. Böylece nezaket formülleri, rıza ve kontrol üreten bir söylemsel stratejiye dönüşür." Adalet, süreklilik: "atalarımız" ve "önceki krallar" (İskender/Antigonos) referansı, kralın kararını kişisel keyfilikten çıkarıp tarihsel sürekliliğe bağlar. Bu, klasik bir meşrulaştırma *topos*'udur: "Ben yenilik yapmıyorum; doğru olanı sürdürüyorum, üstelik iyilikte de geri kalmıyorum."³⁶

SONUÇ

Seleukos iktidar yapısında emir ve idari bilgilerin dolaşım sürecini açıklamaya çalışmanın zorlukları inkâr edilemez. Bununla birlikte, bu alandaki herhangi bir akıl yürütme, belgelerin göreceli zayıflığı nedeniyle engellenmiş olsa da bilinen belgeler, hem kraliyet otoritesinin çeşitli ifade biçimlerini hem de bu otoritenin bölge genelinde inşa ve yayılma süreçlerini algılamamızı sağlar. Kontrol edilecek bölgenin büyüklüğü nedeniyle, emir ve idari belgelerin dolaşımı, diğer Hellenistik krallıklardan daha fazla, kraliyet iktidarı için önemli bir konuydu. Güçler hiyerarşisinin ve her kraliyet temsilcisinin bu hiyerarşideki yerinin sürekli olarak yenilenen bir şekilde teyit edilmesinin bir vesilesi olduğundan, bu dolaşım, Seleukos kraliyet yapısının sağlamlığı için açıkça birincil öneme sahip bir yapılandırıcı rol oynamıştır. Dolayısıyla, belgelerin üretimi ve dolaşımının analizi, Seleukos idari alanının organizasyonuna ve kraliyet iktidarının işleyişine faydalı bir ışık tutmaktadır. Kraliyet topraklarının belirlenmesi ve yönetimin kontrol edilmesi sürecinde yazının yerine yapılan vurgu, bizi bu noktada geleneksel olarak Ptolemaios Krallığı ile kurulan muhalefeti ihtiyatla değerlendirmeye yönlendiriyor. Ancak bu gözlemlerin ortaya koyduğu kırılmalılığı da vurgulamak yerinde olacaktır. Yazı, normatif gücüyle toprakların belirlenmesi prosedürlerinin merkezinde yer alsada uygulamadaki yöntemi, nihayetinde otoritesini tek başına kurmayan bir kraliyet söyleminin etkililiğini mümkün kılan veya kılmayan askeri ve politik faktörlere bağlıydı.

³⁶ Antikçağ retorik sanatında, *topos* (çoğulu *topoi*) retorikçilerin argüman üretmek için kullandığı (kelime oyunları, atasözleri, sebep-sonuç ilişkisi ve karşılaştırma gibi) kalıplaşmış formülleri tanımlar. (E. R. Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages* (1990).

Antik Yunan geleneğinde kamu bağışlarında söz veren kişilerin, sözlerini yerine getirmeden önce isimlerinin stellere kazınması ve diğer nişanlarla ödüllendirilmesi geleneği, kralların cömertliğinde resmi bir ödül biçimi olarak sunulan, ancak fiilen hediye işlevi gören onurların verilmesi normal bir uygulamaya karşılık gelir. Hellenistik Dönem’de de hediyeleşme kuralları (hediyelere karşılık verme yükümlülüğü) sayesinde bu prosedür, polislin gerçek iyilikleri önceden tahmin etmesine olanak tanıdı, böylece bu ödüller büyük ölçüde önceden verilen ödüller (yani *proleptik* onurlar) olarak algılandı. II. Antiokhos’un Erythrai mektubu kralın kentleri ne pahasına olursa olsun boyun eğdirmeye zorlamak yerine, kent oligarşisiyle barışçıl işbirliği yapmayı seçmişlerdir. Bu da kent için de kazanılacak çok şey olduğu anlamına gelmekteydi. Krallar kentleri her türlü sıkıntıda koruyacaklarına söz veriyor, kentlere sahip oldukları özerkliği resmen veriyor ve onlara ticaret ayrıcalıkları, vergilerden muafiyet ve çeşitli iyilikler sağlıyordu. Bunun karşılığında Erythrai kenti gönüllü olarak krala boyun eğecek, ona dünyevi ve ilahi onurla verecek, vergi ödeyecek ve yalnızca kralın resmi egemenliğini tanıyacaktı. Bu doğrultuda RC 15 (OGIS 223), boule- dēmos hitabıyla kenti kurumsal bir muhatap olarak tanıırken, onur-armağan anlatısıyla “minnettar kent” kimliğini üretir; özerklik ve vergi muafiyetini ise hem hayırseverlik hem de krallığın garantörlüğü olarak çerçeveler. Metnin karşılıklılık dili (“hatırlama” çağrısı) geleceğe dönük bir yükümlülük üretir: kent, verilen “iyiliği” sürekli onur pratikleriyle yeniden teyit etmeye çağrılır. Van Dijk’in söylem-biliş-toplum üçgeni ve “erişim/mental model” vurgusu, bu mektubun diplomatik nezaketin ötesinde, meşruiyet ve kontrol üreten bir söylemsel düzenek olarak okunmasını mümkün kılar. Son olarak bağımsız kent devleti ile otokratik imparatorluk arasında temel bir düşmanlık olduğu imajı yanıltır. Siyasi olarak bölünmüş, savaşlarla harap olmuş Hellenistik dünyada, imparatorlukların kentlere ihtiyacı olduğu kadar kentlerin de imparatorluklara ihtiyacı vardı. Siyasal parçalanma ve savaşın belirlediği Helenistik ortamda, imparatorluklar kentleri yalnızca vergi/asker kaynağı değil, meşruiyetin görünür kılındığı sahneler ve idari ağın düğümleri olarak konumlandırdı. Kentler ise bu rekabetçi dünyada koruma, arabuluculuk ve ayrıcalık beklentilerini merkezî güce yönelterek kendi konumlarını tahkim etmeye çalıştı. Bu nedenle kraliyet mektupları, tek taraflı emir dili olmaktan çok, onur- iyilik- minnet ekseninde kurulan bir karşılıklılık retorikleriyle, ilişkinin “müzakere edilebilir” sınırlarını belirleyen metinlerdir.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, M. *Anadolu'da Hellenistik Dönem'de Resmi Yazışmalar: Kraliyet Mektupları, Kent Kararnameleri, Anlaşmalar*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2019
- AUSTIN, M. M. (2006). *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*. Cambridge University Press.
- AUSTIN, M. M. (2003), 'The Seleukids and Asia', in Erskine (2003), 121-33.
- CAPDETREY, L. (2006) 'Pouvoir et écrit: production, reproduction, et circulation des documents dans l'administration séleucide', in L. Capdetrey and J. Nélis-Clement (ed.), *La circulation de l'information dans les états antiques*, Bordeaux, 105-125.
- GRAINGER, J. D. (1990). *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*. Routledge.
- HOFMANN, Vera, (2015). "Communications between City and King in the Hellenistic East" s. 140-142. Şurada: *Official Epistolography and the Language(s) of Power: Proceedings of the First International Conference of the Research Network Imperium and Officium (Papyrologica Vindobonensia)* Paperback- March 1, (2016) by Stefan Prochazka (Author, Editor), Lucian Reinfandt (Editor), Sven Tost (Editor).
- MA, John T. (1999). *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor* (Oxford 1999)
- NIK. DAM= Jacoby, Felix (ed.). *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Zweiter Teil: Zeitgeschichte. A: Universalgeschichte und Hellenika (Nr. 64–105). Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1926. (Nikolaos von Damaskos, Nr. 90), frag. 81 [= FGrHist 90 F 81], s. 324–430.
- Paschidis, P., *Between City and King: Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322-190 BC)*, Meletemata, Kentron Hellenikes kai Romaïkes Archaïotetos 59, Athens- Paris, 2008.
- PLUT. (PLUTARKHOS- Plutarch), *Moralia*, Vol. X: Love Stories; Maxime cum principibus philosopho esse disserendum; Ad principem ineruditum; An seni res publica gerenda sit; Praecepta reipublicae gerendae; De monarchia, democratia et oligarchia. Harold North Fowler (çev.). Loeb Classical Library 321. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann,

- 1936.
- Schubart, W. 1920 ‘Bemerkungen zum Stile hellenistischer Königsbriefe’, Archiv für Papyrusforschung 6, 324-47.
- SEG=Hondius, J. J. E. (ed.). Supplementum Epigraphicum Graecum. Vol. I. Amsterdam: J. C. Gieben, 1923, no. 366.
- STROOTMAN, Rolf. 2021. “‘To be magnanimous and grateful’: The Entanglement of Cities and Empires in the Hellenistic Aegean.” In Benefactors and the Polis: Origins and Development of the Public Gift in the Greek Cities from the Homeric World to Late Antiquity, edited by Marc Domingo Gygax and Arjan Zuiderhoek, 137- 178. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108895859.007>
- TARN, W. W. Alexander the Great. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1948; reissued 1979.
- TEUN A. van Dijk, *Discourse and Power* (özellikle “Discourse, Power and Access” bölümü).
- Erythrai 37* (PHI, Erythrai 37 (OGIS 223; Welles 15; IEry 31; SEG 37, 924). PHI Greek Inscriptions): Yunanca metin ve bibliyografik eşleştirme (OGIS 223; Welles 15).
- WELLES, C. B., Royal Correspondence in the Hellenistic Period. A Study in Greek Epigraphy, Studia historica 28, Roma, 1934.
- VAN DIJK, TEUN A. 2008. Discourse and Power. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
- GYGAX, MARC DOMINGO, “Proleptic Honours in Greek Euergetism,” *Chiron* 39 (2009): 163-192.

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

GÖRSEL ANLATIDA DUYGULAR ÜZERİNE*

Cebrail ÖTGÜN**

Duygu, Duyumsama, duyusal, duygusal; her kavramın sözlükçesinde bir tanımı vardır. Kavramlar alanların kullanımına göre, ima ettiklerine doğru ayrıntılara girildikçe ayrımları da derinleşmektedir. Aynı kavramın kimi alanlarda duygu yönü ağır basar kimi alanlarda da duyguya yer yoktur. Örneğin, başkalaşım (metamorfoz) mitolojik hikayelerde farklı, bilimsel kavramlaştırmasında farklı yol alır. Duygular, özellikle değerler, inançlar, karar ve eylemle yakından bağlantılıdır. Bireysel ve toplumsal varlık olarak insanın hikayesini, somut kavramlar da dahil, duygu ağırlıklı düşünce kavramlarıyla kavrar ve anlamı çoğaltırız. Mitolojide, ritüellerde, masallarda, efsanelerde, edebiyatta ve sanatta sayısız örnek vardır: Karmaşık olaylar sonucu yaşananlar, kahramanımız veya düşmanımız duygularına yenik düştüğünde yaşanan trajediler, komedyalar ve melodramlar herkeste farklı duygular uyandırır.

Sanat her dönem duygularla ilişkili olmuştur. İster Antik ister dinler ister modern dönemler olsun yapıtlarda duygu yansımaları -sezdirici ya da yoğun- kesintisiz olmuştur. Bireysel bilincin önemsenmediği, ortak kültürel ve toplumsal kodlarla yaratılmış sanat örneklerinde de Rönesans sonrası bireysel anlatımlarda da izleyende duygular uyandırma kapasitesi üzerine tespitler yapılabilir. Korku, şiddet, öfke, merak, istek, arzu, sevinç, neşe ve mutluluk gibi hisler uyandıran kavramlar duygu alanıyla ilgilidir. Genellikle gerçekte hissedilen yoğun duygular, kurgularda aynı etkiyi vermeyebilir. Şöyle ki gerçek yaşamda bazı duygu-

* Bu metin, 27 Aralık 2025 tarihinde t24 gazetesinde “Güzel sanatlar tezleri üzerine” başlığı ile yayımlanan makaleden geliştirilmiş, bu makalenin başlık ve içeriğine göre yeniden gözden geçirilmiş ve dönüştürülmüştür. Bazı benzerlikler her iki metnin içeriğine uygun olduğu için korunmuş, dipnot vermek yerine ilk metin kaynakçada referans kaynak olarak verilmiştir.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, ORCID: 0000-0002-0472-1740, cebrailotgun@hacettepe.edu.tr.

ları hissetmekten kaçınırken kurgularda bunlardan haz alınabilmektedir. İnsan, gerçek hayatta acı, korku, kayıp, suçluluk gibi duygulardan kaçınmak isterken, kurgu içinde bu duyguları güvenli bir mesafeden yaşadıkları için, o duyguları yaşar, duygular haz ve anlamlı bir deneyime dönüşür.

Bir yapıtın alımlayıcıda hissettirdiği duygular bir yana, yaratıcısının duyguları o yapıtın hangi örüntülerinde ortaya çıkabilir? Bir yapıtın ‘örüntü’ açılımı konu, tema, biçim, içerik ve anlam bütünlüğü bağlamıyla ilişkilendirilebilir. Konu ve biçim dışında diğer kavramlar, bir yapıtta yeni yorumlar için alımlayıcı tarafından görülmeyi beklerler. Merkezde bir yapıt var ve yapıtı deneyimleyerek toplumsal dinamikleri ön plana çıkaran bir yorum yapabilirsiniz. Yapıtı bakıp, yapıtın kendisini merkeze alarak yapısal ilişkilerinden bir dünya kurabilirsiniz. Yapıtı bakıp, sanatçının çocukluk ve gençlik mitini, ruhsal yapısını, deha vs. gibi özelliklerini merkeze alabilirsiniz veya yalnızca alımlayıcının hissettiklerini merkeze alabilirsiniz. Bu bakış açılarının içinde en çok merak edilen yaratıcısının duyguları yapıtı ne ölçüde yansıtmıştır? Yansıtıldığı düşünülen duygu, hemen kendini ele verir mi? Bazı temsili anlatımlarda duygu boyutu hemen hissedilirken bazı temsil dışı anlatımlarda kolay yoldan kendini ele vermez. Çağdaş felsefe alanında duygular üzerine araştırmalar yapan akademisyen Hichem Naar’a göre, bir yapıtın doğru bir şekilde takdir edilmesi ve anlaşılması için duygular gereklidir. Dahası, duygu olmadan, bazı sanat yapıtlarının estetik niteliklerinin değerlendirmesinin en iyi ihtimalle son derece yetersiz olacağını sezmek gerektiğini belirtir. Peter Lamarque ve Noël Carroll’a göre düşünceler gerçek duygular üretebilir. Christine Tappolet, duyguların algısal kuramını geliştirdi, ona göre, duygular algısal deneyimlerin sonuçlarıdır. Duygular, deyim yerindeyse, dünyanın farkındalığının biçimleridir.³⁷ Genel anlamı bakımından duygu anlamlandırmaları tartışma yaratır. Bazı somutluklarla karşılığını bulmak olasıdır. Duyguların sağlaması bilişsel ve düşünseldir. Bilmeden düşünce üretmediğimiz gibi duygular da ancak düşünce ile doğru yönlenebilir. Berthold Brecht’ten hareketle ifade edersek, duygular düşüncelerden ayrılmaz. Duyguların da akılcı bakışla birlikte düşünülmesi gerektiğini savunur. Duygularımız düşüncelerimizi keskinleştirirken düşüncelerimiz de duygularımızı artırır.³⁸

37 Hichem Naar, <https://iep.utm.edu/art-and-emotion/> e tarihi: 04.01.2026

38 Bakınız, Berthold Brecht, (1997, Epik Tiyatro, Çeviri, K. Şipal, Cem Yayınevi). Epik Tiyatro kuramı akılcı, düşünceyi ve eleştirel olanı savunan bir görüştür. Dramatik Tiyatro kuramı ise duyguları temel alan bir yaklaşımdır. Bu kitapta Brecht, akılcı ve duygu kuramlarını birbirine yakınlaştıran ama sonunda akıldan yana tutum sergileyen bir eleştiri ortaya koyar. Ona göre, çağdaş yapıtların büyük bir bölümünde ustan (akıldan) kopuşun yol açtığı duygusal bir gerileyişten ve ussal’ın güçlenmesinden ötürü de duygusal öğede bir rönesanstan söz edilebilir (s. 53).

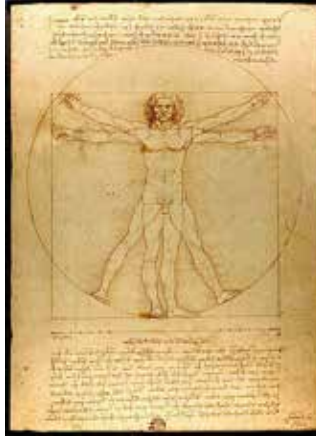
Bireyin doğuşu olarak kabul edilen Rönesans'tan günümüze sanat, akıl ve duygu çatışmasına bağlı olarak değişim göstermiştir. Sürekli artzamanlı olmasa da bunun izleri sürülebilir. Akıl veya duygu öncelikleri, dönemlerin biçem özelliklerinden, sanatçıların biçemlerinden ve sanat görüşlerinden yakalanabilir. Elbette biçem, “ne ifade edilen şeylerle ne de hislerle sınırlandırılabilir. Bununla beraber, ifade etmek pek çok yapıtın, en azından anlatmak işlevi kadar önemli bir işlevidir; yapıtın ifade ettiği şey de çoğunlukla biçeminin önemli bir bileşenidir. Alaycı, duygusal, acımasız ve kösnül yazı [resim, heykel] arasındaki farklar biçemseldir.”³⁹ Sanatın bazı dönemlerinde, doğa ve kültür anlayışlarında öncelik olarak hareket ve coşku gibi duygu aşırılıkları ön plana çıkmıştır. Örneğin, Rönesans akıl Barok duygu, Klasisizm akıl Romantizm duygu, Realizm akıl Dışavurumculuk duygu ağırlıklı sanat hareketleri ve akımlarıdır. Elbette modern sanatla birlikte içiçe, yan yana ve eş zamanlı akım ve hareketleri de tek tek bu içerikle değerlendirebiliriz. Akıllı, düzeni ve deneyimi merkeze alan Rönesans'ta; örneğin, Leonardo deneyimi (ampirizm) insanın tek bilgi kaynağı olarak görmüş ve deneyimi yeni boyutlara taşımıştır. Leonardo, gözlem ve deneyimlemeyle son derece önemli keşiflerde bulunmuş, fiziksel dünyanın keşfini tüm yönleriyle en ince ayrıntılarına kadar incelemiştir. Kendisini deneyim yoluyla doğanın yasalarını yakalayabilen ‘anatomî ressamı’ olarak tanımlamıştır. Bilim ve sanatı birbirine yaklaştırmış, “Oranların Kanunu” veya “insanın oranları” olarak bilinen *Vitruvius İnsanı*, (Görsel 1) insan ve doğayı birbiri ile ilgilendirme- bütünleştirme çabasının ürünüdür. Çizim, insan bedeninin matematiksel oranlarla doğa yasalarına uyumunu gösterirken aynı zamanda kusursuz oran arayışı, yalnızca bilimsel bir hesap değil, insanın evren karşısındaki hayranlığını ve estetik haz duygusunu da taşır.

Yüksek Rönesans'ın ustası Michelangelo, mermeri görünür kılmak istediğini belirtmiştir. Burada sanatçının malzemeyi kastetmediğini biçim, ışık ve boşluktan söz ettiği söylenebilir. Michelangelo, heykel sanatında “David” ve “Pietà” gibi başyapıtlar ortaya koymuş, insan bedenini kusursuz bir anatomiyle ve derin duygularla yansıtmış, figürlerini hem bilimsel doğrulukla hem de ruhsal bir yücelikle gerçekleştirmiştir (Görsel 2).

Rönesans'ın matematiksel yaklaşımı, ölçü ve düzen anlayışı akılcı bakışın sonucudur. “Gerçeklere akıl yoluyla ulaşılır” diyen dönemin matematikçi ve filozofu Giordano Bruno (1548-1600), modern felsefenin kurucusu, “düşünüyorum o halde varım” aforizmasının sahibi, ‘Kartezyen akıl’ veya ‘akıl çağı’ kavramlaştırmasının referans filozofu Descartes (1591-1650), dönemin felsefi ve sanatsal bakışını akıldan yana kullanan isimlerdir. Rönesans, insan aklını önceleyen, sez-

39 Nelson Goodman, 2010. *Dünyalar Nasıl Yapılır?* çeviri: Akın Terzi, Pan yayınları, s.35

gi ve tündengelim tespitleriyle, yeni bir doğa ve insan anlayışına yön vermiştir.

Görsel 1. Leonardo da Vinci, Vitruvius İnsanı,1492, eskiz.

Görsel 2. Michelangelo, Pietà, 1498-1499, mermer, 174 cm x 195 cm,
Roma-Aziz Petrus Bazilikası, Vatikan

İnsan merkezli düşünce olarak hümanizm, insani boyutu ön plana alan pozitif, deneyci bir bilgi anlayışı geliştirmiştir. Hümanizm, insanın bilişsel faaliyetlerini, bilmenin psikolojik yönlerini ve arzu, istek, duygu, amaç ve yönelimlerle kişiliğin düşünce süreçleri üzerindeki etkilerini öne çıkarmış ve bireyin deneyim, gözlem ve araştırma gücüyle ortaya çıkan somut başarılarını en önemli değerler olarak görmüştür.⁴⁰

Barok sanatında doğa ve kültür anlayışının temelinde yer alan hareket ve

40 Ahmet Cevizci, 1997. Felsefe Sözlüğü, 2. Baskı, Ekin yayınları, Ankara

coşku, Caravaggio'nun yapıtlarında belirgin biçimde görülür. Sanatçının ışık-gölge, ifade ve hareket yoluyla yoğun duygu patlamaları yarattığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır⁴¹ (Görsel 3). Resimde sert ışık-gölge karşıtlığı, Judith'in yüzündeki kararlılık ve Holofernes'in acı dolu ifadesi dramatik bir gerilim yaratır. Korku, şiddet ve adalet duygusu aynı anda sahneye taşınır. Resimde duygunun yansıması yalnızca temsili değil, aynı zamanda bedensel bir tepkiye dönüşür.

Görsel 3. Caravaggio, Judith, Holofernes'in başını keserken, 1606-1607, yağlı boya, 144x173,5 cm

Bireysel duygu aşırılıklarıyla Romantizmde karşılaşıyoruz. Aşırılıklara karşın hem yapıtlarda hem sanatçıların ifadelerinde ortaya çıkan görüşlerin de düşünce zenginlikleri şaşırtıcıdır. C. David Friedrich'in "sanatçının duyguları onun yasasıdır", Goya'nın "akıl uykusu canavarlar yaratır", Delacroix'ya atfedilen "biz romantikleştikçe dağlar güzelleşti" sözleri, görüntünün algılanışında duygunun önceliğine işaret eder ki her sanatçının yapıtlarında da bu açıkça görülür. David Friedrich'in *Rügen Kayalıkları* (Görsel 4) resmi gerçek bir kayalıktan değil, birkaç eskizin birleşiminden oluşturulmuştur. Sağlı sollu dengeli eşitlikteki ön plan ve arkadaki boşluk resmin anlamına bizi yönlendirir. Figürlerin uçurumun sınırında konumlanışları geçiciliğin, sonsuz boşluk ise ölümün simgesel çağrışımlarıdır. Resmin kurgusunun izleyiciye sunulma şekli, sanatçının hissettirmek istediği boşluk duygusunu artırmaktadır.

41 Bakınız. Lionello Venturi, 2018. *Resme Nasıl Bakılır?* çeviri: E. Ermert, HayalPerest yay. s. 95-100 ve John Berger, 2018. *Portreler*, çeviri: B. Eyüboğlu, Metis yay. s. 109-116

Görsel 4. C. David Friedrich, Rügen'deki Tebeşir Kayalıkları, 1818, tuvale yağlıboya, 90,5 × 71 cm

Immanuel Kant'tan (1724-1804) önce özne ve öznellik, yani öznenin konumu, hep nesnelere çevresinde şekillenen bir anlayışa dayanıyordu. Kant öncesi klasik anlayışa göre, özne pasif bir varlık olarak zaten nesnelere var olduğuna inanılan iyi, güzel, gerçeği yalnızca keşfederdi. Kant ise bu bakışı köklü biçimde tersine çevirmiş, gerçekliğin nesnelere bağımsız olarak, öznenin algılama biçimine göre değiştiğini vurgulamıştır. Bu düşünce Kant'ın "Kopernik devrimi" dediği şeydir. Kant'a göre, "artık nesnelere öznenin etrafında dönecekler, özneye göre olacaklar... Bu devrimci bakışa göre, iyi olan- istenir olan, arzulanan, arzulamaya değer olan – şey, bundan böyle, nesnenin kendisini dayatmasıyla değil, kendi dayattığımız tasarım senteziyle oluşturulmalıdır."⁴² Artık görülen şeyin (nesne, manzara gibi) bilgisine uygun temsilleri yerine, öznenin özgürce algıladığı şekliyle yapıtlara yansıtma düşüncesi önemli bir aşamadır. Kant'a göre: Biz dünyayı olduğu gibi değil, zihnimizin biçimlendirdiği gibi deneyimleriz.⁴³ Bu görüş, doğayı bireysel algılamanın ve modern düşüncenin öncü aforizmalarından biridir. Bruno'dan Spinoza'ya, Spinoza'dan Kant'a uzanan çizgide akıl özgürleştirilen her yenilikçi düşünce, insan merkezli (bireysel) bakışın ufku genişletmiş ve dünyayı kavrama biçimimizin sınırlarını ileriye taşımıştır. Akıl özgürleştikçe sanatçı, doğayı kavramada duyguların belirleyici gücüne daha fazla önem vermeye başlamıştır.

Paul Cezanne'dan beri geometrik perspektiften kaçınılmasının nedeni, görsel algı

42 Ulus Baker, 2014, Sanat ve Arzu, Editör: Tansu Açıık, İletişim yay. s. 152-153

43 Immanuel Kant, Saf Aklın Eleştirisi, 2022, çeviri: Naci Pektaş, Gece Kitaplığı.

deneyiminin verdiği duyguyla değişen uzamın, heyecan verici yaratıcı süreçlerine izin verme isteklerinin sonucu (Görsel 5). Bu değişim, sanatçının dışsal temsillere bağlı kalmadan yapıtlarını özgürce yorumlamasının önünü açtı. Dolayısıyla görme biçimleri çeşitlendi, aynı yüzeyde farklı bakış açılarıyla yansıtılan biçimler uzamın algılanışını değiştirdi. Hem sanatçının hem yansıtılan şeyin hem de algılanan şeyin farklı düşünsel boyutları ortaya çıktı. Bu bakışla duyumsatılan dünya, “iki nesnenin asla aynı anda görülmediği, bakışımızın uzamın bir parçasından öbürüne geçmesi için gerekli sürenin hep uzam parçalarının arasına girdiği ve varlığın verili olmayıp zaman prizması içinde görüldüğü ya da sızdığı bir dünyadır... Bilim, felsefe, sanat, özellikle resim, psikoloji, uzamla aramızdaki bağların, vücutsuz saf bir özneye uzaktaki bir nesne arasındaki bağlar gibi değil, uzamda barınan kişilerin doğal çevreleriyle arasındaki bağlar gibi olduğunun farkına vardı...”⁴⁴

Görsel 5. Paul Cezanne, Sainte-Victoire Dağı, 1904-1906, tuvale yağlıboya, 63,5x83 cm

Yukarıdaki görüşleri yalnızca geçmişe yönelik anlamlandırma denemeleri olarak düşünmemek gerekir. Günümüzde de bilinçdışını harekete geçirecek uyaranları kurcalamak ve duyarlılığı bilinç düzeyine çıkaracak yol – yordamı aramak sanatın tikanıklığını aşacak bir yöntem olabilir. Freud, insanın güçlerini, düşünce gücü, arzu gücü ve öfke gücü olarak sınıflandırmıştı. Bu güçlerin kaynağı -düşünce gücü dışında- bilinçdışıdır. Arzu ve öfke gücü bilince taşındıkça düşünce gücünün evrenine dahil olur.

Batı-dışı Sanatında Duygu

Sanatın değişiminde duygu yoğunluğunu hissettirmek yalnızca Batı referanslı bir bağlam değildir. Batı-dışı kültürlerde de duygu yansımaları, evren algılarıyla bağlantılı olarak sanatta karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Çin resminde

44 M. Merleau Ponty, Algılanan Dünya, 2005, çeviri: Ömer Aygün, Metis yay,

boşluk düşüncesi dünyayı algılama biçiminin sonucudur. Çin resim geleneğinde boşluğun, estetik tercih olmasının yanı sıra düşünsel ve varoluşsal bağlamı vardır. Bu aynı zamanda Zen düşüncesine dayanır. Zen felsefesi, Budizm'in Mahayana geleneği içinde yer alan, kökeni Hindistan'daki Budist öğretilere dayanır. Çin'de Chan, Japonya'da ise Zen adıyla gelişmiştir. Zen felsefesi doğrudan deneyime vurgu yapan bir düşünce ve yaşam biçimidir. Zen düşüncesine göre, gerçek, doğrudan yaşantıyla, şimdi ve burada yaşanan deneyimlerle anlaşılır. Meditasyonlarla zihinsel arınma ve saf farkındalık hedeflenir. Zihin sakinleştirilince, gerçek doğa kendiliğinden açığa çıkar. Çin resminin gösterişsiz sadeliği ve doğallığı, Zen düşüncesi geleneğinin estetik anlayışıyla örtüşür. Çin resminde, özellikle manzaralardaki boşluklar doğrudan anlamın taşıyıcısıdır. Boşluğu hissettirmek için sis, bulut, gökyüzü, dağ ve ağaç gibi imgelerin aralarına veya çevrelerine bir şekilde görülemeyen bir uzam (vüsat) ekleyerek psikofiziksel bir algı yaratırlar. Çin resminde boşluk, doğanın sonsuzluğunda, sessizlik, melankoli, huzur ve dinginlik gibi duygular uyandırır (Görsel 6).

Görsel 6. Fan Kuan (950-ca. 1031), Dağlar ve Akarsular Arasındaki Gezginler, ipek üzerine mürekkep ve hafif renk, 206,3 cm.

Batı-dışı kültürlerde İslam inancının çok geniş coğrafyaya sahip olması sanatsal geleneğinin ve estetiğinin çeşitliliği nedeniyle genel değerlendirmede her durumda eksiklik hissettirebilir. Karmaşık bir inanç ve kültürel yapılara sahip olduğundan İslam kültürü etkisindeki yapıtlar, -mimarisinden minyatürüne ve kaligrafisine- çok çeşitlilik içeren bağlamlarının yanı sıra estetik anlamda bir bütüne işaret eder: "Yarar ve işlev." Güzel sorunsalının anlamı yarar ve işlevle tamamlanır. İslam sanatı, yalnızca estetik bir üretim alanı değil, aynı zamanda derin bir tinsel ve duy-

gusal deneyimin dışavurumudur. Bu sanat anlayışında duygu, bireysel coşku ya da dramatik anlatımdan uzak, düşünüş (tefekür), huzur, teslimiyet ve aşkınlık ekseninde şekillenir. İslam sanatının duygu boyutları, görülene değil görünmeyene, biçime değil anlama yönelir. “İslamda görsel ifadenin en önemli amaçlarından biri gerçek ve hayal, yanılısma ve yansıma arasında bir belirsizlik yaratmaktır... Temsilin bu şekilde denenmesi ve sorgulanması İslam sanatının en önemli özelliklerinden biridir; gerçekliğin kesinliği olmaksızın deneyimin ön plana çıkarılması da İslam kültürünün genel yaklaşımıdır.”⁴⁵ Bu yaklaşım, sanat eserindeki duygunun da kişisel heyecanlardan arınmış, daha dingin ve evrensel bir nitelik taşımasına yol açar. İzleyicide uyandırdığı duygu, hayranlık, dinginlik ve içsel derinliktir. Temsilin gerçekçi anlatımından uzak durulması nedeniyle biçimler, yüzey, çizgi, renk alanlarıyla ve hiyerarşik düzenin dizgesine göre ifade edilmiştir. Jale Erzen’e göre, “İslam estetiğinde ilk belirtebileceğimiz şey, kavramsal yaklaşımların çoğunun Platon ve Aristoteles’ten geldiğidir. Yine de duyumsal ve kültürel düzeyde, Doğu ya da İslam kültürü hiçbir zaman bilgiye tamamen sahip olduğunu iddia etmemiştir. Belli zamanlarda bazı düşünce ekolleri Aristoteles ya da Platon’u izlemişlerse de, İslam kültüründe estetik ve sanatsal olan her zaman öncelikle duyumsal olanda kalmış, kavramsallaştırılmamış ve bilgiye dayanmamıştır.”⁴⁶ Duyumsal, hayali ve görsel gizemi güçlü, 19. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen hat sanatı örneği, *Bektaşî Dervîşi* (Görsel 7) adlı rölyef, Sakıp Sabancı Müzesinde sergilenmekte ve sitesinde yapıtla ilgili şu açıklama yer almaktadır: “Sanatkâr, ağaçtan oyarak hazırladığı harflerle Hz. Muhammed’in “Ben ilmin şehriyim, Ali de onun kapısıdır” anlamına gelen hadisini, bir insan vücudu oluşturacak şekilde istiflenmiştir. Levhanın üst kısmına “Ya Ali” sözü aynalı yerleştirilmiş ve “ayın” harflerinin içine birer göz oturtularak insan yüzü oluşturulmuştur. Bektaşî geleneğine uygun olarak figürün başında on iki dilimli bir Bektaşî tacı, boynunda ise dilimli bir teslim taşı vardır. Dervîşin etek kısmı, art nouveau üslubunda kıvrımlarla sonlanır. İstiflenen bu ağaç harfler, yeşile boyalı bir tahtaya çivilenmiştir. Üç boyutlu bu figürün benzerleri, kâğıt üzerine hazırlanmış tekke işi levhalarda ve camaltı resimlerdeki, devesiyle ilerleyen “Sırr-ı Ali” tasvirlerinde görülür. Bu benzerlik, figürün de Hz. Ali’yi betimlediğini düşündürür.”⁴⁷ Yapıtın kurgusu, Tanrı’nın yaratımı olan evrenin düzen, denge ve uyumunun yeryüzündeki bir yansımasıdır. Bu olağanüstü uyum simgesel olarak figürle bütünleşir. Ölçü, düzen ve simetrik uyum izleyicisinde karmaşık duygular yerine denge ve güven hissi uyandırır. Harflerin ritmik döngüsü, sonsuzluk hissi yoluyla insanı dünyevi olandan koparıp kozmik düzene yönlendirir.

45 Jale N. Erzen, 2011, *Çoğul Estetik*, Metis kitap, s.121

46 Jale N. Erzen, 2011, *Çoğul Estetik*, Metis kitap, s.118

47 <https://digitalssm.org/digital/collection/Kitapvehat/id/192701/> erişim 21 Ocak 2026

Görsel 7. Bektaşî Dervîşî, 19. Yüzyıl, Hat, yazı türü, Celi sülüs, Ağaç üzerin boya, 100x90 cm

İslam sanatının tarihsel süreçlerinde minyatürler ya bir olayın resimlemesi ya da yazılı bir metnin görsel canlandırması olarak yer alır. Böylece metinleri yazan, şair ve nakkaşlar, İslam sanatında metin –resim birlikteliği ile kitapların biçimini de değiştiren bir yapı geliştirdiler. Bu yaklaşım da süsleme ile figüratif bir bileşimi, yani melez bir biçimi ortaya çıkardı. Minyatür sanatı dinsel konulara bağlı değildi, saray hayatı da önemli konular arasındaydı. 12. Yüzyıl şairi Nizami Gencevi (1141-1209) olarak bilinen Genceli Nizami'nin yazdığı bir yapıtında Behram Şah ile yedi karısının aşk öyküsü anlatılır. Öykünün kahramanı ilk kez ayak bastığı kilitli bir odanın duvarlarında yedi kadın resmi görür. Resimlerdeki kadınlar, ancak şah olduktan sonra tanışacağı prenseslerin portreleridir ve yedi gezegen gibi prenseslerin sayısı da yedidir. Nizami'nin yapıtından esinle, Prens Behram'ın bu hikayesi 15. Yüzyılda İran'ın Şiraz kentinde yeniden nakkaşların konuları arasında yer alır. Bu nüshalardan biri 1410 yılında Timur'un torunu İskender için hazırlanan bir antolojidir. 38 minyatür arasında, Behram'ın nakış odasına (resim atölyesine) girmesini betimleyen minyatür de vardır (Görsel 8). İranlı nakkaş bu temayı resmederken aynı hassasiyeti göstermek için, portreleri bir modelden esinlenmeden yaptığını belli etmesi gerekiyordu. Odanın duvarlarında süslemelerden oluşan bir alan bıraktı. Bulduğu çözüm, odanın kubbesinin her bir bölümüne bir kadın portresi çizmekti. Kadınlar resim çerçevesini andıran yedi kubbe altında, o sırada henüz var olmayan bir sarayda odalarında oturur ve prensi kendilerine değil, geleceğe bakmaya davet eder gibi gösterilirler. Böylece portrelerin yerini prensin gelecekteki hayatına bir bakış almış, yani prensin zihnindeki resimler dışarıya yansıtılmıştır. Kadınların oturduğu yarım daire biçimin-

deki görkemli saray odası, prensin önündeki bir saray odası gibidir. Kompozisyon ve bezeme düzeni sarayı bir mekan olarak izleyicinin bakışına sunmak yerine, farklı yüzeyleri bir bütün haline getirir. Bu bakış hemen hemen Batı'daki perspektifle aynı tarihlere denk gelmektedir. Bu resmin anlatım dili, Batı sanatından geri kalmış değildir, perspektif dışında farklı bir bakış seçeneğidir.⁴⁸ Yan yana ve üst üste kurgu, figürlerle birlikte hikayeyi, Hans Belting'in ifadesiyle, 'anlatım mekanı'na dahil eder. Yıllarca Türk sanatında veya doğu sanatında bu bakış farklılığı bir seçenek olarak düşünülmemiş ve Batı'nın perspektifinden değerlendirilerek 'geri kalmış' örnekler olarak sunulmuşlardır. Doğunun 'anlatım mekanı' bir sahne düzeniyle inanç ve kültürel geleneğin hiyerarşik bir yapısında sunulur. Bir anı dondurmak veya perspektif kurallarına göre hareket etmek yerine, bakışı çeşitli aşamalara ve zaman farklılıklarına göre yönlendiren bir anlayışı yansıtır. Minyatür sanatçıları kişisel deneyimlerini değil, kolektif bilincin ve hikayenin yönlendirdiği betimlemenin dışına çıkamazlardı. Metinde ne öğrenilmesi gerekiyorsa onu göstermeye çalışıyorlardı. Ustalıkları da bu özelliği en anlaşılır şekilde sunmaktı. İzleyicinin de beklentisi aynı yöndeydi. Dolayısıyla "metin gerek nakkaşa gerekse de resme bakan kişiye hem bir pranga hem de yol gösteriyordu... nakkaşların yöntemi... kitapların tasvir ve metinle kurduğu ittifak gözü ehlileşirmeye devam etti."⁴⁹

Görsel 8. Nizami'nin eserinde, Prens Behram'ı resim galerisini ziyaret ederken gösteren minyatür, Şiraz, İran, 1410-1411

48 Hans Belting, 2024. Floransa ve Bağdat, Doğu'da ve Batı'da Bakışın Tarihi, Çeviri: Z. Aksu Yılmaz, 5. Baskı, Koç Üniv. Yay., s.89-91

49 Hans Belting, 2024. A.g.e. s.92

SANAT, BİLİŞSEL DÜNYA VE DUYGU

Bu metnin başında, “duyguların sağlaması bilişsel ve düşünseldir” tespitiyle ve Brecht’in “duygular düşünceden ayrılmaz” aforizmasıyla, sanatta akıl ve duygu birlikteliğine ve yaratıcı etkileşimde bu diyalektiğin kurulması gerektiğine vurgu yapmıştık. Genel olarak sanat yapıtlarında beklenen öncelik muhatabında duygular uyandırmasıdır. Bir yapıtta bizi ilk harekete geçiren duygulardır. Duygular aracılığıyla hissettiklerimizdir. Bu neredeyse kaçınılmaz olarak kabul görmüş bir gerçekliktir. Duygular uyandırmayan bir sanat yapıtının düşünsel katmanlarına ulaşma olanağı sınırlıdır. Ancak duyguların sağlamasını yapıt hakkında bilgi edindikçe, düşünce üretme gücü sayesinde gerekçelendirebildiğimiz gerçek anlamını yakalarız.

Duygu odaklı çalışmalarıyla bilinen psikolog Leslie Greenberg’e göre, insanın varlığını sürdürebilmesi için duygu gereklidir. İnsan işlevinde, iletişimde ve gelişiminde duygu, yaşama tutunmanın ve direnmenin birincil sistemidir. Duygu, temelde adaptif bir bileşen ve bilgi işleme sürecinde de birincil bilgi kaynağıdır.⁵⁰ Duyularımızla anlayabileceğimiz ve temellendirebileceğimiz dünyayı, klasikten moderne geçince bilimde, felsefede ve sanatta daha çok arar olduk. Nesnel dünyanın bilgisi bize yeter diye sırt çevrilen duyularla algılama, düşünce dünyamıza yeni bakış açılarıyla dahil oldu. Görme becerimiz derinleştikçe çevremizi daha farklı görmeyi, bireyi daha iyi anlamayı öğrendik. ‘Her sanat yapıtı aynı zamanda duyguların ifadesidir’ sözü neredeyse anonim bir özellik kazanmıştır.

Yapıtlarda önceliğe sahip her duyguda akıl, her akılda duygu kendisine bir zemin bulur. Duyguların sanata yansması konusuna ancak tutarlı bakışla bir bağlam oluşturularak yaklaşılabilir. Bunun için de sanatçının ne yaptığının ve nasıl yapacağını farkındalığını artırması, araştırmacının da kendi duruşunu ve ele alacağı sorunu ortaya koyup çeperinde dolaşarak karşılaştırma yapabileceği sabit bir noktaya ihtiyacı vardır. Yaratıcının duyguları yapıta ne derece yansır. Yapıtta ifade edilen şeyler doğrudan duyguların karşılığı olarak belirtilebilir mi? “Duygu kendiliktir, yani Güçtür veya niteliktir. Bu bir ifade edilendir: Duygu ondan [ifade edilenden] ayrılabilir, onu ifade eden bir şeyden bağımsız olamaz.”⁵¹ Dolayısıyla duyguları yansıtmak da değerlendirmek de düşünce ve kurguyla tasarlanmış bilinç gerektiren bir yol-yordam sorunudur. Ancak böyle bir yöntem ve duyarlılıkla konu (yapıt-metin) arzu edilen niteliğine kavuşturulabilir.

50 Leslie S. Greenberg, 2023, Duyguyu Duygu ile Değiştirmek, Çeviri: Sena Uçmuş, Psikoterapi Enstitüsü yay.

51 Gilles Deleuze, Sinema I, Hareket-İmge, çeviri: Soner Özdemiş, Norkung yay. 2014, s. 132

Sanatın öznel olarak işlediğini ön görmek, tekil sonuçların, bilimin kanıt sunma yöntemi kadar geçerliliğini kabul etmek gerekir. Bu, her disiplinin kendi doğasına özgü farklılıkları olduğunu öngörmek demektir. Öznel bakış, çoklu anlam ve anlamlandırma sanatın doğasına özgüdür. Bilim kanıt ve tutarlılık, sanat ve felsefe ise çok anlamlılık (Foucault) üzerinden yürür. Bilim ve sanat bir ikilem oluşturmakla birlikte her ikisi de birbirini dışlayan, karşıt alanlar değildir. Sanatta akıl yürütmeye alınabilecek kavramsal sonuçlar elbette vardır ki son yüzyılın sanatı bunun güçlü örnekleriyle doludur. Duyguların öncülüğünde ifade de aynı şekilde. Bilim ise gözlem ve deney yoluyla fiziksel ve doğal dünyanın yapısı ve davranışının değişimini sistematik olarak inceleyen kuramsal ve uygulamalı bir etkinliktir. Bilimde duygunun yeri neredeyse yoktur, sanatta duygu kaçınılmazdır. “Her iki alan da insanlığın evrenle olan iç ve dış ilişkilerini insan perspektifleri aracılığıyla anlama ve ifade etme ihtiyacını ifade eder. Her ikisi de keskin gözlemler, deney ve yöntemler kullanır. Her ikisi de insan kalabilmenin sürdürülmesi ve tanımlanması açısından yaşamsal önem taşır. Görünüşe göre, ikisi de alana özgü niyetleri ve kesin uygulamaları bakımından farklılık gösteriyor.”⁵²

Sanat gibi bilim de ikilik (dikotomi) yaratarak yeni düşüncelere yol açtı ve etki alanını genişletti. Copernicus’la dünyanın evrenin merkezi olmadığı, Darwin’le insanların yaratılışın değil, evrimin bir ürünü olduğunun, Marx’la insanların toplumsal ilişkileri üreten varlıklar değil, bu ilişkilerin ürünü olduğunun, Freud’la bireylerin tercih yapan bilinçli failler değil, bilinçdışı arzuların ürünü olduğunun farkına varmış olduk. Düşünce devrimleriyle birlikte araçların da devrimci bir yapıya sahip olduğunu ve görme biçimimizi nasıl değiştirdiğini kavramış olduk. Teleskoptan mikroskopa, renk tayfindan boya tüpünün keşfine, röntgenden fotoğrafın yüzeye sabitlenişine, dijital teknolojilerden yapay zekaya kadar olağanüstü buluşların görme biçimimizi nasıl değiştirdiği gözler önündedir. Günümüzdeki dijital teknolojiler, özellikle etkilerini şimdilik sezebildiğimiz yapay zekâ tasarımları hayal bile edemeyeceğimiz yeni olasılıkların habercisi.

Sanatın yöntemlerinden birçoğu bilimsel sürece benzeyebilir veya bunun tersi de geçerlidir. Klasik sanat formlarında bulunan denge ve düzenin matematiğe benzediği, doğanın sistematiğinde ölçülebilir olan altın oran, resimlerin kompozisyonlarında da görülür. Aslında pek çok sanatsal çaba, öngörülebilir bir sonuca ulaşmak için tasarlanan bilimsel denemelere benzer şekilde, tekrarlanan deneylerle ortaya çıkan sonuçları, yapısal bileşenleri, deneyim ve gözlem yoluyla bilgiye dönüştürme, belirli bir içerikte kavramsallaştırma yaklaşımıyla test edilebilir. Niyetim, bu iki alanın her birinin yöntemlerini birbirine yaklaştırmak

52 John G. Thomas Amador Legaspi, 2007, “Preferential States of the Dichotomy of Human Nature: Art and Science”, Forum on Public Policy a Journal of the Oxford Round Table, Psychology, Epistemology, Newspaper, The Arts,

değil, alanların öznel yapılarının farkındalığını artırmaktır. “Bilim ve teknoloji sanatın düşmanı değil yoldaşdır. Hem insan olmanın ne demek olduğunu tanımlar ve korur, hem de anlamlı varoluşumuza meydan okur.”⁵³

Kurgusal sanat yapıtlarına verdiğimiz tepkilerde deneyimlediğimiz duygular epistemik olarak irrasyonel olsa bile, epistemik olmayan yönlerden rasyonel olabilirler. Bu iddianın çıkış noktası, ilgili duyguların tamamen irrasyonel olmadığı, bazen mükemmel bir anlam ifade ettiği bir anlamın var olmasıdır.⁵⁴ Kurgu ve ifade yaşamla sanat arasında köprü görevi görür. Kurgu, duyguların ve düşüncelerin gelişigüzel dağınkılığını anlamlı bir bütüne çevirir. Duygular bilinçle, düşünceyle ve belirli bir kurguyla ele alınmaz ise “duygusal” olur. Örneğin küçük resim, arabesk müzik örnekleri gibi. Duygusal olaylara dayandırılan abartılı yaklaşımlardan ne hikâye ne şiir ne müzik ne de görsel bir yapıt ortaya çıkmıştır. Geçirdiğimiz yaşantı izleri, travmalar ve acılar yapıtlardan bağımsız sanatçı anılarında dile getirilebilir. Yapıtlarında bunlar görselleştirilebilir. Van Gogh, Frida Kahlo ve Yayoi Kusama (Görsel 9) örneği gibi. Sanatçının yaşamı, yapıtının niteliğine hangi açılarından sirayet eder. Bir nebze etkisinden dolayı söz edilebilir. Doğrudan bir ilişki aramak yanıltıcı olabilir. Yapıtların da yaratıcısından bağımsız, onu aşan, kendilerine özgü dünyaları vardır. “Kurgu ister yazılmış ister resmedilmiş isterse sahneye konmuş olsun, hakikaten de ne hiçliğe ne de müphem mümkün dünyalara uygulanabilir; buna karşılık, eğretilmeli de olsa, mevcut dünyalara uygulanabilir... salt mümkün olan ‘kabul edilebilir olduğu ölçüde’ mevcut olanın içinde bulunur, öyleyse burada, farklı bir bağlamda bir kez daha belirtebiliriz ki kurgunun mümkün dünyaları diye adlandırılan dünyalar mevcut dünyalar içinde bulunurlar. Kurgusal-olmayan, mevcut dünyalarda nasıl iş görüyorsa, kurgusal olan da hemen hemen aynı tarz da iş görür. Cervantes, Bosch ve Goya; Boswell, Newton ve Darwin’den hiçbir aşağı kalır tarafları olmaksızın, bildik dünyaları ele alıp bozarlar, yeniden yapıp yeniden ele alırlar; bu dünyalar olağanüstü ve kimi zaman da muğlak, ama nihayetinde tanımlanabilir ‘yani yeniden idrak edilebilir’ şekilde yeniden biçimlendirilirler.”⁵⁵

53 A.g.e., “Preferential States of the Dichotomy of Human Nature: Art and Science”

54 Hichem Naar, <https://iep.utm.edu/art-and-emotion/> e tarihi: 04.01.2026

55 Nelson Goodman, 2010. Dünyalar Nasıl Yapılır?, çeviri: Akın Terzi, Pan yayınları, s.100

Görsel 9. Yayoi Kusama'nın Portresi, V. Miro ve D. Zwirner'in izniyle,
Fotoğraf: Yusuke Miyazaki

Kurgu ile gerçek arasındaki ilişkiye (çelişkiler, farklılıklar veya örtüşmeler bağlamında) odaklanıldığında, kurgu, gerçeğin karşıtı değil, gerçekten yola çıkan ama kendi gerçekliğini kabul ettiren diyalektik bir süreçtir. Günlük hayat yaşanır, tükenir ve geçmişin karanlığında kaybolur. Ancak sanat ki yani kurgu günlük hayatı aşar, geleceğe taşır ve karanlığa karışan gerçekliği yeniden anımsatır. “Kurguların, bize yeni durumlar sunarak, gerçek hayattaki durumlarda hissetmeyeceğimiz şeyleri hissetmemizi sağlayarak duygularımızı koşullandırabileceği kesinlikle doğrudur. Dahası, kurgu, izleyicilerinin, yapıtla etkileşime girmeden önce hakkında önemli bir bilgiye sahip olmadıkları karakter türlerine (ve durumlarına) karşı empatik duygular yaşamalarını sağlayabilir ve bu da bilinmeyene karşı belirli bir açıklığa katkıda bulunabilir... Ayrıca, kurgunun duygusal repertuarımızı değiştirme ve dolayısıyla değerlerimizi değiştirme kapasitesi göz önüne alındığında, bazı filozoflar kurguyla etkileşim yoluyla ahlaki bilgi edinmenin gerçek olasılığını vurgulamışlardır.”⁵⁶

Sanatta yaratıcı öznellik ve bu konuda yapılan hem yaratan hem okuyan tarafından tutarlı argümana sahip tüm görüşler ‘geçerli sanat olguları’ olarak kabul edilmelidir. O halde görsellerin yorumlanmasında (hele de kişinin kendi yapıtları hakkında düşüncelerini açıklıyor olması) yapıtların yaratım süreçlerindeki kaynaklar, bilgi ve eylem bütünlüğü nasıl sağlanmalıdır? Öncelikli olarak görsellerin kendilerine özgü anlam katmanlarını, ‘çoklu anlam açıklığı bırakma’⁵⁷ yöntemini kullanarak, izleyicisine, okuyucusuna yeni, farklı bakış olasılıkları sunma yollarını artırabiliriz. Yapıtı

56 Hichem Naar, <https://iep.utm.edu/art-and-emotion/> e tarihi: 04.01.2026

57 ‘Çoklu anlam açıklığı bırakma’ yöntemi, U. Eco’nun Açık Yapıt düşüncesinden, Foucault’nun sanatta “çok anlamlılık” Susan Sontag’ın “yoruma karşı” yeni yorum önerilerinden, sevgili dostlarım Cezmi Koca’nın cesaretlendirmesinden, Beliz Güçbilmez’in “Manyetik Alan Metodu”ndan esinle bir kavramlaştırma denemesi olduğunu belirtmeliyim. İleriye doğru çalışma planlarıyla bu yöntemi daha öznel kılabileceğim olasılıkları deneyeceğim.

gerçekleştirenin öngörülerinde, yapıtta ve yazınsal yorumunda, görsel dilin, görün-tünün morfolojik bileşenlerine ulaşmak ve fenomenolojik gizemini korumak gerekir. Çoklu anlam açıklığı yaratma yöntemi kullanmak hem yaratıcının yapıtını oluştururken düşünmesi gereken bir yol-yordam hem yazınsal veya sözel yorumlarında sanatçının alımlayıcıya karşı sorumluluğu gereğidir. Ebette yapıtlarla yüzleşen, deneyimleyen alımlayıcının tavrı da önemli. Octavia Paz'ın bir cümlesi bizi destekler: “Yazar [sanatçı] yapıtını yaratır okuyucusu da [izleyicisi] döner onu yeniden yaratır.”

Çoklu anlam açıklığı yaratma yöntemi, anlamlandırma katmanlarına ulaşma ihtiyacını kışkırtır. Bu yöntem sanat yapmanın da yapıtı anlamının da zekâ işi olduğunu hatırlatır. Düşündüren, yaşama dokunan, kışkırtan imge, gizemini bün-yesinde taşır ve ne söylenirse söylensin gizemiyle birlikte yol alır.

Kurmacaların iki asal niteliğinin olduğunu belirten Beliz Güçbilmez, ilki, “kur-maca, malzemesini hayattan (gerçekten) aldığında bile kalıba döker, şekillendirir, yoğurur, kısacası tasarlar. İkincisi de kurmaca gerçek değildir.” Gerçek olmadığı açıksa ifade edilse de edilmese de durumun değişmeyeceğini vurgular.⁵⁸ Dolayı-sıyla da ister yaratıcısının ister alımlayıcının bilincinde, kurmacanın gerçekliğinin içsel ya da dışsal, hayatla, dünyayla, gerçeklikle ilişkisinin sürekli sorgulanması gerekir. Bir düşünce, bir tasa(rım) üzerinden bir kurgu oluştururken, zihnindeki sınırlamaya karşın, yapıt somutlaştığında bu sınırı aşan bazı tahmin edemediğimiz etkiler ortaya çıkabilmektedir. Bunun heyecan veren yanına duyarlı yaklaşmak gerekir. En güzeli de başkalarının, sanatçının (sizin) yapıtında hiç düşünülmeyen görüşler ortaya atmasıdır. Bu, ortaya çıkarılmış yapıtın–sanatçısına rağmen- nefes aldığı ve her karşılaşmada yenileneceğinin güvencesi gibi.

58 Beliz Güçbilmez, 2023. Anne Ben Düştüm mü? Kurmacalara Neden Muhtacız? Kolektif kitap, s. 28

KAYNAKÇA

- ANONİM, SSM, <https://digitalssm.org/digital/collection/Kitapvehat/id/192701/> erişim
21 Ocak 2026
- BAKER, Ulus. 2014, Sanat ve Arzu, Ed.: Tansu Açık, İletişim yay. İstanbul
- BELTING, Hans. 2024. Floransa ve Bağdat, Doğu'da ve Batı'da Bakışın Tarihi, Çeviri:
Z. Aksu Yılmaz, 5. Baskı, Koç Ünv. Yay.,
- BERGER, John. 2018. Portreler, çeviri: B. Eyüboğlu, Metis yay. s. 109-116
- BRECHT, Berthold. 1997. Epik Tiyatro, çeviri, K. Şipal, Cem Yayınevi.
- CEVİZCİ, Ahmet. 1997. Felsefe Sözlüğü, 2. Baskı, Ekin yayınları, Ankara
- DELAUZE, Gilles. 2014. Sinema I, Hareket-İmge, çeviri: Soner Özdemir, Norkung yay.
- ECO, Umberto. 2019. Açık Yapıt, çeviri: Tolga Esmer, 5. Baskı, Can Yay.
- ERZEN, Jale N. 2011, Çoğul Estetik, Metis kitap, İstanbul
- GOODMAN, Nelson. 2010. Dünyalar Nasıl Yapılır?, çeviri: Akın Terzi, Pan yayınları.
- GREENBERG, Leslie S. 2023, Duyguyu Duygu ile Değiştirmek, çeviri: Sena Uçmuş,
Psikoterapi Enstitüsü yay.
- GÜÇBİLMEZ, Beliz. 2023. Anne Ben Düştüm mü? Kurmacalara Neden Muhtacız? Ko-
lektif kitap.
- JOHN G. Thomas Amador Legaspi, 2007. "Preferential States of the Dichotomy of Hu-
man Nature: Art and Science", Forum on Public Policy a Journal of the Ox-
ford Round Table, Psychology, Epistemology, Newspaper, The Arts.
- NAAR, Hichem. <https://iep.utm.edu/art-and-emotion/> e tarihi: 04.01.2026
- ÖTGÜN, Cebrail, <https://t24.com.tr/haber/guzel-sanatlar-tezleri-uzerine,1286702> 27
Aralık 2025, e. Tarihi: 21.01.2026
- PONTY, Merleau M. 2005, Algılanan Dünya, çeviri: Ömer Aygün, Metis yay.
- VENTURİ, Lionello. 2018. Resme Nasıl Bakılır? çeviri: E. Ermert, HayalPerest yay.

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

YER HİZMET PERSONELİNİN RİSK VE EMNİYET YÖNETİMİ ALGILARININ İNCELENMESİ

Fatma ULUTÜRK*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, havacılık sektöründe çalışan yer hizmet personelinin risk ve emniyet yönetimi algılarının incelenmesidir. Bu araştırmada nitel araştırma desenlerinden olgubilim (fenomenolojik) yaklaşım modeli kullanılmıştır. Çalışmaya İstanbul ilinde İstanbul Havalimanında görev yapan 16 yer hizmetleri personeli katılmıştır. Veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Verilerin analizi nitel değerlendirme tekniklerine uygun şekilde içerik analizi ile çözümlenmiştir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre, günlük rutin iş sürecinde risk ve emniyet yönetimi ile ilgili izledikleri süreçle ilgili, yer hizmetleri çalışanlarının büyük kısmı rutin iş güvenliği ve emniyet süreçlerinin uygulandığını belirlenmiştir. Ayrıca bazı çalışanlar SMS/WhatsApp gibi dijital araçlar aracılığıyla kontrol süreçlerinin yürütüldüğünü ifade etmiştir. Yer hizmetleri çalışanlarının en yaygın karşılaştıkları riskler arasında personel dikkatsizliği öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra süre baskısına bağlı riskler ve ramak kala olayları da dikkat çeken diğer unsurlar olmuştur. Emniyet ihlallerinin nedenlerine ilişkin bulgular incelendiğinde, en yaygın nedenin dikkatsiz davranışlar olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında zaman baskısı önemli bir diğer neden olarak ifade edilmiştir. Emniyetsiz durumların ortaya çıkmaması ve risklerin azaltılması için yer hizmetleri personelleri çoğunlukla dikkatli davranmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Araştırma bulgularına göre yer hizmetleri çalışanlarının çoğu mevcut risk yönetimi prosedürlerini yetersiz bulmakta ve geliştirilmesi

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Sivil Hava Ulaştırma İşletmeciliği, İstanbul / TÜRKİYE, <https://orcid.org/0000-0002-6104-4483> , dr.fatma.uluturk@gmail.com .

gerektiğini ifade etmektedir. Yer hizmetlerinde riskleri azaltmak için en etkili yöntemler olarak düzenli eğitimlerin verilmesi ve düzenli tatbikatların yapılması öne çıkmaktadır. Emniyet yönetimi açısından en önemli eksikliklerin farkında-lık eksikliği, dikkatsizlik ve zaman kısıtı olduğu anlaşılmıştır. Yer hizmetlerinde risk ve emniyet yönetiminin daha etkin olabilmesi için öncelikle eğitime önem verilmesi gerektiği belirlenmiştir. Son olarak, katılımcıların çoğunluğu işletmelerinde emniyet ve risk yönetimi konusunda eğitim verildiğini belirtmiştir. Eğitim sıklığı açısından farklılıklar görülmüş; bazı çalışanlar dört ayda bir, bazıları yılda 4-5 kez, bazıları ise yılda bir kez eğitim verildiğini aktarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yer Hizmetleri, Risk Yönetimi, Emniyet Yönetimi, Havacılık.

EXAMINATION OF GROUND SERVICE PERSONNEL'S PERCEPTIONS OF RISK AND SAFETY MANAGEMENT

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the perceptions of ground handling personnel working in the aviation industry regarding risk and safety management. A phenomenological approach, a qualitative research design, was employed in this study. Sixteen ground handling personnel working at Istanbul Airport in Istanbul participated in the study. A semi-structured interview form was used as the data collection tool. Data analysis was conducted using content analysis, in accordance with qualitative assessment techniques. The findings indicate that the majority of ground handling personnel implement routine occupational safety and security processes in their daily routines regarding risk and safety management. Furthermore, some employees stated that control processes are conducted through digital tools such as SMS/WhatsApp. Personnel inattention was the most common risk encountered by ground handling personnel. Furthermore, risks related to time pressure and near-miss incidents were also noteworthy factors. When the findings regarding the causes of safety violations were examined, careless behavior was determined to be the most common cause. Time pressure was also cited as another significant factor. Ground handling personnel generally stated that they strive to act cautiously to prevent unsafe situations and reduce risks. Research findings indicate that most ground handling personnel find cur-

rent risk management procedures inadequate and require improvement. Regular training and regular drills are the most effective methods for reducing risks in ground handling operations. The most significant deficiencies in safety management were identified as lack of awareness, carelessness, and time constraints. It was determined that priority should be given to training to ensure more effective risk and safety management in ground handling operations. Finally, the majority of participants indicated that their businesses provide training on safety and risk management. The frequency of training varied; some employees reported receiving training every four months, others four or five times a year, and still others once a year.

Key Words: Ground Handling, Risk Management, Safety Management, Aviation.

GİRİŞ

Küreselleşen dünyada insanların birbirleriyle iletişim kurma becerisinin artmasıyla birlikte hava taşımacılığı giderek daha da önem kazanmaktadır. Emniyet, güvenlik ve verimlilik, hava taşımacılığı hizmetlerinin sunumunda kritik faktörlerdir (Tutkun, 2024: 1). Bu kritik unsurların sağlanmasında en önemli alanlardan biri havalimanlarındaki yer hizmetleridir.

Havalimanı yer hizmetleri, uluslararası havacılık örgütleri ve sivil havacılık kanun ve yönetmelikleri tarafından belirlenen standartlar çerçevesinde, inişten kalkışa kadar uçak, yolcu, bagaj, kargo ve mallara yönelik tüm hizmetleri kapsamaktadır (Trabelsi vd., 2013). Bu bağlamda, güvenli uçuş operasyonlarını sağlamak için tasarlanan tüm hizmetler genel olarak sivil havacılık yer hizmetleri olarak tanımlanmaktadır (Baltacı, 2024).

Uçuş operasyonları sivil havacılıkta her zaman öncelikli odak noktası olsa da, süreç birçok farklı faaliyeti kapsar. Bu hizmetlerden biri olan yer hizmetleri, uçuş öncesi ve sonrası olmak üzere havalimanlarındaki çeşitli noktalarda yolculara yönelik çeşitli hizmetleri kapsar. Bu hizmetler, yolcuların binış ve karşılanmasından, uçakların yüklenip boşaltılmasına ve kargo elleçlenmesine kadar geniş bir yelpazede hizmetleri kapsar. Yer hizmetleri, yolcular ve uçaklar için geniş bir hizmet yelpazesini kapsar (Yılmaz, 2018).

Havalimanı kapısında yolcunun zorunlu seyahat belgeleri doğrulanır, ardından check-in ve bagaj işlemleri, güvenlik kontrolleri, yolcu salonuna transfer, uçağa binış ve yolcu karşılama, bagaj teslimi ve yolcunun transfer olması durumunda, uçağa binışten hemen sonra transfer salonuna transfer dahil olmak üzere

varış süreci gerçekleştirilir. Tüm bunlar yeni uçağa binmeden önce gerçekleştirilir (Rodoplu Şahin ve Ünal, 2021: 356). Genellikle yer hizmetleri, yerdeki uçaklar ve yerdeki ayrılan yolcular için sağlanır (Tabares, 2021: 3-6). Bu tür hizmetlerin katkısı, uçağın ilk uçuştan bir sonraki uçuşa tamamen hazır olmasını sağlamak olarak tanımlanabilir (Halpern vd., 2021: 4). Bu noktada, yer hizmetlerinin operasyonel süreçleri düzenlemek ve yolcular ile uçak arasında kesintisiz etkileşimi sağlamakla sınırlı olmadığı; Tüm bu süreçlerin bir güvenlik kültürü içinde yürütülmesi de önemlidir. Havalimanında gerçekleştirilen her operasyon, uçuş güvenliğini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilecek risk unsurları içerir. Bu nedenle, güvenlik ve risk yönetimi kavramı havacılıkta temel bir unsurdur.

Bu bağlamda güvenlik, “havacılık faaliyetleriyle ilişkili, bunlarla ilişkili veya bunları doğrudan destekleyen risklerin kabul edilebilir bir düzeye indirilmesi ve kontrol altına alınması durumudur.” Havacılık güvenliği dinamiktir. Sürekli olarak en aza indirilmesi gereken yeni güvenlik riskleri ortaya çıkar. Güvenlik riskleri uygun bir düzeyde kontrol edildiği sürece, havacılık gibi açık ve dinamik bir sistem güvenli kalmaya devam edebilir. Kabul edilebilir güvenlik performansının genellikle yerel ve uluslararası normlar ve kültürler tarafından tanımlandığını ve etkilendiğini belirtmek önemlidir (ICAO, 2018: 2-1).

Havacılık emniyetinin sağlanması, iş sürekliliği için olmazsa olmaz ve kilit bir unsurdur (Uysal ve Dokuman, 2017). Ticari havacılık şirketleri, hem şirketin kendisi hem de çeşitli otoriteler ve paydaşlar tarafından oluşturulan, emniyeti iyileştirmek için tasarlanmış düzenlemelere tabidir. Bu düzenlemelere uyulmaması ağır cezalara tabidir (Tuna, 2020). Ticari şirketler emniyeti önceliklendirmediklerinde talep azalır ve önemli mali kayıplar yaşarlar. Dahası, belirsizlik nedeniyle kaçınılmaz olarak çok sayıda sigortasız maliyete katlanırlar. Havacılık emniyetini iyileştirmek, finansal çıkarları olsun ya da olmasın, bu sektördeki tüm paydaşlar için sürekli ve öncelikli bir görevdir. Olumsuz olayların olasılığının artması veya etkilerinin şiddetinin artması, ticari olmasalar bile, bu tür şirketlerin çevreye daha fazla kaynak ayırmayı bırakmasına ve dolayısıyla faaliyetlerini durdurmasına yol açabilir (Bükeç, 2015: 53-54). Emniyet Yönetim Sistemi (SMS), havacılıkta sürdürülebilir emniyeti sağlamak için artık en kapsamlı yöntemdir.

Güvenlik Yönetim Sistemi (GYS), kısaca, “gerekli organizasyonel yapıları, sorumlulukları, politikaları ve prosedürleri içeren güvenlik yönetimine sistematik bir yaklaşım”dır (DHMI, 2022). Güvenlik Yönetim Sistemi, bir şirket, kurum veya kuruluş içinde uygulanan ve günlük iş operasyonlarında daha etkili, riske dayalı karar almayı sağlayan tanımlanmış bir süreçler kümesidir (EASA,

2010:8). Hızlı teknolojik değişim ve gelişim ile küresel havacılığın artan faaliyet ve karmaşıklığı, riske dayalı güvenlik yaklaşımının temel itici güçleridir (CAA, 2015:12; Oktaysoya vd., 2022).

Havalimanlarında güvenlik yönetimini daha etkili hale getirmek için, mevcut veya mevcut olmayan tehlikeler ve risk faktörleri belirlenmeli ve ortadan kaldırılmalı veya en aza indirilmelidir. Etkili bir güvenlik yönetim sistemi için risk değerlendirme tabloları kullanılabilir (Netjasov vd., 2008; Wang vd., 2017). SHGM risk değerlendirmesine ilişkin örnek bir şekil aşağıda yer almaktadır.

Şekil 1. Risk değerlendirme tablosu (SHGM, 2012)

Şekilde gösterilen risk değerlendirme tablosu, havacılık emniyet yönetim sisteminde kullanılan temel bir risk yönetim sürecini temsil etmektedir. Buna göre, önce tehlike belirlenir, ardından meydana gelme olasılığı ve sonuçların ciddiyeti değerlendirilir. Ardından, kuruluş tarafından belirlenen emniyet performans kriterleri dikkate alınarak riskin kabul edilebilir olup olmadığına karar verilir. Risk kabul edilemez ise, gerekli önlemler alınır ve risk kabul edilebilir bir seviyeye indirilene kadar süreç tekrarlanır. Bu, etkili bir emniyet yönetim sistemi oluşturur (SHGM, 2012). Bu risk değerlendirme süreci, emniyet yönetim sisteminin temel adımlarından biridir.

Emniyet yönetim sistemi (EMS), havacılık emniyetinin sürekli geliştirilmesi ve iyileştirilmesi için fırsatları en üst düzeye çıkarmaya odaklanır. Başka bir deyişle, bir emniyet yönetim sistemi, birkaç süreç veya bileşenin birleşiminden oluşan bütünsel bir sistemdir. Özellikle, emniyet yönetim sistemini oluşturan, bu

süreçlerin veya bileşenlerin etkileşimidir. Ayrıca, bir emniyet yönetim sistemi, kuruluş içinde emniyeti izlemek ve sürekli iyileştirmek için bir dizi fikir, uygulama ve süreci kapsar. Aynı zamanda bir geri bildirim döngüsü gerektiren bir sistemdir (SM ICG, 2010:1). SMS, kuruluşlara emniyet yönetimine sistematik bir yaklaşım sağlamayı amaçlamaktadır. Tehlike tanımlama, emniyet verisi toplama ve analizi ve emniyet risklerinin sürekli değerlendirilmesi yoluyla emniyet performansını sürekli iyileştirmek üzere tasarlanmıştır. SMS, havacılık kazalarına ve olaylarına yol açmadan önce emniyet risklerini proaktif olarak azaltmayı hedefler. Kuruluşların faaliyetlerini, emniyet performanslarını ve kaynaklarını etkili bir şekilde yönetmelerini ve havacılık emniyetine katkılarını daha iyi anlamalarını sağlar (ICAO, 2018: 2-13). Dolayısıyla SMS'nin temel işlevi, yalnızca emniyetin sürekliliğini sağlamak değil, aynı zamanda potansiyel tehlikeleri öngörerek risk odaklı bir yönetim yaklaşımı geliştirmektir. Havacılıkta sürdürülebilir emniyet, ancak tehlikelerin doğru bir şekilde belirlenmesi ve ortaya çıkan risklerin yönetilmesiyle mümkündür.

Bu bağlamda havacılık, günlük yaşamda karşılaşamayabileceğimiz birçok başka tehlikeyi de beraberinde getirir. ICAO'ya göre havacılıkta tehlike unsuru kaçınılmazdır ve tehlikeler uçuş operasyonlarının her aşamasında mevcuttur. Ancak risk kavramı, hangi tehlikelerin ne ölçüde ele alındığına bağlıdır. Aslında her tehlikenin farklı sonuçları (veya çıktıları) vardır (ICAO, 2013). Bu nedenle havacılıkta risk kavramı, tehlikelerin potansiyel sonuçlarına ve meydana gelme olasılıklarına göre değerlendirilir.

Bir tehlikenin kaçınılmaz olarak belirli bir istenmeyen sonuca yol açacağı söylenemeyeceğinden, belirsizlik her zaman mevcuttur. Risk kavramı, bu belirsizlik ve olasılık bağlamından doğar. Başka bir deyişle, risk, bir tehlikenin potansiyelidir. Başka bir deyişle, riskten bahsedebilmek için, riskli bir olayın öncelikle bir tehlikenin “potansiyel” sonucu olması gerekir (Uyar, 2019: 88).

Havacılık sektöründeki düzenleyici ve kural koyucu kuruluşlar tarafından önerilen tüm emniyet yönetim sistemlerinde risk, olası bir olayın öngörülen olasılığının, meydana gelmesi durumunda neden olacağı hasarın öngörülen şiddetiyle çarpılmasıyla ölçülür (ilk bölümde açıklandığı gibi, bu yaklaşım tekniktir). Bu tahminler istatistik ve kayıtlardan türetilir (nicel yöntem) veya uzmanlar tarafından değerlendirilir (nitel yöntem). Tehlike ve risk arasındaki ilişki, olasılık ve şiddete dayalı sayısal bir değer olarak tanımlanır (ICAO, 2018: 12-13). Bu sayısal değer, ölçülen risk seviyesini temsil eder. Ölçülen risk seviyesinin anlamlı olması için, “yüksek” veya “düşük” olarak tanımlanabileceği aralıkların tanımlanması gerekir. En azından, bir riski kabul edilebilir veya kabul edilemez olarak sınıflandırmak için bir eşik değeri gereklidir. Bu eşik, kuruluşun arzu etti-

ği güvenlik seviyesini temsil eder.

Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, havacılık sektöründe emniyetin sağlanmasında kritik rol üstlenen yer hizmet personelinin risk ve emniyet yönetimi algılarını incelemektir. Çünkü yer hizmetlerinde görev yapan personelin, havacılık emniyetini doğrudan etkileyen süreçlerde aktif rol oynaması; yer hizmetleri personelinin risk algılarının, emniyet kültürünün ve emniyet yönetim sistemine yönelik bakış açılarının araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Bu kapsamda bu araştırma, yer hizmet personelinin risk ve emniyet yönetimi konusundaki algılarını ortaya koyarak sivil havacılık sektöründeki emniyet performansının sürdürülebilirliğine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

YÖNTEM

Bu çalışmada, yer hizmetleri çalışanlarının risk ve emniyet yönetimi algılarının değerlendirilmesi için nitel araştırma desenlerinden olgubilim (fenomenolojik) yaklaşım modeli kullanılmıştır. Fenomenolojik desen bireyin bir duruma, olaya ve deneyime yönelik bakış açısını ele alan bir modeldir (Patton, 2014). Olgubilim deseni; farkında olunan, fakat ayrıntılı olmayan olgulara yönelik gerçekleştirilen araştırma çeşididir. Olgubilim araştırmalarındaki veri kaynakları araştırmadaki olguyu yaşayan ve bu olguyu yansıtabilen birey veya gruplardır (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Çalışmaya İstanbul ilinde İstanbul Havalimanında görev yapan yer hizmetleri personeli katılmıştır. Çalışma grubu kolayda örnekleme yöntemi ile seçilmiştir. Çalışma grubunu 16 yer hizmetleri personeli oluşturmaktadır. Katılımcılara kod isimler verilmiştir. Katılımcılara ait bazı demografik bilgiler Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Demografik Bilgiler

Katılımcı kodu	Cinsiyet	Yaş	Eğitim düzeyi	Yer hizmetleri sektöründe çalışma yılı
K1	Kadın	40	Ön lisans	19
K2	Erkek	45	Lisansüstü	18
K3	Erkek	43	Lisansüstü	8
K4	Erkek	42	Lisans	18
K5	Erkek	29	Lisansüstü	6
K6	Kadın	30	Lisansüstü	9
K7	Kadın	48	Lisans	25
K8	Kadın	30	Lisans	3
K9	Kadın	30	Lisans	4
K10	Erkek	35	Ön lisans	10
K11	Erkek	37	Ön lisans	16
K12	Erkek	39	Lisansüstü	7
K13	Erkek	38	Ön lisans	6
K14	Erkek	40	Lisans	6
K15	Erkek	27	Lisans	3
K16	Erkek	45	Lisans	19

Tabloda, yer hizmetleri sektöründe çalışan 16 katılımcıya ait demografik bilgiler yer almaktadır. Katılımcıların 6'sı kadın, 10'u erkektir. Yer hizmetleri çalışanlarının yaşlar 27 ile 48 arasında değişmektedir. Eğitim düzeyleri ön lisans, lisans ve lisansüstü olarak üç grupta toplanmıştır. Sektörde çalışma süreleri 3 yıl ile 25 yıl arasında değişmektedir.

Bu araştırmada, veri toplama aracı olarak yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme, doğrudan gözlenemeyen eylemler, duygular veya insanların çevresindeki dünyayı nasıl aktardıklarını öğrenmek için kullanılmaktadır. Nitel araştırmalarda, görüşme aracılığı ile istenilen bilgi toplanabilir (Ekiz, 2003). Araştırmacı tarafından yarı yapılandırılmış görüşme soruları hazırlanırken literatür taraması gerçekleştirilmiş, soru havuzu oluşturulmuş ve oluşturulan bu havuzdan görüşme soruları belirlenmiştir.

İstanbul Havalimanında görev yapan yer hizmetleri personeline yarı yapı-

landırılmış görüşme formları, araştırmacı tarafından mesai saatleri dışında veya molalarda yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Görüşme formlarında kişisel bilgilerinin yazılmayacağını, gizlilik prensiplerine göre verilerin toplanacağı katılımcılara bildirilmiştir. Bu bağlamda çalışanlara samimi cevaplarını verebilecekleri bildirilmiştir.

İstanbul Havalimanında seçilen yer hizmetleri personeli ile yapılan görüşmede sorulan soruların analizi nitel değerlendirme tekniklerine uygun yapılmıştır. Katılımcılara kodlar verilerek sorulara verdikleri benzer yanıtlara göre ilgili tablolarda gruplandırılmıştır. Araştırma görüşmecileri ile gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen veriler üzerinde hiçbir farklılık yapılmadan yazıya aktarılmış ve içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. İçerik analizi; verilerin derinlemesine incelenmesi, ifadelerdeki benzerlikler dikkate alınarak kod, tema ve alt temaların oluşturulması sonrasında anlamlı hale getirilerek okuyucuya sunulmasına yönelik bir süreçtir (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Bu bağlamda her soru kendi için tema yada alt temalar ayrılmış ve cevaplara uygun temalar altında kodlanarak verilmiştir.

BULGULAR

Katılımcıların Günlük Rutin İş Sürecinde Risk ve Emniyet Yönetimi İle İlgili İzledikleri Sürece Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına “*Günlük rutin iş sürecinizde risk ve emniyet yönetimi ile ilgili nasıl bir süreç izlenmektedir?*” sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. Yer Hizmetleri Çalışanlarının Günlük Rutin İş Sürecinde Risk ve Emniyet Yönetimi İle İlgili İzledikleri Sürece Dair Bulguların Analizi

Kodlar	f	Katılımcılar
Rutin iş güvenliği ve emniyet süreçleri uygulanıyor	5	K1, K3, K5, K14, K16
SMS/WhatsApp aracılığı ile kontrol yapılmaktadır	4	K11, K12, K13, K15
Risklere yönelik farkındalıklar sağlanmaktadır	2	K7, K8

Risklere göre tedbirler alınmaktadır	2	K4, K7
Risk analizleri yapılmaktadır	2	K4, K6
Sadece uçuş emniyeti için bu süreç izlenmektedir	1	K10
Gerekli yerlerde yönergeler yer almaktadır	1	K9
Böyle bir süreç yer almıyor	1	K2

Tabloda yer hizmetleri çalışanlarının günlük rutin iş sürecinde risk ve emniyet yönetimi ile ilgili izledikleri süreç ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Bulgulara göre, rutin iş güvenliği ve emniyet süreçlerinin uygulandığını (f=5) ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda K16 bu konudaki görüşünü şöyle aktarmıştır: *“Rutin kontrol ve iş süreci takibi yapılıyor.”*

Bunu takiben bazı çalışanlar (f=4) SMS/WhatsApp gibi dijital araçlar aracılığıyla kontrol süreçlerinin yürütüldüğünü ifade etmiştir. K11 bu konuyu kısaca şöyle aktarmıştır: *“SMS birimi şirket içi denetim yapmaktadır.”*

Risk farkındalığı oluşturma (f=2), risklere göre önlem alma (f=2) ve risk analizi yapma (f=2) gibi (K6: *“Risk analizleri yapılmakta bizlerle paylaşılmaktadır”*) uygulamaların ise daha sınırlı katılımcı tarafından dile getirildiği görülmektedir. Ayrıca yalnızca uçuş emniyetine odaklanıldığı (f=1), bazı yerlerde yönergelerin bulunduğu (f=1) veya böyle bir sürecin hiç yer almadığı (f=1) yönünde tekil görüşler de mevcuttur.

Katılımcıların Yer Hizmetlerinde Karşılaştıkları En Yaygın Risklere Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına *“Yer hizmetlerinde karşılaştığınız en yaygın riskler nelerdir?”* sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 3. Yer Hizmetleri Çalışanlarının Karşılaştıkları En Yaygın Risklere Dair Bulguların Analizi

Kodlar	f	Katılımcılar
Personel dikkatsizliği kaynaklı riskler	5	K1, K4, K12, K15, K16
Süre baskısı kaynaklı riskler	3	K11, K13, K16
Ramak kala olayları	3	K7, K12, K15
Yolcu kaynaklı riskler	2	K6, K8
İş kazası riski	1	K5
İnsan ilişkileri kaynaklı riskler	1	K9
Uykusuzluk kaynaklı riskler	1	K10
Fiziksel yaralanma riski	1	K3
Yetersiz eğitim kaynaklı riskler	1	K14
Basit hataların yapılması	1	K2

Tabloda yer hizmetleri çalışanlarının karşılaştıkları en yaygın riskler ile ilgili izledikleri süreç ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Verilere göre en çok vurgulanan unsur, personel dikkatsizliğinden kaynaklı risklerdir (f=5). Katılımcı ifadeleri incelendiğinde, özellikle K4'ün "*bireysel tedbir eksikliğinden kaynaklı riskler*" ve K12'nin "*dikkatsiz personeller kaynaklı ramak kala olaylar yaşanıyor*" şeklindeki açıklamaları bu bulguyu desteklemektedir.

İkinci sırada, süre baskısı kaynaklı riskler (f=3) yer almakta olup, K16'nın "*hızlı operasyona bağlı dikkat eksikliği kaynaklı riskler*" ifadesi bu riskin iş güvenliği açısından nasıl bir tehdit oluşturduğunu açıkça göstermektedir. Bunun yanı sıra ramak kala olayları da sıkça karşılaşılan riskler arasında olduğu belirlenmiştir (f=3). Özellikle K12'nin bu olayların dikkatsizlikle ilişkili olduğunu belirtmesi, ramak kala olaylarının sistemsel değil çoğunlukla bireysel hatalardan kaynaklandığını düşündürmektedir.

Yolcu kaynaklı riskler de (f=2) dikkat çeken bir diğer temadır. K6'nın "*bazı durumlarda yolcu beraberinde gelen tehlikeli maddeler risk oluşturuyor*" ifadesi, dış kaynaklı tehditlerin de yer hizmetleri personelinin doğrudan etkilediğine işaret etmektedir. Bunun dışında birer katılımcı ise iş kazası, insan ilişkileri, uykusuzluk, yetersiz eğitim ve basit hata gibi diğer risk faktörleri dile getirmiştir.

Emniyet İhlallerinin En Yaygın Nedenlerine Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına “*Emniyet ihlallerinin en yaygın nedenleri sizce nelerdir?*” sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4. Yer Hizmetleri Çalışanlarının Görüşlerine Göre Emniyet İhlallerinin En Yaygın Nedenlerine Dair Bulguların Analizi

Kodlar	f	Katılımcılar
Dikkatsizlik	7	K1, K3, K7, K8, K10, K12, K15
Zaman baskısı	4	K2, K6, K14, K15
Umursamazlık	3	K4, K8, K13
Prosedürlere uyulmaması	3	K5, K8, K9
Eğitimsizlik	2	K9, K11
Yetersiz personel	1	K16

Tabloda yer hizmetleri çalışanlarının görüşlerine göre emniyet ihlallerinin en yaygın nedenlerine ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Buna göre çalışanlarının dikkatsiz davranması emniyet ihlallerinin en yaygın nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda K7 bu durumu “*meslek körlüğü*” şeklinde ifade etmiştir.

Bunun dışında öne çıkan bir diğer konu ise “zaman baskısı”dır. K2 bu durumu “*işlerin acil yapılmasının istenmesi*” şeklinde ifade etmiştir. Sonrasında ise umursamazlık (K13: *İşini umursamama, disiplinsiz çalışma*) ve prosedürlere uyulmaması (K8: *Çalışanların gerekliliklere uymaması ve özeni görmemesi*) kodlarının geldiği belirlenmiştir.

Emniyetsiz Durumların Ortaya Çıkması ve Riskleri Azaltmak İçin Yapılanlara Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına “*Emniyetsiz durumların ortaya çıkmaması ve riskleri en aza indirmek için neler yapıyorsunuz?*” sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 5. Yer Hizmetleri Çalışanlarının Emniyetsiz Durumların Ortaya Çık-

maması ve Riskleri Azaltmak İçin Yaptıklarına Dair Bulguların Analizi

Kodlar	f	Katılımcılar
Dikkatli davranma	6	K2, K3, K5, K8, K9, K13
Kurallara uygun davranma	4	K4, K5, K6, K14
Eğitimlerle farkındalığı artırma	2	K1, K6
Tekrar yönetimi, sürekli kontrol	2	K12, K14
İşleri aceleyle getirmeme	1	K2
Pek bir şey yapılmıyor	1	K10
Yeni personel alınmalı	1	K15
Raporlama	1	K11

Tabloda yer hizmetleri çalışanlarının emniyetsiz durumların ortaya çıkması ve riskleri azaltmak için yaptıkları ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Buna göre yer hizmetleri çalışanları bu durumun önüne geçmek için çoğunlukla dikkatli davranmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. Bu konuda K8 görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir: *“Davranışlarımı buna göre şekillendiriyorum riskli durumlar çıkmaması için elimden geleni yapıyorum.”* Benzer şekilde K2'nin görüşleri ise *“Verilen işleri acele şekilde yapmamaya çalışıyorum. Yavaş yavaş daha dikkatli yapıyor.”* şeklindedir.

Emniyetsiz durumların ortaya çıkması ve riskleri azaltmak için çalışanların bir kısmı ise kurallara uygun davranmanın yeterli olacağını aktarmışlardır. Bu bağlamda K4'ün görüşleri *“Kurallara uygun bir şekilde, kontrollü hareket ediyorum”* şeklindedir.

Bunların yanı sıra “eğitimlerle farkındalığı artırma” (K6: *Eğitimlerle farkındalığı yüksek tutmaya çalışıyorum*) ve “tekrar yönetimi, sürekli kontrol” (K12: *Tekrar yöntemi, sürekli check ediyorum*) kodlarının da öne çıktığı belirlenmiştir.

Katılımcıların Görüşlerine Göre Mevcut Risk Yönetimi Prosedürlerinin Yeterliliklerine Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına *“Sizce mevcut risk yönetimi prosedürleri ne kadar yeterli?”* sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almak-

tadır.

Tablo 6. Yer Hizmetleri Çalışanlarının Görüşlerine Göre Mevcut Risk Yönetimi Prosedürlerinin Yeterliliklerine Dair Bulguların Analizi

Kodlar	f	Katılımcılar
Yetersiz	5	K4, K5, K8, K12, K16
Geliştirilmeli	5	K2, K3, K6, K11, K15
Yeterlidir	4	K1, K9, K10, K13
Kısmen yeterli	2	K7, K14

Tabloda yer hizmetleri çalışanlarının görüşlerine göre mevcut risk yönetimi prosedürlerinin yeterlilikleri ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Buna göre mevcut risk yönetimi prosedürleri, yer hizmetleri çalışanlarına göre yetersiz ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda k5'in görüşleri şöyledir: *"Prosedürlerin bağlamlar ve yaptırım konusunda yetersiz olduğunu düşünüyorum"* K6 ise *"Şiddet ve olasılık çarpımı her zaman doğru sonuca götürmeyebilir, geliştirilebilir"* şeklinde düşüncelerini belirtmiştir.

Bunun yanı sıra 4 katılımcı yeterli, 2 katılımcı ise risk yönetimi prosedürlerini kısmen yeterli olduğunu belirtmiştir.

Katılımcıların Görüşlerine Göre Yer Hizmetlerinde Riskleri Azaltmak İçin Etkili Yöntemlere Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına *"Yer hizmetlerinde riskleri azaltmak için en etkili yöntemler nelerdir?"* sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 7. Katılımcıların Görüşlerine Göre Yer Hizmetlerinde Riskleri Azaltmak İçin Etkili Yöntemlere Dair Bulguların Analizi

Kodlar	f	Katılımcılar
Düzenli eğitim verilmeli	7	K1, K2, K4, K9, K11, K15, K16
Düzenli tatbikat, uygulama yapılmalı	5	K2, K4, K7, K12, K13
Personellerin iş koşullarında iyileştirme yapılması	2	K10, K14

Farkındalık arttırılmalı	1	K4
Zorunlu önlemler koyulmalı	1	K5
Kurallara uyan çalışanların ödülendirilmesi	1	K5
Yeni personel alınmalı	1	K16
Projelendirilmeli	1	K3
Yönetimin desteği	1	K6
Psikolojik destek	1	K8

Tabloda yer hizmetleri çalışanlarının görüşlerine göre yer hizmetlerinde riskleri azaltmak için etkili yöntemler ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Yer hizmetlerinde riskleri azaltmak için etkili yöntemler ile ilgili iki başlığın öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki düzenli eğitim verilmesi şeklindedir. Bu konuda K15 görüşlerini şöyle aktarmıştır: “*Verilen eğitimlerin sıklığı ve kalitesi arttırılmak*”. İkincisi ise düzenli tatbikatların ve uygulamaların yapılmasının gerekliliğidir. K2 her iki görüşü de kapsayacak şekilde düşüncelerini şöyle belirtmiştir: “*Düzenli aralıklarla kısa eğitim ve hatırlatmalar, tatbikatlar yapılmalıdır.*” K4’de benzer şekilde “*Eğitim, uygulama, farkındalığı arttırıcı aktiviteler yapılmalıdır.*” şeklinde bir görüş sunmuştur. Bunlarında dışında farklı görüşlerin sunulduğu, tam bir görüş birliğinin olmadığı görülmüştür.

Emniyet Konusunda Ödül/Ceza Sisteminin Olmasına Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına “*Emniyet konusunda iyi performans gösteren veya göstermeyen çalışanlar konusunda bir ödül/ceza sistemi var mı?*” sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 8. Emniyet Konusunda Ödül/Ceza Sisteminin Olmasına Dair Bulguların Analizi

Kodlar	f	Katılımcılar
Ödül/ceza sistemi var	7	K1, K6, K11, K12, K13, K14, K15
Ödül/ceza sistemi yok	6	K2, K3, K7, K8, K9, K10
Sadece ceza sistemi var	3	K4, K5, K16

Tabloda emniyet konusunda ödül/ceza sisteminin olması ile ilgili verilerin içerik

analizi yer almaktadır. Bu bağlamda ödül/ceza sisteminin olduğunu belirten 7 katılımcı, olmadığını belirten ise 6 katılımcı vardır. Bunun yanı sıra 3 katılımcı ise sadece ceza sisteminin olduğunu belirtmiştir. Bu konuda K5 görüşlerini “sadece ceza sistemi olduğunu düşünüyorum” şeklinde dile getirmiştir.

Katılımcı Görüşlerine Göre Emniyet Yönetimi Açısından En Önemli Eksiklikler ve Çözüm Önerilerine Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına “Emniyet yönetimi açısından en önemli eksiklikler nelerdir? Bu eksikliklerin giderilmesi için ne gibi çözümler önerirsiniz?” sorusu yöneltmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 9. Katılımcıların Görüşlerine Göre Emniyet Yönetimi Açısından En Önemli Eksiklikler ve Çözüm Önerilerine Dair Bulguların Analizi

Alt tema	Kodlar	f	Katılımcılar
Eksiklikler	Farkındalık eksikliği, dikkatsizlik var	4	K2, K4, k7, k15
	Zaman kısıtı	3	K6, k11, K15
	Eksiklik yok	3	K1, K9, K14
	Eğitim içerikleri yetersiz	1	K4
	Sadece prosedür gereği yapılması	1	K8
Çözüm önerileri	Çalışma koşullarının iyileştirilmesi	3	K6, K10, k16
	Uçakların yerde kalış süreleri arttırılmalı	2	K11, K12
	Şirketin bu konuda tutumu daha katı olmalı	1	K3
	Personel bilinçlendirilmeli	1	K15
	Olumsuzluklar raporlanmalı	1	K13
	Ödül sistemi olmalı	1	K5

Tabloda katılımcıların görüşlerine göre emniyet yönetimi açısından en önemli eksiklikler ve çözüm önerileri ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Bu konuda cevaplar eksiklikler ve çözüm öneriler şeklinde iki ayrı alt temada değerlendirilmiştir. Eksiklikler konusunda farkındalık eksikliği ve dikkatsiz kodu

ön plana çıkmıştır. Sonrasında ise en önemli eksiklik olarak zaman kısıtı olduğu belirtilmiştir. K15'in bu konudaki görüşü şöyledir: “Zaman kısıtı nedeniyle yetkisiz ve bilinçsiz şekilde aksiyon alınması.” K11’de benzer şekilde “Zamanın kısıtlı olması”nın emniyet yönetimi açısından en önemli eksiklikler arasında olduğunu belirtmiştir. Bunların yanı sıra 3 katılımcı ise emniyet yönetimi açısından bir eksiklik olmadığını aktarmıştır.

Çözüm önerileri konusunda çalışma koşullarının iyileştirilmesi ile emniyet yönetimi açısından eksikliklerin giderilebileceği görüşü ön plana çıkmıştır. Bu konuda K10 görüşlerini şöyle dile getirmiştir: “Hava şartları personeli çok yıpratıyor ve gün içinde yorgunluğa sebep oluyor. Mesela uçak gelmeden 10-15 dk öncesinden pozisyonda olmak, soğuk havada üşümeye sıcak havada güneş etkisinde kalmaya sebep oluyor. Personel araç ile pozisyonda bekleme yaparsa hava şartlarından bir nebze korunmuş olur.” 2 katılımcı ise uçakların yerde kalış süreleri arttırılması ile emniyet yönetiminin daha sağlıklı ilerleyebileceğini aktarmıştır. Bu bağlamda K11 görüşlerini “geliş-gidiş seferlerde uçakların yerde kalış süresi arttırılmalı” şeklinde aktarmıştır.

Katılımcı Görüşlerine Göre Yer Hizmetlerinde Risk ve Emniyet Yönetiminin Daha Etkin Olması İçin Yapılması Gerekenlere Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına “Yer hizmetlerinde risk ve emniyet yönetiminin daha etkin olması için neler yapılabilir?” sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 10. Katılımcıların Görüşlerine Göre Yer Hizmetlerinde Risk ve Emniyet Yönetiminin Daha Etkin Olması İçin Yapılması Gerekenlere Dair Bulguların Analizi

Kodlar	f	Katılımcılar
Eğitime önem verilmeli	6	K4, K5, K7, K12, K14, K15
Sürekli geri bildirimde bulunulmalı	4	K1, K2, K9, K11
Farkındalık kazandırılmalı	2	K4, K8
Zaman baskısı kaldırılmalı	1	K6
Yeniliklere açık olunmalı	1	K6
Liyakat	1	K16

Yeterli sayıda personel ve ekipman olmalı	1	K10
Personel daha fazla özveride bulunmalı	1	K13
Ödül sistemi geliştirilmeli	1	K3

Tabloda katılımcıların görüşlerine göre yer hizmetlerinde risk ve emniyet yönetiminin daha etkin olması için yapılması gerekenler ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Bu bağlamda eğitime önem verilmesi konusu öne çıkmıştır. Bu konuda K5 görüşlerini “Çalışanlar bu konuda eğitime tabi tutulup daha bilinçli bir şekilde çalışması sağlanabilir.” şeklinde aktarmıştır. Bunun yanı sıra öne çıkan bir diğer görüş ise sürekli geri bildirimde bulunulması şeklindedir. K9 bu konuda düşüncelerini şöyle aktarmıştır: “Düzenli bilgilendirme, geribildirim ve uyarılar yapılmalı.” Üçüncü öne çıkan görüş ise farkındalık kazandırılmalı şeklindedir. Bu konuda da K8’in görüşleri “Bu konuda daha fazla konuşulması ve farkındalık kazandırılması gerekiyor.” şeklindedir. Bu görüşlerin yanı sıra farklı görüşlerinde olduğu tabloda gösterilmiştir.

Katılımcıların İşletmelerinde Emniyete ve Risk Yönetimi Konusunda Eğitim Yapılma Durumuna Dair Bulgular

Araştırma kapsamında, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yer hizmetleri çalışanlarına “İşletmenizde emniyete ve risk yönetimi adına düzenli eğitimler yapılmakta mıdır? Ne sıklıkta?” sorusu yöneltilmiştir. Çalışanların bu soruya verdikleri yanıtlar, kendi ifadelerine sadık kalınarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 11. Katılımcıların İşletmelerinde Emniyete ve Risk Yönetimi Konusunda Eğitim Yapılma Durumuna Dair Bulguların Analizi

Alt tema	Kodlar	f	Katılımcılar
Eğitim yapılma durumu	Eğitim veriliyor	12	K1, K2, K4, K5, K6, K7, K9, K10, K11, K12, K13, K14, K15, K16
	Eğitim verilmiyor	2	K3, K8
Sıklık	6 ayda bir	4	K2, K7, K13, K15
	Yılda 4-5 kere	2	K9, K14
	Yılda bir	1	K5

Tabloda katılımcıların işletmelerinde emniyete ve risk yönetimi konusunda

eğitim yapılma durumu ile ilgili verilerin içerik analizi yer almaktadır. Buna göre katılımcıların çoğunluğu eğitim yapıldığını belirtmiştir. 2 katılımcı ise eğitim yapılmadığını aktarmıştır. Eğitim sıklığı konusunda 4 katılımcı dört ayda bir yapıldığını belirtirken, 2 katılımcı yılda 4-5 eğitimin olduğunu, 1 katılımcı ise yılda bir kez eğitim verildiğini aktarmıştır.

SONUÇ

Bu araştırmada yer hizmet personelinin risk ve emniyet yönetimi algıları nitel araştırma desenlerinden olgubilim (fenomenolojik) yaklaşım modeli aracılığı ile incelenmiştir. Araştırma bulgularına göre günlük rutin iş sürecinde risk ve emniyet yönetimi ile ilgili izledikleri süreç ile ilgili, yer hizmetleri çalışanlarının büyük kısmı rutin iş güvenliği ve emniyet süreçlerinin uygulandığını belirtmiştir. Ayrıca bazı çalışanlar SMS/WhatsApp gibi dijital araçlar aracılığıyla kontrol süreçlerinin yürütüldüğünü ifade etmiştir. Daha sınırlı sayıda katılımcı ise risk farkındalığı oluşturma, risklere göre önlem alma ve risk analizi yapma gibi uygulamalara değinmiştir. Bu bulgular, farklı sektörlerde WhatsApp vb. uygulamaların iş süreçlerine yaygın biçimde dâhil olduğunu ortaya koyan çalışmalarla da örtüşmektedir (Sakib, 2016; Willie, 2025). Ayrıca 7 Mart 2025'te yayımlanan EASA 2025/20 Delegated Regulation, yer hizmetlerinde emniyetli hizmet sağlanmasına yönelik standartları ve bu kuruluşlar için yönetim sistemi gerekliliklerini açıkça ortaya koymaktadır (EASA, 2025).

Yer hizmetleri çalışanlarının en yaygın karşılaştıkları riskler arasında en çok personel dikkatsizliğinden kaynaklanan durumlar öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra süre baskısına bağlı riskler ve ramak kala olayları da dikkat çeken diğer unsurlar olmuştur. Yolcu kaynaklı riskler de çalışanlar tarafından vurgulanmış, ayrıca iş kazası, insan ilişkileri, uykusuzluk, yetersiz eğitim ve basit hata gibi çeşitli tekil risk faktörleri dile getirilmiştir. Bu bulgular, literatürde yer alan çalışmalarla da uyum göstermektedir. Havalimanı yer personeli görevleri gereğince uçak ekibiyle yakın ilişki kuran çalışanlar olduğundan, emniyet, güvenlik ve iş sağlığı ve güvenliği alanlarında hem hava yolu çalışanlarına hem de yer hizmeti personeline sorumluluk düştüğü ifade edilmektedir (Ustaömer ve Şengür, 2020). Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü de havalimanlarında karşılaşılabilecek başlıca tehlikeli durumlar arasında insan ihmalkârlığı ve dikkatsizliği önemli sebepler arasında göstermektedir (SHGM, 2014). Benzer şekilde Barut ve Erdoğan (2024), dikkatsizlik, uykusuzluk ve zaman baskısı gibi etkenlerin en yaygın riskler arasında yer aldığını ortaya koymuştur. Karakavuz (2015) ise iş yükünün fazlalığı ve zamanın kısıtlı olmasının doğal olarak riskleri artırarak iş

kazası potansiyelini yükselttiğini belirtmektedir.

Emniyet ihlallerinin nedenlerine ilişkin bulgular incelendiğinde, en yaygın nedeni dikkatsiz davranışlar olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanında zaman baskısı önemli bir diğer neden olarak ifade edilmiştir. Ayrıca umursamazlık ve prosedürlere uyulmaması da çalışanlar tarafından dile getirilen diğer emniyet ihlali nedenleri arasında yer almıştır. Literatürdeki araştırmalar da bu bulguları destekler niteliktedir. Balk ve Bossenbroek (2010) yer hizmetlerinde insan hatalarına yol açan başlıca etkenler arasında zaman baskısı, stres ve yorgunluğu göstermekte; ayrıca prosedürlere yeterince bağlı kalınmaması ve dikkatsiz davranışların yaygınlığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde Uchroński (2020), prosedürlerin atlanması ve dikkatsiz davranışların artmasını ergonomik riskler kapsamında değerlendirerek emniyet ihlallerinin temel nedenleri arasında aktarmaktadır.

Emniyetsiz durumların ortaya çıkmaması ve risklerin azaltılması için yer hizmetleri personelleri çoğunlukla dikkatli davranmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Bunun yanında bazı çalışanlar kurallara uygun hareket etmenin yeterli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca eğitimlerle farkındalığın artırılması ve sürekli kontrol uygulamaları da dile getirilen diğer önlemler arasında yer almıştır. Balk ve Bossenbroek (2010), personelin genel olarak güvenli davranış sergilemeye eğilimli olduklarını aktarmaktadır. Türkiye’de 11 kuruluşla yapılan nitel bir araştırmada ise, yer hizmetleri ve terminal işletmelerinde emniyet yönetim sistemi uygulamalarının kurulduğu, ancak bu süreçte kültürel faktörler, belgelendirme ve koordinasyon gibi alanlarda zorluklar yaşandığı belirtilmektedir (Kurt ve Gerede, 2017).

Araştırma bulgularına göre yer hizmetleri çalışanlarının çoğu mevcut risk yönetimi prosedürlerini yetersiz bulmakta ve geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu tespit, yer işlemleri (ground operations) kapsamında Ewertowski ve diğerlerinin (2024) yaptığı çalışmada; eğitim ve prosedür standardizasyonu eksikliklerinin, yüksek personel devir oranının ve istasyonlar arasındaki uyumsuzluğun emniyet kültürünü zayıflattığı yönündeki bulgularla örtüşmektedir. Bununla birlikte bazı çalışanlar prosedürleri yeterli, bir kısmı ise kısmen yeterli olarak değerlendirmiştir. Yer hizmetlerinde riskleri azaltmak için en etkili yöntemler olarak düzenli eğitimlerin verilmesi ve düzenli tatbikatların yapılması öne çıkmaktadır. Endonezya’daki Wamena Havalimanı’nda yapılan araştırma ile de desteklenmektedir. Bu çalışmada, risk yönetimi ve personel yetkinliğinin artırılmasının (eğitim vb.) uçuş güvenliği performansını %79.8 oranında artırdığı ve personel yetkinliğinin risk yönetimine (%98.1) ve uçuş güvenliğine (%81.8) doğrudan etkide bulunduğu istatistiksel olarak ortaya konmuştur (Majid vd., 2022).

Emniyet yönetimi açısından en önemli eksiklikler arasında farkındalık eksikliği, dikkatsizlik ve zaman kısıtı öne çıkmaktadır. Bu sonuç literatürde örtüş-

mektedir. Özellikle Hancock (1984)'un aktardığı gibi, “zaman baskısının insan hatasını on kat artırdığı” yönündeki bulgular, stres ve zaman kısıtının dikkat ve güvenlik performansı üzerindeki olumsuz etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bazı katılımcılar herhangi bir eksiklik bulunmadığını ifade etmiştir. Çözüm önerileri kapsamında ise çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve uçakların yerde kalış sürelerinin artırılması gerektiği dile getirilmiştir.

Araştırma bulgularına göre yer hizmetlerinde risk ve emniyet yönetiminin daha etkin olabilmesi için öncelikle eğitime önem verilmesi gerektiği öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra düzenli geri bildirim sağlanması ve farkındalık kazandırılması da vurgulanan diğer unsurlar olmuştur. Bu bulgu, literatür tarafından da desteklenmektedir. CASA (2025) raporunda, iyi planlanan bir eğitim sisteminin emniyetsiz durumların ortaya çıkmasını engelleyeceği ifade edilmiştir.

Son olarak, katılımcıların çoğunluğu işletmelerinde emniyet ve risk yönetimi konusunda eğitim verildiğini belirtmiştir. Az sayıda katılımcı ise böyle bir eğitim yapılmadığını ifade etmiştir. Eğitim sıklığı açısından farklılıklar görülmüş; bazı çalışanlar dört ayda bir, bazıları yılda 4-5 kez, bazıları ise yılda bir kez eğitim verildiğini aktarmıştır. Kurt ve Gere (2017), eğitim ve farkındalık seviyelerinin işletmeden işletmeye değiştiğini; bazı kuruluşlarda eğitimlerin sık yapıldığını, bazı kuruluşlarda ise yetersiz kaldığını ortaya koymuştur. CASA (2025) raporunda da özellikle yüksek personel devrinin görüldüğü yer hizmetlerinde eğitimlerin sıklığı ve sürekliliğinin, emniyet kültürünün sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Bu araştırmada elde edilen verilere göre, yer hizmetlerinde risk ve emniyet yönetiminin daha etkin yürütülmesi adına en önemli faktörün eğitim olduğu ve bu bağlamda eğitim faaliyetlerinin düzenli olarak yapılması önerilmektedir. Ayrıca eğitimlerin sadece teorik olmaması, tatbikatlarla da desteklenmesi de önerilmektedir. Bu eğitimlerde çalışanların dikkat ve farkındalık düzeylerini artırmaya yönelik bilgilerinde olması önerilmektedir.

Mevcut risk yönetimi prosedürlerinin, yaşananlara ve ihtiyaçlara göre geliştirilmesi ve şekillendirilmesi gerekmektedir. Çalışanların katılımını artıracak şekilde daha işlevsel bir hale getirilmesi de ayrıca önemlidir. Çalışma koşullarının iyileştirilmesi, hava şartlarına bağlı olumsuzlukların en aza indirilmesi ve uçakların yerde kalış sürelerinin operasyonel planlamada dikkate alınması da gerekmektedir. Uçakların bir an önce kalkış yapmasından önce emniyetli kalkış yapmalarını sağlayacak düzenlemeler de yapılabilir. Son olarak ödül/ceza sisteminin ise yaptırıma dayalı değil (sadece ceza odaklı değil), çalışanları teşvik eden bir anlayış şeklinde düzenlenmesi de önerilmektedir. Bu sayede çalışanların motivasyonları ve örgüte olan bağlılıkları artacağından daha verimli ve emniyetli bir çalışma ortamı sağlanabilir.

KAYNAKÇA

- BALK, A. D., & Bossenbroek, J. W. (2010). Aircraft Ground Handling and Human Factors—A Comparative Study of the Perceptions by Ramp Staff and Management. *Amsterdam: NLR Air Transport Safety Institute.*
- BALTACI, N. (2024). Yer Hizmetlerinde Vardiyalı Çalışmanın Çalışanların Ruhsal Sağlığına Etkisi. Yüksek Lisans Tezi. T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- BARUT, S., & Erdogan, F. O. (2024). Havaalanı Yer (Ramp) Hizmetleri Çalışanlarının Karşılaştıkları İş Sağlığı ve Güvenliği Risklerinin İncelenmesi. *Havacılık ve Uzay Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 75-98.
- BÜKEÇ, Cengiz Mesut, Türkiye'deki Hava Aracı Bakım İşletmelerinde Olumlu Emniyet Kültürünü Destekleyen Bir Disiplin Sistemi Önerisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2015.
- CASA (2025). Ground handling - Behaviours and culture. <https://www.casa.gov.au/operations-safety-and-travel/safety-management-systems/sector-safety-risk-profiles/ground-handling-sector-safety-risk-profile/ground-handling-behaviours-and-culture>
- CİVİL Aviation Authority (CAA) (2015). Advisory Circular AC100-1 (Cilt Volume:0.4). Mongolia
- DHMİ. (2022). Havacılık Terimler Sözlüğü. Ankara: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü Yayınları.
- EASA (2025). Commission Delegated Regulation (EU) 2025/20. <https://www.easa.europa.eu/en/document-library/regulations/commission-delegated-regulation-eu-202520>
- EASA 2010. Safety Management. ICAO Annex 19 - Safety Management.
- EWERTOWSKI, T., Berlik, M., & Sławińska, M. (2024). The effectiveness of operational residual risk assessment: the case of general aviation organizations in enhancing flight safety in alignment with sustainability. *Sustainability*, 16(23), 10606.
- HALPERN, N., Mwesummo, D., Budd, T., Suau-Sanchez, P., & Bråthen, S. (2021). Segmentation of passenger preferences for using digital technologies at airports in Norway. *Journal of Air Transport Management*, 91, 102005.
- HANCOCK, P.A. (1984). "Environmental Stressor". *Sustained Attention in Human Performance*: 103–142.
- ICAO, Safety Management Manual, Fourth edition, Doc 9859 AN/474, Canada, 2018.

- ICAO. Safety Management: Annex 19 to the Convention on International Civil Aviation. 1. Baskı. International Civil Aviation Organization, 2013
- KARAKAVUZ, H., (2015). Yer Hizmeti İşletmelerinde Uygulanan İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemleri Başarı Faktörlerinin ve Uygulamadaki Sorunların Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 388878.
- KURT, Y., & Gerede, E. (2017). Evaluation of safety management systems in the Turkish ground handling and airport terminal companies. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(61), 369-384.
- MAJİD, A. A., Sari, D. K. P., & Prabowo, A. T. (2022). The effect of safety risk management and airport personnel competency on aviation safety performance: A case study of Wamena Indonesia airport. *International Journal of Aviation Safety Management*, 10(2), 105-120.
- NETJASOV, F., & Janic, M. (2008). A Review of the Research on Risk and Safety Modelling in Civil Aviation. *Journal of Air Transport Management*, 14(4).
- OKTAYSOYA, O., Topçuoğlu, E., & Kaygın, E. (2022). Sivil Havacılıkta Risk Yönetimine Bibliyometrik Bakış. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 77-86.
- RODOPLU ŞAHİN, D., & Ünal, S. D., (2021). Havayolu Müşterilerinin Olumsuz Davranışlarının Havalimanı Yer Hizmetleri Ekip Sorumluları Ve Yönetim Açısından Değerlendirilmesi. *European Journal of Managerial Research (EUJ-MR)* , vol.5, no.9, 354-375.
- SAKİB, S. M. (2016). Influence of WhatsApp on communication in internal organizational. *Influence of WhatsApp on communication in internal organizational (October 1, 2016)*.
- SHGM. (2012). Emniyet yönetim sistemi temel esaslar. (Yayın No: HAD/T-18). . Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları Havaalanları Daire Başkanlığı.
- SHGM. (2014). Ramp Hizmetleri (1.Baskı). Pegem Akademi Yayıncılık.
- SM ICG. (2010). 10 Things You Should Know About SM
- TABARES, D. A., Mora-Camino, F., & Drouin, A. (2021). A multi-time scale management structure for airport ground handling automation. *Journal of Air Transport Management*, 90, 101959.
- TRABELSİ, S. F., Mora-Camino, F., & Astorga, S. P. P. (2013). A decentralized approach for ground handling fleet management at airports. In *2013 International Conference on Advanced Logistics and Transport* (pp. 302-307). IEEE.
- TUTKUN, A. (2024). Havalimanı Apron Tarafında Emniyet Yönetim Yaklaşımları: Bi-

- lişsel Farkındalığın Rolü. Doktora Tezi, Eskişehir Teknik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eskişehir.
- UCHROŃSKI, P. (2020). Analysis of the Operation of the Ground Handling Agent in the Aspect of Safety. *Journal of KONBiN*, 50.
- UNA, B. (2020). Havacılık Emniyeti. D. Şahin Rodoplu içinde, Hava Taşımacılığı Yönetiminin Temelleri. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- USTAÖMER, T.C., Şengür, F., (2020). Havacılıkta Emniyet Kültürü: Reason'ın Emniyet Kültürü Modelinin İncelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 95-104.
- UYAR, T. (2019). Havacılık Emniyet Yönetim Sistemlerinde Risk Kavramı Ve Risk Değerlendirmede Çerçeveleme Etkisine Yönelik Bir Araştırma. Doktora Tezi. T.C. İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- UYSAL, M. Y., & Dokuman, İ. (2017). Havacılık kaza ve olaylarında tasarım kaynaklı insan faktörleri. *Hv. Kk Lığı 2017 Havacılık Emniyeti Yönetim Sistemi (Heys 2017) Sempozyumu*, 115.
- WANG, H., Wan, J., & Miao, L. (2017). Research on Controlled Flight Into Terrain Risk Analysis Based on Bow-tie Model and WQAR Data. *Asia-Pacific Engineering and Technology Conference (APETC 2017)* , (s. 1659-1664). Kuala Lumpur.
- WILLİE, M. M. (2025). Use of Social Media Platforms Such as WhatsApp for Work-Related Activities: Challenges, Ethics, and Abuse. DOI:[10.13140/RG.2.2.20587.66084](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.20587.66084)
- YILMAZ, Mustafa Kemal (2018). Havacılık İşletmelerindeki Vardiyalı Çalışma Düzeyinde Yöneticili Ve Yöneticisiz Ekipler İle Cinsiyetin Çalışan Memnuniyeti Üzerine Etkisi: Bir Model Önerisi. Doktora Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA BELGRAD FETİHNÂMELERİ

Hasan KAYA* & Aleyna AKYILDIZ**

ÖZET

Kazanılan zaferler sonunda fethedilen yerleri komşu ülkelere mektup veya fermanlarla haber vermek için yazılan belgelere fetihnâme denildiği gibi fetihleri manzum ve mensur olarak anlatan eserlere de fetihnâme denmiştir. Belgrad ilk kez 1521 yılında Kanunî Sultan Süleyman zamanında fethedilmiş ve Osmanlı toprağı olmuştur. 1683 yılında II. Viyana kuşatmasında elden çıktıysa da (1688) 1690 yılında Osmanlılar tarafından geri alınmıştır. 1718 yılında imzalanan Pasarofoça Antlaşmasıyla Avusturyalılara bırakılan Belgrad 1739 Belgrad Antlaşmasıyla Osmanlılara teslim edilmiştir. 1789’da tekrar Avusturyalıların eline geçen Belgrad, 1791 yılında imzalanan Zıstovi Antlaşmasıyla yeniden Osmanlılara bırakılmıştır. 1839 yılında Sırbistan’ın merkezi olan Belgrad’da yaşayan Türkler 1862 yılında ayrılmış, 1867 yılında da şehir tamamıyla Sırbların eline geçmiştir. Önemli bir Osmanlı merkezi olan Belgrad’ın fethi Osmanlı sultanlarının siyasi hayatlarını konu edinen eserlerde de yer almıştır. Eyyübî’nin *Menâkıb-ı Sultân Süleymân*, Senâyî’nin *Süleymâniyye*, Matrakçı Nasûh’un (ö. 1564) *Süleyman-nâme* adlı eserleri bunlardan birkaçıdır. Belgrad’ın fethi için ayrıca manzum ve mensur müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Belgrad’ın fethi ve bu fethi konu alan eserler hakkında bilgi verildikten sonra Belgrad’ın fethini konu alan müstakil fetihnâmeler üzerinde durulmuştur. Sa’yî Mustafa Çelebi’nin *Fetihnâme-i Kal’a-i Belgrad*, Antakyalı Münîf’in (ö. 1743/44) *Belgrad Fetihnâmesi* ve Koca Râgıb Paşa’nın (ö. 1763) *Fethiyye-i Belgrad* adlı eserleri Belgrad’ın

* Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Klasik Türk Edebiyatı, ORCID: 0000-0001-9244-3113, hasankaya@nku.edu.tr.

** Lisans Öğrencisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0009-0009-9157-6649, aleynakyldz@icloud.com.

fethini konu alan en meşhur fetihnâmelerdir. Çalışmayla Belgrad'ın Osmanlılar için önemine, Belgrad'ın fethinin edebî hayata nasıl yansdığına örnek eserler üzerinden dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, fetihnâme, Belgrad Fetihnâmeleri, Belgrad.

THE BELGRADE FETIHNAMES IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE

ABSTRACT

Documents written to inform neighboring countries of newly conquered territories through letters or imperial decrees were called fetihnâme (letters of conquest). The term also refers to literary works -both in prose and verse- that narrate military conquests. Belgrade was first conquered in 1521 during the reign of Sultan Süleyman the Magnificent and became an Ottoman territory. Although it was lost after the Second Siege of Vienna in 1683, it was recaptured by the Ottomans in 1688. According to the Treaty of Passarowitz signed in 1718, Belgrade was ceded to Austria but was returned to the Ottomans with the Treaty of Belgrade in 1739. The city again fell into Austrian hands in 1789 but was restored to the Ottomans by the Treaty of Sistova in 1791. In 1839, Belgrade became the capital of Serbia; the Turks left the city in 1862, and by 1867 it was completely under Serbian control. As a significant Ottoman center, the conquest of Belgrade was also reflected in literary works depicting the political lives of Ottoman sultans. Among these are *Menâkıb-ı Sultân Süleymân* by Eyyûbî, *Süleymâniyye* by Senâyî, and *Süleymannâme* by Matrakçı Nasûh (d. 1564). In addition to these, there were independent works written specifically about the conquest of Belgrade, in both verse and prose. This study provides information on the conquest of Belgrade and the related literary works, focusing particularly on independent fetihnâmes concerning the event. The most renowned among them are *Fetihnâme-i Kal'a-i Belgrad* by Sa'yî Mustafa Çelebi, *Belgrad Fetihnâmesi* by Antakyalı Münîf (d. 1743/44), and *Fethiyye-i Belgrad* by Koca Râgıb Pasha (d. 1763). The study highlights the importance of Belgrade for the Ottoman Empire and draws attention -through representative works- to how its conquest was reflected in Ottoman literary life.

Key Words: Classical Turkish literature, fetihname (letter of conquest),

Belgrade fetihnâmes (Belgrade letter of conquest), Belgrade.

GİRİŞ

Arapça “açmak, kazanmak, elde etmek” anlamlarına gelen fetih ve Farsça “kitap, mektup” anlamlarına gelen nâme kelimelerinin birleşmesinden oluşan fetihnâme fethedilen yerleri anlatan, fetihler hakkında bilgi veren manzum ve mensur eserler olarak tanımlanmaktadır (Canım 2016: 40).

Kazanılan zaferler sonucunda fethedilen yerleri dost ve düşman komşu hükümdarlara, hanlara, şehzadelere, prenslere ve valilere mektup veya fermanlarla haber vermek için yazılan resmî vesikalara da fetihnâme denmiştir. Bu tarz fetihnâmeler bazen zafernâme, beşâretnâme veya tehditnâme diye de anılmıştır. XV. yüzyıl Türk kaynaklarında müjdeli mektuplara muştuluk da denmiştir (Aksoy 1997: 7).

Edebî açıdan ilk grupta andığımız fetihnâmelere yakın türler de vardır. Düşmanın mağlubiyetiyle sonuçlanan bir seferin veya kazanılan bir zaferin konu edildiği eserlere fetihnâme yanında zafernâme; bir gazadan, bir akından bahsedenerlere ise gazavatnâme denilmektedir. Bir sefer esnasında elde edilen yerlerle ilgili olan fetihnâmeler sefernâme adı altında da kaleme alınmıştır (Aksoy 1997: 9).

Fetihnâmeler manzum veya mensur yahut manzum-mensur karışık yazılabilmektedir. Bu eserlerdeki plan genellikle tevhit, münâcât, na‘t, ashâb-ı kirama veya çâr-yâr-ı güzîne dua, İslâm kahramanlarına dua, sebab-i telif, zamanın padişahına dua, savaşa hazırlık, techizat, sefer, düşmanla karşılaşma, düşmanın durumu, savaşın seyri ve ordunun başarısı, dönüş, padişahın veya komutanın karşılanması, dua ve hatime şeklindedir (Aksoy 1997: 10). Her fetihnamede bu bölümlerin tamamı bulunmayabilir. Mensur fetihnâmelerde bu bölümlerin çoğu bulunmayıp daha kısa olduğu bilinmektedir.

BELGRAD FETİHNÂMELERİ

Sırpça Beo-grad “beyaz şehir” mânasına gelir. Serhad şehri olması sebebiyle Osmanlılar tarafından “dârülcihad” olarak tavsif edilmiş, diğer Belgradlardan ayırt edilmesi için de Tuna Belgrad’ı ve Üngürüs Belgrad’ı gibi adlarla anılmıştır (Zamalo 1992: V/407).

Belgrad ilk kez Sultan II. Murad (1421-1451) zamanında kuşatılmış ancak alınamamıştır. Fatih Sultan Mehmed’in de (1451-1481) kuşattığı Belgrad, Kanuni Sultan Süleyman’ın (1520-1566) Macaristan seferiyle 1521 yılında Osmanlı toprağı olmuştur. II. Viyana kuşatmasında elden çıktıysa da (1688) 1690 yılında Osmanlılar tarafından geri alınmıştır. 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaş-

masıyla Avusturyalılara bırakılan Belgrad, 1739 Belgrad Antlaşmasıyla Osmanlılara teslim edilmiştir (Aslantaş 2011: 18-28; Zamalo 1992: V/408).

Klasik Türk edebiyatında Belgrad fetihleri üzerine çok sayıda tarih manzumesi kaleme alınmıştır. Bunun yanında bu fetih, dönemin Osmanlı tarihlerinde ve Süleymannâme türünde eserlerde de anlatılmaktadır. Manzum olarak Gubârî (Abdullah) (ö. 1566), Mahremî (ö. 1535), Hâkî, Eyyûbî, Senâyî, Fethullah Ârifî Çelebi ve Levhî tarafından yazılanlar ile mensur olarak Celalzâde Mustafa Çelebi (ö. 1567), Bostan Çelebi (ö. 1570), Celalzâde Salih Çelebi (ö. 1565), Matrakçı Nasuh (ö. 1564) ve Kara Çelebizâde Abdülaziz Efendi (ö. 1658) tarafından yazılan eserler diğerlerine göre daha fazla ön plana çıkmıştır (Düzenli ve Akgül 2018: 148).

Eyyûbî'nin 1495 beyitten oluşan *Menâkıb-ı Sultan Süleyman* adlı eserinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Belgrad, Rodos, Budin gibi seferleri hakkında özlü bilgiler verilmiştir (Canım 2016: 141). Yine Senâyî'nin *Süleymâniyye* adlı eserinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Belgrad fethinden başlanarak Kara Boğdan'ın fethine kadar geçen olaylar 4500 beyitlik mesnevi tarzında anlatılmıştır (Düzenli ve Akgül 2018: 149). Matrakçı Nasuh'un beş bölümden oluşan *Süleymannâme*'sinin ilk bölümü 1520-1537 yıllarını arasını kapsarken bu bölümde Belgrad'ın fethine de yer verilmiştir (Erkan 2005: XLIII). Celalzâde Salih Çelebi'nin *Belgrad Fetihnâmesi* adıyla bir eseri olduğu bazı kaynaklarda anılsa da gerçekte bu eser onun *Tarih-i Sultan Süleyman* adlı eserinin bir bölümüdür (Topal 2008: 43).

Belgrad'ın fethi kasidelerde de söz konusu edilmiştir. Mahremî'nin “kal‘a” redifli 53 beyitlik kasidesi bunlardandır. Kaside, Belgrad'ın 1521 yılındaki fethini konu almaktadır (Karavelioğlu 2021: 12). Belgrad'ın fethine katılan Revânî'nin de (ö. 1523/24) “kal‘a” redifli 29 beyitlik bir kaside yazdığı bilinmektedir (Avşar 2017: 4).

Bu çalışmaya konu olan müstakil fetihnâmelerden tespit edilenlerin sayısı üçtür. Bunlardan ilki Kanuni Sultan Süleyman'ın 1521 yılındaki fethini konu alırken diğer ikisi Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) 1739 yılındaki fethini konu almaktadır.

SA‘YÎ (16. YÜZYIL) – BELGRAD FETİHNÂMESİ

Sa‘yî'nin asıl adı Mustafa'dır. Sultan II. Bayezid (1481-1512) döneminde saraya alınmıştır. Hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. *Divan*'ı bulunmayan şairin şiir mecmualarında şiirleri mevcuttur (Köksal e-yayın). Sa‘yî'nin 16. yüzyılda kaleme aldığı bu eser Kanuni Sultan Süleyman'ın 1521 yılında Belgrad'ı fethini konu almaktadır. Manzum-mensur karışık yazılan eserin bilinen iki yaz-

ma nüshası vardır. Eserin muhtevası şöyledir: Kanuni Sultan Süleyman büyük bir ordu ile İstanbul'dan çıkıp Macaristan'a hareket eder. Ordu sabah akşam ilerler. Rumeli beylerbeyi Bögürdelen'i kuşatır. Bu arada padişah da Sava kenarına varmıştır. Sava (Save) nehri üzerine bir köprü yapılır ve karşıya geçilir. Fakat bu köprü bir süre sonra şiddetli akıntıdan dolayı yıkılır. Sirem Livasına varılır ve bu bölgede öncü kuvvetler kimi yerlere akınlar düzenler. Bazı önlemler alındıktan sonra Belgrad kuşatılır. Büyük bir mücadele verilir ve dış hisar ele geçirilir. Düşman kuvvetleri daha sağlam olan iç hisara çekilir. İç hisardaki kuleleri yıkmak için lağımcılar devreye girer. Lağımcılar surları yıkmayı başarır ve kaledekiler aman diler. 26 Ramazan 927 (29 Ağustos 1521) tarihinde kale alınır. Kale ele geçirildikten sonra yıkılan yerler onarılır. Sava nehri üzerine gemilerden bir köprü yapılarak askerler karşıya geçirilir. Bölgede alınan önlemlerden sonra da ordu İstanbul'a doğru hareket eder. Sa'yî eserini Kanuni için yazdığı şiir ve dua ile sonlandırır. Yazar olayları tafsilatlı bir şekilde anlatmamış, daha çok dönemin padişahını övmeyi amaç edinmiştir (Eliçık ve Şahin 2015: 145).

Manzum ve mensur karışık bir eser olan *Fetihnâme*'nin sanatlı bir dili vardır. Secili yazılmış olan mensur kısımlarda çok sayıda Arapça, Farsça sözcük ve tamlama kullanılmış ve esere yer yer Arapça şiirler de serpiştirilmiştir (Şahin e-yayın). Eserin manzum bölümleri mesnevi nazım şekliyle yazılmış olup bu bölümlerde dil sadedir.

Eserden bazı manzum bölümler şu şekildedir (Eliçık ve Şahin 2015: 150-152):

Alaylar bağladılar haşmet ile
Bezendi cümle saflar şevket ile

Çerinüñ sag u solı buldı zînet
Nitekim nusret ile cünd-i kudret

Sipâhiyle tonandı ferş-i gabrâ
Nitekim encüm ile sakf-ı hadrâ

'Alemler çözülp tuglar yürüdi
'Adûnuñ kalbini hayret bürüdi

Dögilüp tabl u kûs uruldı sûrnâ
Nefîr âvâzıyla toldı dünyâ

Çalındı ceng-i harbî her taraftan
Cihân toldı sadâ-yı lâ-tehafdan

Saf-ı leşker sanasın gülşen idi
Siperler gül kılıçlar sûsen idi

Ok okudı kıtâl âyâtın ezber
Anı tefsîr iderdi tîg u hançer

‘Alemler bayrağı olup zer-efşân
Sipâh üstine eylerdi zer efşân

Bu tertîb üzre ol şâh-ı yegâne
‘Adû üzre yürüdi ‘âşıkâne

...

Çü feth oldu Beligrad’un hisârı
Bi-‘avn-i Hâlık u tevîk-i Bârî

Ele alup ‘Utarid hâmesini
Bu fethüñ yazdı nusretnâmesini

Kamer çînî tabakda ezdi altun
Ki tezhîb eyleye üstün ü altın

Güneş la‘lin devât idüp müheyyâ
Aña altun kalemle çekdi tugra

Kevâkib etdi üstüne zer-efşân
Nice zer belki kıldı gevher efşân

Bu feth ile safâ sürdi melekler
Semâ‘a girdi zevkinden felekler

Sa'âdet mülkine hân oldu bu feth
Kerâmet cismine cân oldu bu feth

Bu fethüñ fâtihi mansûr olsun
Hemîşe düşmeni makhûr olsun

...

Gemiler bağlayup köprü yapıldı
Gam u gussa kapuları yapıldı

Ne köprü taht-ı Kisrâ görse anı
Koyaydı ayagina baş u cânı

Süleymân tahtı gerçi yile bindi
Bu tahtı gör ki âb-ı nîle bindi

Çü köprüñüñ işi oldu tamâmet
Berüyle geçdiler sag u selâmet

Çü köprüden güzer eyledi husrev
Dedi şîrînlîg ile âb hoş-rev

Bu ay mıdur ki çıkmışdur semâya
Ya gün midür irişmiş istivâya

Îlâhî devletin pâyende eyle
Meh-i ikbâlini tâbende eyle

ANTAKYALI MÜNİF (Ö. 1743/44) – BELGRAD FETİHNÂMESİ

Antakyalı olan şair 1717/18 yılında İstanbul'a taşınmış ve 1743/44 yılında burada vefat etmiştir. Divan sahibi olan şairin *Hadis-i Erbain Tercümesi* adlı bir eseri de vardır. Münîf, *Belgrad Fetihnâmesi*'nde Belgrad'ın 1739 yılında Sultan

I. Mahmud zamanındaki fethini konu etmiştir. Münîf'in yazdığı *Belgrad Fetih-nâmesi*'nin iki yazma nüshası bilinmektedir. Mensur yazılan eserin içinde yer yer nazım parçaları vardır (Kesik e-yayın).

Eser besmelenin ardından Enbiyâ suresi 105. ayet ile devam etmektedir. *Fetih-nâme*'de yer yer konuya uygun ayetlere yer verilmiştir. Eserde Niş, Budin, Eflak gibi fethedilen beldelerin ve bazı paşaların (Ali Paşa, Memiş Paşa, Muhammed Paşa vb) isimleri zikredilmiştir. Savaşın cereyan ettiği yerlerin anılmasından sonra dua ifadeleri ve tarih kaydıyla eser sona ermektedir (Suliman 2020: 43).

Eserin dili genel olarak ağır olsa da savaşın anlatıldığı yerlerde sade bir dil kullanılmıştır. Eserin sonunda Belgrad'ın fethi için yazılan tarih manzumesine de yer verilmiştir (Suliman 43, 53-58). Bu manzume şairin divan nüshalarının bazılarında da "Zafernâme" adıyla yer almaktadır (Kılıç 1995: 316-320). 44 beyitlik manzumenin bazı beyitleri şu şekildedir. Şair son beyitte tamiyeli tarih yöntemiyle Belgrad'ın fethine tarih düşürmüştür:

Mühim-sâz-ı megâzî ya'ni Han Mahmûd Gâzî kim
Cemâl-i mülke olmuş tîgı mir'ât-ı cilâ-dâde

Vezi-i a'zam u serdâr-ı İskender-haşem kıldı
O vâlâ gevheri silk-i guzât-ı rezm-i mu'tâda

Sipeh-sâlâr-ı dîn hem nâm-ı fahrü'l-mürselîn ol kim
Hirâs-ı satveti âteş-feşândur hâr-ı bî-dâda

Hemîşe ol şehensâh-ı hümâyûn-baht ola mazhar
Bu gûne sad hezârân nusret ü feth-i Hudâ-dâda

O sadr-ı kâm-kâr-ı ma'delet-pîra dahı olsun
Şeref-bahş-ı makâm-ı Âsafî hem-vâre dünyâda

Bu feth-i 'âlem-efrûzuñ egerçi bî-hisâb oldı
Rakam-sencân-ı târîhi siyâk-ı nazm u inşâda

Velî yapıdı mu'ammâ-gûne bir târîh-i sihr-âmîz
Münîf-i nükte-ver gûş eyle bu beyt-i dil-ârâda

İdüp ihrâc ceşş-i bed-ter-i câsâr-ı ser-dârı

Hep oldı ‘asker-i Mahmûd Han dâhil Belgrad’a

KOCA RÂĞIB PAŞA (Ö. 1763) – FETHİYYE-İ BELGRAD

Koca Râğıb Paşa 18. yüzyılın büyük şairlerindedir. Manzum ve mensur pek çok eser yazan şairin önemli eserlerinden biri de *Fethiyye-i Belgrad* adlı eseridir. Eser Belgrad’ın 1739 yılında Sultan I. Mahmud zamanındaki fethini konu alır. Eser mensur olmakla birlikte sonunda 21 beyitlik bir manzume yer almaktadır. Râğıb Paşa’nın eseri Belgrad fetihnâmelerinin bilinen en hacimli örneğidir.

Râğıb Paşa, eserine besmele ve Fetih suresiyle başlar. Ardından eserini Sultan I. Mahmud adına yazdığını söyleyip Belgrad fethinin gerekçelerini anlatır. Belgrad kuşatmasından önceki çarpışmalar hakkında bilgiler verip Osmanlı ordusunun düşmana karşı stratejileri; özellikle Niş, Semendire, Ada-i Kebîr gibi kalelerin kuşatılması ve alınmasına değinir. Osmanlı ordusu ve komutanlarından övgüyle bahseder. Özellikle de Ali Paşa’nın Avusturya komutanı General Valis’e karşı orduyu sevk ve idare edişindeki başarısını ayrıntılı bir şekilde anlatır. Sadrazam Mehmed Paşa’nın karakter özelliklerini, idareci olarak üstün meziyetlerini, adaleti ve iyiliğini över (Kesik e-yayın; Uzun 2000: 23-24).

Eserin sonlarında Avusturya’nın barış için Fransız elçisini aracı gönderdiği ve sonrasında da barış görüşmelerine başlandığı bilgisine yer verilir. Barış delegeleri arasında kendi adını da veren Râğıb Paşa, dua ve I. Mahmud methiyesiyle eserini sonlandırır. Eser, Koca Râğıb Paşa’nın diğer nesir yazılarında olduğu gibi Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerle dolu külfetli bir üslupla kaleme alınmıştır (Kesik e-yayın).

Eserin sonundaki manzume şu şekildedir (Târîh-i Feth-i Belgrad: 39a-b):

Hazret-i pâdişâh-ı heft iklim

Zînet-i tâc u revnak-ı dîhim

Âb-rûy-ı şehân-ı rûy-ı zemîn

Ya‘ni Mahmûd Han-ı ‘adl-âyîn

Eylemiş zât-ı pâkini Mevlâ

Bâ‘is-i emn ü râhat-ı dünyâ

Oldı ‘ahdinde ‘âlem âsûde
Hükm-i ‘adli revân her sûda

Bârekallâh kemâl-i himmetden
Hûme-i mülk-i dîn ü devletden

İtdi tathîr levs-i fitne vü şûr
Âb-ı şemşîr ile o şâh-ı gayûr

Bâ-husûs ol ‘adû-yı bed-kirdâr
Ya‘nî Nemçe didikleri gaddâr

Pür dilân cümle dag-ber-dil idi
Ah-ı sârında pâ-y-der-gil idi

‘Âlemi eylemişdi dîde berâh
Hasret-i intikâm ber-dilhâh

Himmetiyle hidîv-i kişver-gîr
Ânîde şöyle itdi kim tedmîr
Kal‘alar aldı intikâm aldı
Ehl-i İslâm cümle kâm aldı

Çünkü sulh oldu seydidü’l-ahkâm
Virdiler sulh ile bu emre hitâm

Sulh ammâ ki galibiyet ile
Hakk-ı insâf ile mürüvvet ile

Hâsılı ceng ü sulh-ı merdâne
Cümlesi gâlibâne şâhâne

Devletin dâ'im eylesün Bârî
'Âleme feyzin eylesün sârî

Ola ikbâl ü devleti müzdâd
Gün-be-gün sad sürûr ile dil-şâd

İde kim tâ şafak ile gerdûn
Tîg-1 Behrâm'ı tâb-dâde-i hûn

Ola kat'ı misâl-i tîg-1 kazâ
Hükm-i tîgı cihânda ser-tâ-pâ

Hüsrev-i hâver-i eşi'a serîr
Kal'a-i şâmı tâ ide teshîr
Niçe feth-i cedîde mazhar ola
Şark-tâ-garb aña musahhar ola

Ta ola sulh u ceng-i nûr zalâm
Ola hûrşîd gibi gâlib-i tâm

SONUÇ

Belgrad Osmanlılar için önemli bir şehir olmuştur. İlk kez Sultan II. Murad tarafından kuşatılan, daha sonra Fatih Sultan Mehmed zamanında kuşatılıp alınamayan Belgrad, Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan seferi sırasında 1521 yılında fethedilmiştir. II. Viyana kuşatmasında elden çıktıysa da (1688) 1690 yılında Osmanlılar tarafından geri alınmıştır. 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşmasıyla Avusturyalılara bırakılan Belgrad 1739 Belgrad Antlaşmasıyla Osmanlılara teslim edilmiştir. Tespitlerimize göre Belgrad'ın fethine dair üç müstakil fetihnâme kaleme alınmıştır. Bunlardan biri 1521, ikisi 1739 yılındaki fethine dairdir. Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki fethin bir fetihnâmede ele alınmasının sebebi sultanın dönemine dair yazılan manzum ve mensur tarihler olmalıdır. Genel olarak Süleymannâme olarak adlandırılan bu eserlerde 1521 yılındaki fetih detaylı bir şekilde anlatılır. Hatta bu eserlerde Belgrad'ın fethine

dair bölümler müstakil bir eser olarak da sehven kayıtlara geçmiştir. Bu çalışmada söz konusu edilen eserlerden Sa'yî'ye ait eser mensur olmakla birlikte manzum bölümleri de bulunan bir eserdir. Mensur bölümlerde ağırlaşan dilin nazım bölümlerinde sadeleştiği görülmüştür. Şairin manzum bölümlerde nazım tekniğinin güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Antakyalı Münîf tarafından yazılan fetihnâme genellikle mensur olan ancak sonunda bazı divan nüshalarında da yer alan Belgrad fethine dair tarih manzumesiyle tamamlanmıştır. Dili ağır ve süslüdür. Koca Râgıb Paşa'nın fetihnâmesi Belgrad'ın fethi için yazılan fetihnâmelerin en hacimli olup süslü ve sanatlı bir dile sahiptir. Fetihnâmeler edebî özelliklerinin yanında tarihî gerçekleri ele alan bu anlamda önemli eserlerdir. Belgrad'ın fethi üzerine şairlerin yazdığı çok sayıda tarih manzumesi de düşünüldüğünde bu fetihnâmelerle birlikte bu fethin Osmanlı siyasi ve edebî hayatında ne denli önem arz ettiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- ASLANTAŞ, Selim (2011), “Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15: 13-37.
- AVŞAR, Ziya (2017), *Revânî Divânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143_revani-divanipdf.pdf?0, (ET: 21.05.2025).
- AYSOY, Hasan (1997), “Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 2/2: 7-19.
- CANIM, Rıdvan (2016), *Divan Edebiyatında Türler*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- DÜZENLİ, Mesut Bayram ve Ahmet Akgül (2018), “Senâyî'nin Süleymaniyye Adlı Eseri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21: 147-160.
- ELİAÇIK, Muhittin ve Kürşat Şamil Şahin (2015), “Sa'yî Mustafa Çelebi'nin Belgrad Fetihnâmesi”, *International Journal of Language Academy*, 3/4: 141-159.
- ERKAN, Davut (2005), *Matrâkçı Nasûh'un Süleymân-nâmesi (1520-1537)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- KARAVELİOĞLU, Murat Ali (2021), *Mahremi'nin Belgrad Fethine Kasidesi Yahut Kanuni Methiyesi*, İstanbul: DBY Yayınları.
- KESİK, Beyhan (e-yayın), “Fethiyye-i Belgrad (Koca Râgıb Paşa)”, *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/fethiyye-i-belgrad-koca-ragib-pasa>, (ET: 19.03.2025).
- KESİK, Beyhan (e-yayın), “Münif, Antâki/Antakyalı Münif Mustafa Efendi”, *Türk*

Edebiyatı Eserler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/munif-antaki-antakyali-munif-mustafa>, (03.05.2025).

KILIÇ, Muharrem (1995), *Münif Antakî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri Divanı'nın Tenkitli Metni ve İncelemesi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Koca Râgıp Paşa, *Târîh-i Feth-i Belgrad*, 06 Mil Yz 6677/2.

KÖKSAL, Mehmet Fatih (e-yayın), “Sa’yî, Mustafâ”, *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/sayi-mustafa>, (ET: 15.04.2025).

SULİMAN, Ozaj (2020), “Antakyalı Münif ve Belgrad Fetihnamesi”, *Balkanlarda Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 39-58.

ŞAHİN, Kürşat Şamil (e-yayın), “Fetih-nâme-i Kal’a-i Belgrad (Sa’yî)”, *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/fetih-name-i-kal-a-i-belgrad-sa-yi>, (28.07.2025).

TOPAL, Seyid Ali (2008), *Celalzâde Salih Çelebi'nin Tarih-i Sultan Süleyman İsimli Eseri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

UZUN, Fatma Çiğdem (2000), *Belgrad Hakkında Râgıp Paşa'ya Ait Bir Risale: Fethiyye-i Belgrad (1739)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

ZAMOLO, Divna Djuric (1992), “Belgrad”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V: 407-409.

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

ENDERUNLU FÂZIL'IN TEVBENÂMELERİ

Hasan KAYA* & Yunus Emre ARIKAN**

ÖZET

Tevbenâme Arapça “geri dönmek, dönüş yapmak” anlamına gelen tevbe (تَوْبَة) ile Farsça “mektup, kitap” anlamlarına gelen nâme (نامه) kelimeleriyle oluşmuş birleşik bir isimdir. Dinî bir terim olarak tevbe “günahtan dönüp Allah’a yönelmek, dinde yerilmiş şeyleri terk edip övgüye lâyık olanlara yönelme” anlamına gelir. Kelime dilimizde daha çok “tövbe” şeklinde kullanılmaktadır. Tevbe aynı zamanda Kuran’daki 9. surenin adıdır. Klasik Türk edebiyatında günahların affı için Allah’a yalvarmak amacıyla yazılan manzumelere tevbenâme denilmiştir. Konusu bakımından münâcâtlara yakın bir tür olan tevbenâmede de yakarış olmakla birlikte “günahların affı ve bundan duyulan pişmanlık” onu münâcâttan ayırır. Klasik Türk edebiyatında tevbenâme türünün gelişiminde kuşkusuz Kuran-ı Kerim’deki tövbe konulu ayetler ve Hz. Peygamber’in hadisleri etkili olmuştur. Bu gelenekte böylece tevbenâmeler yazılagelmiştir. Enderunlu Fâzıl da (ö. 1810) tevbenâme yazan şairlerdendir. Tespitlerimize göre *Divan*’ında üç tevbenâme yer almaktadır. Bunlardan ilki “ahd olsun” redifli on beyitlik bir kaside, ikincisi gazel formunda “yâ Rab” redifli yedi beyitlik bir manzume ve üçüncüsü “tevbe” redifli altı beyitlik bir gazeldir. Enderunlu Fâzıl’ın çok yaygın olmayan tevbenâme türünün üç örneğini vermesi dikkat çekicidir. Bu tevbenâmelerde samimi bir dille Allah’a yalvaran şair ondan af ve bağışlanma dilemiştir. Bu manzumelerdeki akıcı dil ve anlatım Enderunlu Fâzıl’ın şiir kudretini göstermesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada klasik Türk edebiyatında tevbenâme türü ile ilgili kısa bilgiler verilmiş ve Enderunlu Fâzıl’ın *Divan*’ında yer alan üç

* Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Klasik Türk Edebiyatı, ORCID: 0000-0001-9244-3113, hasankaya@nku.edu.tr.

** Lisans Öğrencisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0009-0003-8507-3398, ynsemre.arikann@gmail.com.

tevbenâmesi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Münâcât, Tövbe, Tevbenâme, Enderunlu Fâzıl.

ENDERUNLU FAZIL'S TEVBENAMES

ABSTRACT

The term tevbenâme is a compound word derived from the Arabic tevbe (توبه), meaning “to return, to turn back” and the Persian nâme (نامه), meaning “letter” or “book”. As a religious concept, tevbe signifies “repenting from sins and turning to God, abandoning what is condemned in religion, and turning toward what is praiseworthy.” In Turkish, the word is more commonly used in the form “tövbe”. It is also the name of the ninth chapter (Surah al-Tawbah) of the Qur’an. In Classical Turkish literature, tevbenâme refers to poems written as supplications to God, seeking forgiveness for sins. Although it is thematically close to the munâcât genre, tevbenâme differs in that it focuses on repentance, remorse, and the plea for divine forgiveness. Undoubtedly, the Qur’anic verses about repentance and the sayings of the Prophet Muhammad influenced the development of this literary form, which continued to be cultivated throughout the classical tradition. One of the poets who composed tevbenâmes is Enderunlu Fâzıl (d. 1810). According to our findings, there are three tevbenâmes in his Divan: the first is a ten-verse qasida with the refrain “ahd olsun”, the second is a seven-verse ghazal with the refrain “yâ Rab” and the third is a six-verse ghazal with the refrain “tevbe”. The fact that Enderunlu Fâzıl produced three examples of this relatively uncommon genre is noteworthy. In these poems, the poet pleads sincerely with God for forgiveness and mercy. The fluent and expressive language of these works reflects Enderunlu Fâzıl’s poetic talent and mastery. This study provides an overview of the tevbenâme genre in Classical Turkish literature and offers an analysis of the three examples found in Enderunlu Fâzıl’s Divan.

Key Words: Classical Turkish Literature, Munacat, Repentance, Tevbename, Enderunlu Fazıl.

GİRİŞ

Tevbenâme; Arapça “geri dönmek, dönüş yapmak” anlamına gelen tevbe (تَوْبَة) ile Farsça “mektup, kitap” anlamlarına gelen nâme (نامه) kelimeleriyle oluşmuş birleşik bir isimdir. Dinî bir terim olarak tevbe “günahtan dönüp Allah’a yönelmek, dinde yerilmiş şeyleri terk edip övgüye lâyık olanlara yönelme” anlamına gelir (Şemseddin Sâmi 1989: 447; Topaloğlu 2012: XLI/279). Kelime dilimizde daha çok “tövbe” şeklinde kullanılmaktadır. Tevbe aynı zamanda Kur’an-ı Kerim’deki 9. surenin adıdır. Tevbenâmeler günahların affı için Allah’a yalvarmak amacıyla yazılmıştır. Bu anlamda münâcât türüyle muhteva bakımından yakındır (Kurnaz 1992: 1). İki türde de yakarış vardır. Bu yönüyle tevbenâme ile münâcât her zaman iç içedir. Allah’a karşı yalvarmayı dile getiren münâcâtlarda tevbe az çok, doğrudan veya dolaylı olarak yer almaktadır. Münâcâtların sadece tövbe konusunu işleyen alt türüne tevbenâme denmektedir. Tevbenâmede şairin amacı; günahlarını, pişmanlıklarını samimi bir şekilde dile getirmenin yanında aynı zamanda insanlara öğüt vermektir (Tuğluk 2009: 199).

Klasik Türk edebiyatında pek çok nazım şekliyle tevbenâme yazılmıştır. Gazel, kaside, murabba, terki-bent, tercî-bent tevbenâmelerin yazıldığı nazım şekilleridir (Tuğluk 2009: 199).

Halil İbrahim Tuğluk (2009), tevbenâmeleri dört ana başlıkta toplamıştır. Bunlar tevbenâme başlığı altında yazılan manzumeler, mesnevilerde yer alan tevbe konulu bölümler, nedâmet başlıklı tevbenâmeler ve tevbe başlığı taşımayan ancak tövbe konusunu işleyen manzumelerdir (199).

Mesnevilerde yer alan tövbe konulu manzumeler, müstakil tevbenâmelerden iki noktada farklılık gösterir: Birincisi, mesnevilerde bir hikâyenin ardından kahramanının tövbesi dile getirilir. Bazen, hikâye içinde kahraman tövbeye davet edilir, ona tövbenin önemi ile ilgili nasihatlerde bulunulur. İkincisi, mesnevilerde tövbeye davet ve tövbenin önemi nasihat üslubuyla verilir (Tuğluk 2009: 209).

Türk edebiyatında tevbenâmeler öncelikle mesnevilerde bir bölüm olarak yazılmışken 17. yüzyıldan itibaren müstakil tevbenâme örnekleri de kaleme alınmıştır.

Müstakil tevbenâmelerin ilki Veysî’ye (ö. 1628) aittir. Şiir 7 bentlik bir terki-benttir. Vahyî’nin (ö. 1718) tevbenâmesi de 10 bentlik bir terki-benttir. Rezmî (ö. 1719) tercî-bent nazım şekliyle 28 bentlik hacimli bir tevbenâme yazmıştır. Bilinen en hacimli müstakil tevbenâme budur. Şehdî’nin (ö. 1727) tevbenâmesi 11 beyitlik bir gazeldir. Lebîb’in (ö. 1768/69) tevbenâmesi 33 beyitlik bir kasidedir. Refî-i Kâlâyî’nin (ö. 1823) tevbenâmesi 10 beyitlik bir gazeldir (Kardeş 2013: 1180). Tevbenâme ile ilgili kaynaklarda anılmayan tevbenâmeler de

söz konusudur. Bunlardan ikisi bu çalışmaya da konu olan Enderunlu Fâzıl'a (ö. 1810) ait tevbenâmelerdir. Manzumelerden ilki 7, ikincisi 10 beyitlik bir kasidedir (Beyhan 2021: 337, 343-344). Kaynaklarda anılmayan bir tevbenâmeme örneği de Veysi'ye nazire olarak yazıldığı kaydedilen Recâî'ye ait tevbenâmedir. Recâî'nin tevbenâmesi 5 bentlik bir müseddestir (Kaya 2025b: 74). Gurbî'nin (ö. 1769/70?) mesnevi nazım şekliyle yazdığı tevbenâmesi 29 beyittir (Kaya 2025a: 82).

Nedâmet başlıklı tevbenâmelere Ahmet Nâmî'nin (ö. 1673) *Divan*'ında yer alan "Nedâmet-nâme be-hitâb-ı nefs-i bed-kâr ve dil-i heves-kâr" başlıklı 9 bentlik terkîb-bent örnek olarak gösterilebilir (Tuğluk 2009: 210).

Divanlarda tevbenâme başlığı altında yazılmadığı halde bütünüyle tövbe hakkında bilgi veren ya da şairinin tövbesini konu edinen manzumeler de vardır (Tuğluk 2009: 211). Bu çalışmaya konu olan Enderunlu Fazıl'a ait tevbenâmelerden biri de bunlara örnektir.

ENDERUNLU FÂZIL'IN HAYATI VE TEVBENÂMELERİ

1756/57 yılında Akka'da doğmuştur. Asıl adı Hüseyin'dir. Akka muhafızı Tahir Ömer'in torunu ve Tahir Ali Bey'in oğludur. Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde dedesi ve babasının idamından sonra İstanbul'a getirilmiş ve Enderun'a alınmıştır. Rodos vakıflarının mütevelliliğine getirilmiş, çeşitli devlet görevlerinde bulunmuştur. İstanbul'a döndükten sonra hicivleri yüzünden Rodos'a sürülmüş, burada gözlerini kaybetmiş ve İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir. Enderun'dan kendisine maaş bağlanmış, 1810 yılında vefat etmiştir. *Defter-i Aşk*, *Hûbânnâme*, *Zenânnâme*, *Çengînâme*, *Sûrnâme-i Şehriyâr* gibi eserlerin sahibi olan şair divan sahibidir. Kasidelerinde Nefî (ö. 1635), Nâbî (ö. 1712) ve Sâbit (ö. 1712); gazellerinde Nâbî ve Nedim'in (ö. 1730) etkisinde kalmıştır (Kesik e-yayın; Küçük 1995: XI/188-189).

Şairin *Divan*'ındaki ilk tevbenâme "yâ Rab" redifli, gazel formunda 7 beyitlik manzumedir (Beyhan 2021: 337). Şiir aruzun "fe'îlâtün mefâ'ilün fe'îlün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. Şair her şeyi bilen Allah'a yakararak halini arz etmektedir. Allah ona anne ve babasından daha merhametlidir. O yetimlerin elinden tutandır. Şair kendisini doğru yoldan ayırmaması için Allah'a yalvarır. Kendi kulluğunu ve Allah'ın büyüklüğünü anan şair, günahları bağışlayan ve kullara merhamet eden Allah'tan tövbesini kabul etmesini dilemiştir. Şairin tevbenâmesinde Allah'ın esma-i hüsnada yer alan isimlerinden bazılarını anması dikkat çekicidir.

Tevbenâme şu şekildedir:

Sen Hudâ-yı Kerîm'sin yâ Rab
Hâlîme sen 'Alîm'sin yâ Rab

Peder ü mâderimden erhamsın
Dest-gîr-i yetîmsin yâ Rab

Kudretiñ kılsa ben zelifli 'azîz
Sen İlâh-ı Hakîm'sin yâ Rab

Hîle bilmez o râst refâtım
Yâver-i müstakîmsin yâ Rab

Ben kimim sen baña 'azâb idesin
Ben gedâ sen 'Azîm'sin yâ Rab

Ben o muhdes o zâ'ilim ammâ
Sen o bâkî-i kadîmsin yâ Rab

Tevbe-i Fâzıl'ı kabûl eyle
Sen Gafûr u Rahîm'sin yâ Rab

Enderunlu Fâzıl'ın ikinci tevbenâmesi “Tevbenâme-i Münâcât-ı be-Dergâh-ı Kâdiyü'l-Hâcât” başlıklı 10 beyitlik kasidedir (Beyhan 2021: 343-344). Aruzun “fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün” kalıbıyla kaleme alınan kaside “eylemeyem ahd olsun” redifli olup “Tevbe yâ Rabbi” ifadesiyle başlamaktadır. Şiirin redifi tevbenâmeye oldukça uygun düşmüştür. Şair matla beytinde yer alan “Tevbe yâ Rabbi günâh eylemeyem ‘ahd olsun” mısraını makta beytinde tekrar ederek redd-i matla yapmıştır. Fâzıl bu tevbenâmesinde hem günahlarına tövbe edip hem de günah işlememeye söz vermektedir.

Şiir şu şekildedir:

Tevbe yâ Rabbi günâh eylemeyem 'ahd olsun
Heves-i zülf-i siyeh eylemeyem 'ahd olsun

İdeyim dilberime dîde-i 'ibretle nazar
Ya'ni şehvetle nigâh eylemeyem 'ahd olsun

Gezmede bâğçe-i bûsede söz yok ammâ
Delv-i üftâde-i çâh eylemeyem 'ahd olsun

Çeşm-i 'irfânıma yeksân ola a'lâ ednâ
Fark-ı hûrşîd ile mâh eylemeyem 'ahd olsun

Gıpta-i hâne bedvşân-ı cihân eyler isem
Hased-i sâhib-i câh eylemeyem 'ahd olsun

Beni lutfuñla kabûl eyle ki senden özge
Ben de bir nesneye âh eylemeyem 'ahd olsun

Mâsivâyı süpürüp hâne-i endişemden
Heves-i tâc u külâh eylemeyem 'ahd olsun

Lâ-mekâna gideyim câdde-i kalbimden
Nefsimi mahrem-i râh eylemeyem 'ahd olsun

Hayr u şerden olayım ravza-nişîn-i teslîm
Taleb-i derd ü giyâh eylemeyem 'ahd olsun

Fâzıl'ı 'ahdine sâbit yine sensin idecek
Tevbe yâ Rabbi günâh eylemeyem 'ahd olsun

Şairin son tevbenâmesi gazel nazım şekliyle kaleme aldığı “tevbe” redifli manzumedir (Beyhan 2021: 926). Şiir aruzun “fe‘ilâtün mefâ‘ilün fe‘ilün” kalıbıyla yazılmış olup “Tevbe yâ Rabbi günâhdan tevbe” mısraıyla başlamaktadır. Şair gazelinde kendine eğlence veren sevgili veya onu günaha sevk eden zevklerden tövbe ettiğini belirtmiştir.

Şiir şu şekildedir:

Tevbe yâ Rabbi günâhdan tevbe
Rûy-ı yâre nigâhdan tevbe

Kıl kadar bir kusûr itmeyeyim
Ya‘nî zülf-i siyâhdan tevbe

Her civâmı görünce hasret ile
İtdiğim âh u vâhdan tevbe

Sâkî-i dil-güşâ sunarsa dahi
Bâde-i neş’e-gâhdan tevbe

Başı üzre tutarsa dahi beni
Dilber-i kec-külâhdan tevbe

Eyledi râh-ı Hakk’a ‘atf-ı ‘inân
Kıldı Fâzıl bu râhdan tevbe

SONUÇ

Yakarış içerikli olduğu için muhteva bakımından münâcât türüne yakın olan tevbenâme günahların affı için Allah’a yalvarmak amacıyla yazılan manzumelerdir. Klasik Türk edebiyatında önceleri mesnevilerin içinde bir bölüm olarak gördüğümüz tevbenâmelerin bilinen müstakil ilk örneği Veysi’ye aittir. Zamanla pek çok şairin tevbenâme yazdığı görülmektedir. Enderunlu Fâzıl 3 tevbenâme ile klasik Türk edebiyatında en çok tevbenâme yazan şairlerdendir. Şair tevbenâmelerinde farklı nazım şekli formlarını denemiştir. Şairin *Divan*’ındaki ilk tev-

benâme “yâ Rab” redifli, gazel formunda 7 beyitlik manzumedir. Şair her şeyi bilen Allah’a yakararak halini arz etmiştir. Kendi kulluğunu ve Allah’ın büyüklüğünü anan şair günahları bağışlayan ve kullara merhamet eden Allah’tan tövbesini kabul etmesini dilemiştir. Enderunlu Fâzıl’ın ikinci tevbenâmesi “Tevbenâme-i Münâcât-ı be-Dergâh-ı Kâdiyü’l-Hâcât” başlıklı 10 beyitlik kasidedir. Şiir “eylemeyem ahd olsun” redifli olup “Tevbe yâ Rabbi” ifadesiyle başlamaktadır. Fâzıl hem günahlarına tövbe edip hem de günah işlememeye söz vermektedir. Şairin son tevbenâmesi gazel nazım şekliyle kaleme aldığı “tevbe” redifli manzumedir. Şiir “Tevbe yâ Rabbi günâhdan tevbe” mısraıyla başlamaktadır. Şair gazelinde kendine eğlence veren sevgili veya onu günaha sevk eden zevklerden tövbe ettiğini belirtmiştir. Şairin *Divan*’ında da tövbe kavramının geniş bir şekilde yer aldığı görülür. Şairin tevbenâme türüne olan yönelişinde hususi hayatı ve *Divan*’ı dışında yazdığı diğer eserlerin muhtevası da etkili olmuş olabilir.

KAYNAKÇA

- BEYHAN, Esra (2021), *Enderunlu Fâzıl Divanı (İnceleme-Metin)*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi.
- KAYA, Hasan (2025a), “Gurbî’nin Tevbenâmesi”, *II. Uluslararası Prizren Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi 11-12 Ekim 2025 Kongre Kitabı*, Bilsel Yayıncılık, 78-87.
- KAYA, Hasan (2025b), “Veysî’nin Tevbenâmesine Nazire Olarak Kayıtlı Bir Tevbenâme: Recâî’nin Tevbenâmesi”, *II. Uluslararası Prizren Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi 11-12 Ekim 2025 Kongre Kitabı*, Bilsel Yayıncılık, 69-77.
- KESİK, Beyhan (e-yayın), “Fâzıl, Enderunlu Fâzıl (Hüseyin) Bey”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fazil-enderunlu-fazil-huseyin-bey>, (ET: 01.02.2025).
- KURNAZ, Cemal (1992), *Münâcât*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1995), “Enderunlu Fâzıl”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XI: 188-189.
- Şemseddin Sâmi (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPALOĞLU, Bekir (2012), “Tövbe”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLI: 279-283.
- TUĞLUK, Halil İbrahim (2009), “Klasik Türk Şiirinde Manzum Tevbe-nâmeler”, *EKEV Akademi Dergisi*, 38: 197-214.

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

SINIF ÖĞRETMENLİĞİ VE OKUL ÖNCESİ ÖĞRENCİLERİNİN SANAT EĞİTİMİ DERSİ YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRMESİ

K. Ceren DEMİRALP*

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, sınıf öğretmenliği ve okul öncesi öğretmenliği programlarında öğrenim gören öğretmen adaylarının temel sanat eğitimi dersine yönelik görüşlerini incelemek ve bu dersin öğretmen adaylarının kişisel, yaratıcı ve mesleki gelişimleri üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden durum deseni kullanılarak yürütülmüştür. Çalışma grubunu, bir devlet üniversitesinin eğitim fakültesinde öğrenim gören ve temel sanat eğitimi dersini seçmeli olarak alan 11 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Veriler, araştırmacılar tarafından geliştirilen ve açık uçlu sorulardan oluşan “Sanat Eğitimi Dersi Görüş Formu” aracılığıyla birebir görüşmeler yoluyla toplanmıştır. Elde edilen veriler, içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Araştırma bulguları, öğretmen adaylarının temel sanat eğitimi dersine yönelik görüşlerinin genel olarak olumlu olduğunu göstermektedir. Bulgular dört ana tema altında toplanmıştır: temel sanat eğitimi dersinin kişisel gelişime katkıları, yaratıcı düşünme becerilerinin gelişimi, mesleki gelişime katkıları ve dersin uygulama sürecine yönelik değerlendirmeler. Katılımcılar, sanat eğitimi dersinin özellikle özgüven gelişimi, estetik duyarlılık ve bireysel farkındalık kazandırdığını ifade etmişlerdir. Ayrıca ders kapsamında uygulanan kolaj tekniği, ışık-gölge ve kompozisyon çalışmaları gibi uygulamaların öğretmen adaylarının yaratıcı düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirdiği belirlenmiştir. Mesleki gelişim açısından bakıldığında, öğretmen adayları sanat eğitimi dersinin pedagojik yeterliklerini artırdığını ve gelecekte sınıf ortamında yaratıcı etkinlikler planlamalarına katkı sağladığını belirtmiştir. Ders sonunda gerçekleştirilen sergi süreci, katılımcıların sanatsal üretimlerini görünür kılarak mesleki ve sanatsal özgüvenlerini destek-

* Öğr. Görevlisi, Sinop Üniversitesi, kccengiz@sinop.edu.tr, orcid.org/0000-0001-6471-1168.

lemiştir. Bununla birlikte, ders süresinin artırılması, malzeme ve teknik çeşitliliğinin genişletilmesi gerektiği yönünde öneriler de dile getirilmiştir. Sonuç olarak bu araştırma, temel sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının çok yönlü gelişiminde önemli bir rol üstlendiğini ortaya koymakta; öğretmen yetiştirme programlarında sanat eğitiminin güçlendirilmesine yönelik uygulamaya dönük önemli bulgular sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanat Eğitimi, Öğretmen Adayları, Yaratıcı Düşünme, Temel Sanat Eğitimi.

AN EVALUATION OF CLASSROOM TEACHING AND PRESCHOOL TEACHER EDUCATION STUDENTS' PERSPECTIVES ON THE ART EDUCATION COURSE

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the views of prospective teachers enrolled in classroom teaching and preschool education programs regarding the basic art education course and to reveal the effects of this course on their personal, creative, and professional development. The study was conducted using a qualitative case study design. The study group consisted of 11 prospective teachers studying at the faculty of education of a state university who voluntarily selected the basic art education course. Data were collected through individual interviews using the “Art Education Course Interview Form” developed by the researchers, which included open-ended questions. The collected data were analyzed using the content analysis method. The findings indicate that prospective teachers generally hold positive views toward the basic art education course. The results were organized under four main themes: contributions of the basic art education course to personal development, development of creative thinking skills, contributions to professional development, and evaluations of the course implementation process. Participants stated that the art education course particularly contributed to the development of self-confidence, aesthetic sensitivity, and personal awareness. In addition, it was found that practices such as the collage technique, light-shadow, and composition studies applied during the course enhanced prospective teachers’ creative thinking and problem-solving skills. From a professional development perspective, prospective teachers emphasized that the art education course improved their pedagogical competencies and supported their ability to

plan creative activities in future classroom settings. The exhibition organized at the end of the course enabled participants to make their artistic productions visible and supported both their professional and artistic self-confidence. However, participants also suggested that the duration of the course should be extended and that material and technique diversity should be increased. In conclusion, this study demonstrates that the basic art education course plays a significant role in the multidimensional development of prospective teachers and provides important practical implications for strengthening art education within teacher education programs.

Key Words: Art education, prospective teachers, creative thinking, basic art education

GİRİŞ

Eğitim, bireyin potansiyelini gerçekleştirmesi ve topluma etkin biçimde katılan bir birey hâline gelmesi açısından temel bir süreçtir. Bu süreçte bireyin yalnızca bilişsel değil; aynı zamanda duyuşsal, estetik ve yaratıcı yönlerinin de dengeli biçimde geliştirilmesi gerekmektedir. Çağdaş eğitim yaklaşımları, bireyin çok yönlü gelişimini merkeze almakta ve sanatı bu gelişimin temel bileşenlerinden biri olarak ele almaktadır (Eisner, 2002; Gardner, 2011). Güncel uluslararası eğitim politikaları da öğrenmenin yalnızca akademik başarıyla sınırlı olmadığını; yaratıcılık, estetik farkındalık ve sosyal-duygusal becerilerin bütüncül gelişimin ayrılmaz parçaları olduğunu vurgulamaktadır (OECD, 2023; UNESCO, 2024). Sanat eğitimi, bireyin estetik algısını geliştiren, yaratıcı düşünme becerilerini destekleyen ve özgüven kazanmasına katkı sağlayan önemli bir eğitim alanıdır. Peleka, Stamovlasis ve Metallidou (2025), sanat temelli eğitim müdahalelerinin özellikle özgün fikir üretme ve yaratıcı problem çözme becerileri üzerinde anlamlı ve pozitif etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Özellikle öğretmen adaylarının sanat eğitimi süreçlerinden geçmeleri, hem kişisel gelişimleri hem de mesleki yeterlikleri açısından kritik bir öneme sahiptir. Öğretmen adayları, sanat eğitimi yoluyla yalnızca sanatsal beceriler kazanmakla kalmamakta; aynı zamanda eleştirel düşünme, problem çözme ve özgün fikir üretme gibi 21. yüzyıl becerilerini de geliştirmektedir (Winner, Goldstein & Vincent-Lancrin, 2013). Bu bağlamda öğretmen eğitimi alanında yapılan güncel araştırmalar, sanat temelli öğrenme deneyimlerinin öğretmen adaylarının pedagojik yaratıcılıklarını, sınıf içi esnekliklerini ve yenilikçi öğretim uygulamaları geliştirme kapasitelerini anlamlı biçimde artırdığını ortaya koymaktadır (Henriksen, Gretter & Richardson, 2020; Davies et al., 2013).

Sanat eğitiminin temel amaçlarından biri, bireyin kendini ifade etme becerisini güçlendirmek, çevresine karşı duyarlılık geliştirmesini sağlamak ve kültürel mirasın anlaşılmasına katkıda bulunmaktır. Yolcu'ya (2009) göre sanat eğitimi, bireyin yaratıcı güç ve potansiyelini ortaya çıkarırken estetik düşüncüyü örgütleyen bir süreçtir. Sanat, bireyin sosyal ilişkiler kurmasını, iş birliği yapmasını, üretken olmasını ve başladığı bir işi tamamlama doyumunu yaşamasını sağlar. Bu yönüyle sanat eğitimi, bireyin yalnızca bilişsel değil; aynı zamanda sosyal ve duygusal gelişimini destekleyen çok boyutlu bir öğrenme alanı olarak değerlendirilmektedir (Winner, Goldstein & Vincent-Lancrin, 2013). Sanat eğitiminin tarihsel gelişimi incelendiğinde, farklı uygarlıkların sanat malzemelerine erişimleri sınırlı olsa dahi sanatsal ifade biçimlerine büyük önem verdikleri görülmektedir. Dissanayake (1992), sanatın insanlık tarihinde ritüel, toplumsal düzen ve kültürel bütünlükle yakından ilişkili olduğunu; modern dönemde ise bireysel yaratıcılığın ve estetik algının ön plana çıktığını belirtmektedir. Güncel antropolojik ve kültürel çalışmalar da sanatın, insanın anlam üretme ve dünyayı yorumlama biçimlerinin temel bileşenlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır (Malafouris, 2021).

Sanat eğitiminin modern eğitim anlayışı içerisindeki yeri, 20. yüzyılın başlarında sistematik biçimde ele alınmaya başlanmıştır. John Dewey (1934), sanatı bireyin deneyimlerini anlamlandıran ve öğrenme süreçlerini derinleştiren bir araç olarak tanımlamış; öğrenmenin aktif, yaşantıya dayalı ve estetik boyutlar içermesi gerektiğini savunmuştur. Dewey'in deneyim temelli öğrenme yaklaşımı, günümüzde yapılandırmacı öğrenme kuramlarıyla örtüşmekte ve yaratıcı düşünme ile tasarım odaklı öğrenme modellerinin kuramsal temelini oluşturmaktadır (Kolb, 2015; Ritchhart, 2020). Bu yaklaşım, öğrenmenin yalnızca bilgi aktarımıyla sınırlı olmadığı; düşünme süreçlerinin görünür kılındığı ve öğrencilerin anlam üretme süreçlerine aktif olarak katıldığı bir öğrenme kültürünün oluşturulması gerektiğini savunan Ritchhart'ın (2020) "düşünme kültürü" yaklaşımıyla da örtüşmektedir.

Güncel literatürde, sanat eğitiminin bireylerde "biriciklik" ve özgünlük duygusunu geliştirdiği vurgulanmaktadır. Sanat eserinin temel niteliklerinden biri, her eserin tek ve özgün olmasıdır (Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018). Öğretmen adaylarının ürettikleri çalışmalara isimlerinin yazılması ve bu çalışmaların sergilenmesi, bireylerin sanatsal kimlik geliştirmelerine, yaratıcı öz-yeterlik algılarının güçlenmesine ve mesleki özgüven kazanmalarına katkı sağlamaktadır (Çelebi Erol, 2016; Hogan vd., 2018). Bu durum, öğretmen adaylarının ileride sınıf ortamında sanatsal üretimi destekleyici öğrenme iklimleri oluşturmaları açısından da önem taşımaktadır.

Öğretmen adayları açısından sanat eğitimi, yalnızca bireysel gelişimle sınırlı kalmayıp mesleki uygulamalara da doğrudan yansımaktadır. Ayrıca sanat eğitiminin bireylerin bilişsel, sosyal ve duyuşsal yeterlikleri üzerindeki etkilerini inceleyen sistematik derleme çalışmaları, sanat temelli öğrenme süreçlerinin çoklu yeterlik alanlarında ölçülebilir kazanımlar sağladığını göstermektedir (Schneider & Rohmann, 2021). Adarcan (2024), görsel sanatlar eğitiminin öğretmen adaylarına öğrencilerin gelişim düzeylerine uygun etkinlik planlama, çocuk resimlerini yorumlama ve farklı sanatsal teknikleri eğitim ortamına uyarlama becerileri kazandırdığını belirtmektedir. Bu bağlamda sanat eğitimi, öğretmen adaylarının pedagojik yaratıcılıklarını destekleyen önemli bir öğrenme alanı olarak değerlendirilmektedir (Efland, 2002; Ulbricht, 1998). Nitekim güncel araştırmalar, sanat temelli pedagojik yaklaşımların öğretmenlerin sınıf içi yenilikçilik, öğrenci katılımını artırma ve yaratıcı öğrenme ortamları oluşturma becerileriyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir (Henriksen et al., 2020; Öpengin & Elmas, 2023; OECD, 2023).

Bu çerçevede, Sınıf Öğretmenliği ve Okul Öncesi Öğrencilerinin Sanat Eğitimi Dersi Yönünden Değerlendirmesi başlıklı bu çalışma; sınıf öğretmenliği ve okul öncesi öğretmenliği programlarında öğrenim gören öğretmen adaylarının sanat eğitimi dersine yönelik görüşlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının kişisel gelişimleri, yaratıcı düşünme becerileri ve mesleki yeterlikleri üzerindeki etkilerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Bu yönüyle araştırmanın, öğretmen eğitimi programlarında sanat eğitiminin konumuna ilişkin güncel akademik tartışmalara ve uygulamaya dönük değerlendirmelere katkı sunması beklenmektedir.

ÇALIŞMANIN AMACI

Bu araştırmanın amacı, sınıf öğretmenliği ve okul öncesi öğretmenliği programlarında öğrenim gören öğretmen adaylarının sanat eğitimi dersine yönelik görüşlerini incelemektir. Bu genel amaç doğrultusunda araştırmada aşağıdaki alt amaçlara yanıt aranmıştır:

- Temel sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının kişisel ve mesleki gelişimlerine sağladığı katkıların ortaya konulması,
- Temel sanat eğitimi dersi kapsamında öğrenilen **ışık-gölge, espas, armoni** gibi teknik ve sanatsal kavramların öğretmen adaylarına kazandırdıklarının incelenmesi,
- Sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının yaratıcı düşünme becerileri

üzerindeki etkilerinin belirlenmesi,

- Temel sanat eğitimi dersinin uygulama sürecine ilişkin öğretmen adayları görüşlerinin değerlendirilmesi.

Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama araçları, veri toplama süreci ve verilerin analizine ilişkin bilgiler sunulmaktadır. Araştırmanın bilimsel tutarlılığını sağlamak ve elde edilen bulguların geçerli ve güvenilir olmasını temin etmek amacıyla yöntemsel süreçler ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Araştırma Modeli

Bu çalışma, öğretmen adaylarının temel sanat eğitimi dersine ilişkin görüşlerini ve bu ders sürecinde edindikleri deneyimleri derinlemesine incelemeyi amaçladığından, nitel araştırma yöntemlerinden durum deseni (case study) kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Durum deseni, belirli bir olgunun veya durumun kendi bağlamı içerisinde ayrıntılı biçimde ele alınmasını sağlayan bir araştırma yaklaşımıdır (Yıldırım & Şimşek, 2008). Bu çalışmada ele alınan “durum”, bir dönem boyunca yürütülen temel sanat eğitimi dersidir. Öğretmen adaylarının ders sürecinde yaşadıkları deneyimler, bireysel değerlendirmeleri ve dersin kişisel ile mesleki gelişimlerine yönelik katkılarına ilişkin görüşleri bütüncül bir bakış açısıyla incelenmiştir. Durum deseninin tercih edilmesinin temel gerekçesi, sanat eğitimi gibi bağlamsal ve deneyime dayalı bir sürecin derinlemesine anlaşılmasına olanak tanınmasıdır.

ÇALIŞMA GRUBU

Araştırmanın çalışma grubunu, bir devlet üniversitesinin eğitim fakültesinde öğrenim gören sınıf öğretmenliği ve okul öncesi öğretmenliği programlarından toplam 11 öğretmen adayları oluşturmaktadır. Katılımcıların belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, araştırmanın amacına uygun ve bilgi açısından zengin bireylerin seçilmesine olanak tanırken; kolay ulaşılabilir durum örnekleme, araştırmacının erişiminin daha kolay olduğu katılımcılarla çalışılmasını ifade etmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2008). Çalışma grubunu oluşturan öğretmen adayları, temel sanat eğitimi dersini seçmeli olarak almış, ders sürecine gönüllü biçimde katılmış ve uygulama çalışmalarında aktif rol üstlenmiş bireylerden oluşmaktadır.

VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırmanın verileri, araştırmacılar tarafından geliştirilen “Sanat Eğitimi Dersi Görüş Formu” aracılığıyla toplanmıştır. Görüş formu, öğretmen adaylarının temel sanat eğitimi dersine ilişkin deneyimlerini, dersin kişisel ve mesleki gelişimlerine katkılarını ve uygulama sürecine yönelik değerlendirmelerini ortaya koymayı amaçlayan açık uçlu sorulardan oluşmaktadır.

Görüş formunda yer alan sorular aşağıdaki başlıklar altında yapılandırılmıştır:

1. Temel sanat eğitimi dersinin kişisel ve mesleki gelişime katkıları,
2. Derste öğrenilen teknik ve kavramların (ışık-gölge, espas, armoni, renk vb.) kazandırdıkları,
3. Sanat eğitimi dersinin yaratıcı düşünme becerileri üzerindeki etkileri,
4. Dersin uygulama sürecine ilişkin görüşler ve öneriler.

Veri toplama süreci, dersin tamamlanmasının ardından birebir görüşme yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler katılımcıların izniyle kayıt altına alınmış ve daha sonra yazılı metne dönüştürülerek analiz sürecine hazırlanmıştır.

VERİ ANALİZİ

Araştırmada elde edilen nitel veriler, içerik analizi yöntemi kullanılarak çözümlenmiştir. İçerik analizi, verilerden anlamlı kodlar ve temalar oluşturularak bu temalar aracılığıyla verilerin sistematik biçimde yorumlanmasını sağlayan bir analiz yöntemidir.

Veri analizi sürecinde şu aşamalar izlenmiştir:

- Verilerin kodlanması: Görüşme metinleri ayrıntılı biçimde incelenmiş ve anlamlı ifadeler kodlanmıştır. Kodlama sürecinde özellikle dersin yaratıcı düşünme becerilerine katkısı, mesleki yeterlilik üzerindeki etkisi ve kişisel gelişime sağladığı katkılar öne çıkmıştır.
- Temaların oluşturulması: Kodlanan veriler benzerlikleri doğrultusunda bir araya getirilerek temalar oluşturulmuştur. Bu temalar “yaratıcı düşünme”, “özgüven gelişimi”, “estetik duyarlılık” ve “uygulama sürecine yönelik değerlendirmeler” başlıkları altında toplanmıştır.
- Verilerin yorumlanması: Oluşturulan temalar, araştırmanın kuramsal çerçevesi ve ilgili literatür doğrultusunda yorumlanarak bulgular bölümünde ayrıntılı biçimde sunulmuştur.

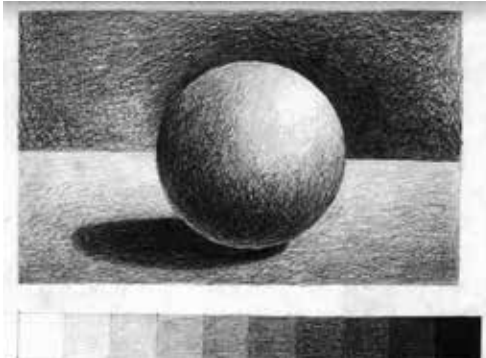
Araştırmanın geçerlik ve güvenilirliğini artırmak amacıyla katılımcı görüşleri doğrudan alıntılarla desteklenmiş, veri analizi sürecine birden fazla araştırmacı

dâhil edilmiş ve elde edilen bulgular literatürdeki benzer çalışmalarla karşılaştırılmıştır (Yıldırım & Şimşek).

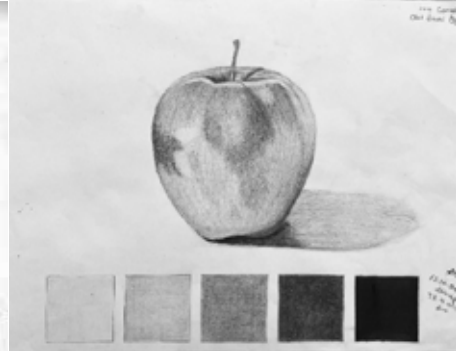
ARAŞTIRMA SÜRECİ VE KOLAJ TEKNİĞİNİN UYGULANMASI

Araştırma, bir dönem boyunca yürütülen temel sanat eğitimi dersinin tamamlanmasının ardından gerçekleştirilmiştir. Ders sürecinin ilk aşamasında öğretmen adaylarına temel sanatsal kavramlar ve teknikler kuramsal ve uygulamalı çalışmalar yoluyla aktarılmıştır. Bu kapsamda ışık-gölge, denge, oran-orantı, perspektif, kompozisyon ve renk gibi temel sanat eğitiminin yapı taşlarını oluşturan kavramlar ele alınmıştır. Öğretim süreci, her bir kavramın açıklanmasının ardından uygulamaya dayalı etkinliklerle desteklenmiştir.

Işık-gölge: Işık-gölge çalışmalarında, görsel algının temel bileşenleri olan ışık, göz ve beyin arasındaki ilişki üzerinde durulmuştur. Görsel algının; model, fon ve detayların ayırt edilmesine dayandığı, çizim sürecinde ise modelin öncelikle çizgiyle belirlendiği ve ardından ışık-gölge uygulamalarıyla biçimlendirildiği vurgulanmıştır (Artut, 2001). Bu süreçte öğretmen adaylarının ton geçişlerini kavrayabilmeleri amacıyla açık tondan koyu tona doğru derecelendirme çalışmaları yapılmış; farklı sertlik derecelerine sahip kalemler (2B, 5B, 8B) kullanılarak yüzeyde homojenlik sağlama becerisi geliştirilmiştir. Gerçek nesnelere üzerinden yapılan gözlem ve çizim çalışmalarında, öğretmen adaylarının ışık ve gölge ilişkisini doğrudan deneyimlemeleri sağlanmıştır. Çizim ve resimleme belirli kurallara göre yapılmıştır. Örneğin resim boyutlarının ve tekniğinin belirlenmesi, sayfa düzeninin planlanması, ölçeklendirmenin doğru yapılması, hacim ve gölgelendirmenin abartılı olmaması gibi kurallar bu deneyime ışık tutmuştur. (Şenel Özyayten, İ & Altunoğlu, M. K. & Özyayten, G. 2025; 445)

Resim 1. açıktan koyuya ton ve ışık-gölge çalışması

Resim 2. Ton ve elmanın ışık-gölge çalışması

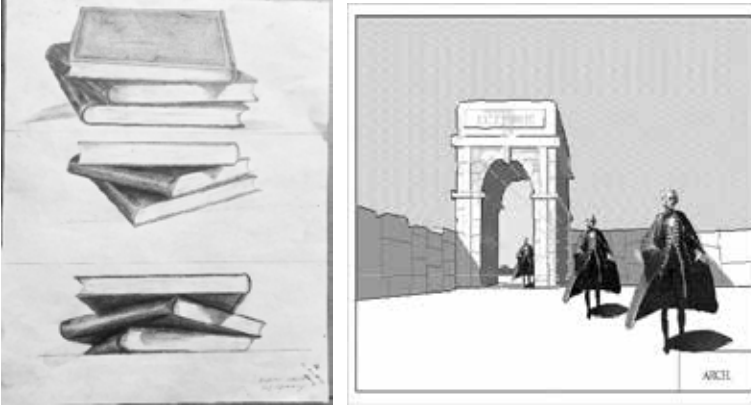
Denge: Denge kavramı, öğretmen adaylarına doğadaki karşıtlık örnekleri (uzun–kısa, açık–koyu, büyük–küçük) üzerinden açıklanmıştır. Kompozisyonda yer alan öğelerin, ortaya koydukları değerler açısından dengeli bir bütün oluşturması gerektiği vurgulanmış; denge kavramının çoğunlukla karşıtlıklar yoluyla sağlandığı ifade edilmiştir. Açık tonlar arasında kullanılan sınırlı koyu değerlerin, kompozisyonun genel dengesini güçlendirdiği belirtilmiştir (Abacı, 2007).

Oran-Orantı: Oran-orantı konusu, nesnelerin kendi içlerinde veya diğer nesnelerle kurdukları estetik ilişkiler bağlamında ele alınmıştır. Oranın; renk, biçim, leke ve boyutlar arasında dengeli bir bütünlük oluşturmayı amaçlayan temel bir sanat ilkesi olduğu açıklanmıştır (Artut, 2007). Bu doğrultuda öğretmen adaylarının nesnelere arası ilişkileri doğru algılamaları ve bu ilişkileri çizimlerine yansıtma hedeflenmiştir.

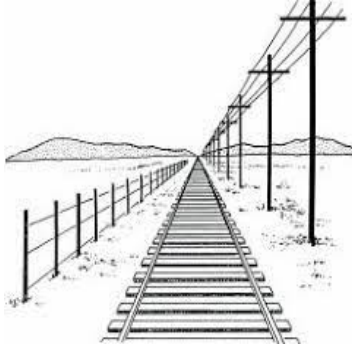
Perspektif: Perspektif öğretimi sürecinde, iki ve üç boyutlu nesnelerin uzaklık–yakınlık ilişkisine bağlı olarak algısal değişimleri ele alınmıştır. Nesnelerin uzaklaştıkça küçülmesi, ayrıntılarının azalması ve renk yoğunluklarının zayıflaması, perspektifin temel ilkeleri kapsamında açıklanmıştır (Aydın, 2009). Bu doğrultuda öğretmen adaylarına perspektif kavramının tanımı ve kullanım amacı aktarılmış; tek kaçıslı, çift kaçıslı ve çok kaçıslı perspektif gibi perspektif çeşitleri tanıtılmıştır.

Konu, örnek görseller ve video içerikleriyle desteklenerek somutlaştırılmıştır. Bu kapsamda, perspektif çizimine ilişkin örnek bir video internet ortamından izletilmiş; ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan (2002) görsel materyallerden yararlanılarak perspektif konusu yalın ve anlaşılır bir biçimde ele alınmıştır.

Uygulama aşamasında öğretmen adaylarından seçilen bir nesneyi alttan, üstten ve karşıdan olmak üzere farklı bakış açılarından çizimleri istenmiştir. Bu uygulamalar sayesinde nesnelerin farklı görünümünün iki boyutlu yüzeye aktarımı deneyimlenmiş; mekânsal ilişkilerin kavranması desteklenmiştir. Aşamalı ve uygulamaya dayalı bu çalışmalar, öğretmen adaylarının mekânsal düşünme becerilerini geliştirmiş ve perspektif çiziminin temel mantığını kısa sürede kavramalarını sağlamıştır. Bu süreç sonucunda öğretmen adaylarının, perspektifin temel ilkelerini çizimlerine doğru biçimde yansıtılabildikleri ve farklı bakış açılarını sanatsal üretimlerine aktarabildikleri gözlemlenmiştir.

Resim 3. Üstten, karşıdan, alttan **Resim 4.** Uzaktan yakına perspektif

Resim 5. Çizgilerin birleşmesi perspektif

Kompozisyon: Kompozisyon, çizgi, şekil, renk ve lekelerin yüzey üzerinde uyumlu ve dengeli biçimde düzenlenmesi olarak ele alınmıştır. Resme başlamadan önce yapılan planlamanın, çalışmanın bütüncül algılanmasını ve anlatılmak istenen konunun daha etkili ifade edilmesini sağladığı vurgulanmıştır. Doğru kompozisyon bilgisinin, estetik algının gelişimi ve resme yönelik ilgi ile yakından ilişkili olduğu belirtilmiştir (Artut, 2007).

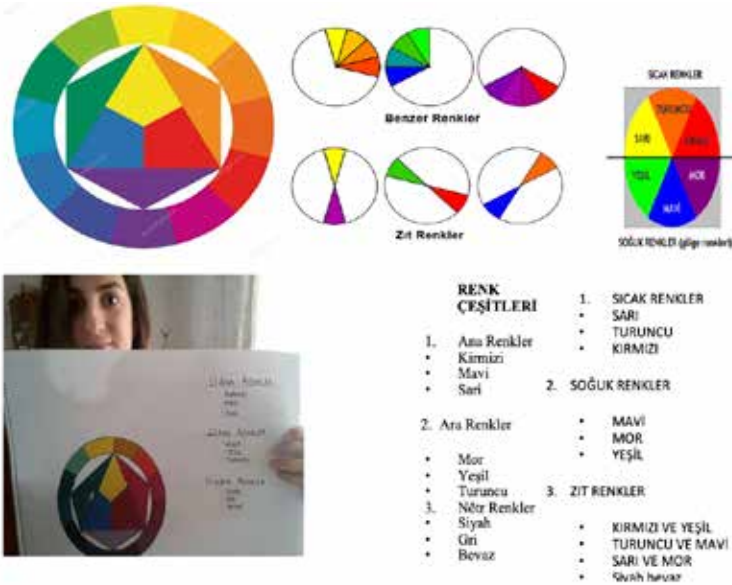

Resim 6. Kompozisyon örneği

Resim 7. Kompozisyon Öğretmen Adayı çalışması

Renk: Renk konusu, rengin oluşumu, tanımı ve çeşitleri bağlamında ele alınmıştır. Rengin yalnızca fiziksel bir olgu değil, aynı zamanda algısal ve psikolojik bir boyuta sahip olduğu vurgulanmıştır (Erim, 1999). Öğretmen adaylarının renkleri içselleştirebilmeleri amacıyla drama ve uygulama temelli etkinlikler gerçekleştirilmiş; renklerin psikolojik anlamları üzerinde durulmuştur. Son aşamada ise akrilik boya kullanılarak renk uygulamaları yapılmış ve öğrenilen bilgilerin pratiğe aktarılması sağlanmıştır.

Resim 8. Renk çemberi renk çeşitleri, öğretmen adayın renk çalışması

Kolaj Tekniğinin Uygulanması: Dersin uygulama sürecinde kolaj tekniği, temel öğretim yöntemlerinden biri olarak kullanılmıştır. Kolaj tekniği, 20. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Picasso ve Braque gibi sanatçılar tarafından geliştirilmiş; geleneksel resim malzemelerinin yanı sıra farklı materyallerin bir arada kullanılmasına olanak tanıyan yenilikçi bir sanatsal ifade biçimi olarak sanat tarihindeki yerini almıştır. Bu teknik, zamanla sanat eğitimi alanında da yaygın biçimde kullanılmaya başlanmış ve uygulamaya dayalı öğrenme süreçlerini destekleyen etkili bir yöntem hâline gelmiştir (Çağlayan, 2018).

Kolaj tekniğinin eğitim sürecine dâhil edilmesi, öğretmen adaylarının farklı malzemeleri bir araya getirerek özgün kompozisyonlar oluşturmaya, yaratıcı düşünme süreçlerini deneyimlemesine ve sanatsal özgüven geliştirmesine katkı sağlamıştır. Uygulamalı sanat eğitimi çalışmalarının bireylerin yaratıcı süreçlere aktif katılımını desteklediği ve estetik farkındalıklarını artırdığı, önceki araştırmalarla da ortaya konulmuştur (Zencirci, 2012).

Uygulama sürecinin ilk aşamasında öğretmen adaylarından, beğendikleri resimler, fotoğraflar ve doku ile renk açısından zengin çeşitli materyalleri derse getirmeleri istenmiştir. Bu aşama, öğretmen adaylarının görsel algılarını geliştirmeyi ve kişisel estetik beğenilerinin farkına varmalarını amaçlamıştır. Ardından, verilen temel sanat eğitimi doğrultusunda kolaj çalışmaları gerçekleştirilmiş; öğretmen adayları getirdikleri görsel ve materyalleri kullanarak özgün kolajlar oluşturmuştur.

Oluşturulan kolajlar doğrultusunda eskiz çalışmaları hazırlanmış ve bu eskizler, projeksiyon yardımıyla tuvalere aktarılmıştır. Son aşamada ise akrilik boyalar kullanılarak resim çalışmaları tamamlanmıştır. Bu süreçte öğretmen adayları, kompozisyon, renk, doku ve teknik bilgilerini uygulamalı olarak deneyimlemiş; planlama, uygulama ve tamamlamayı içeren bütüncül bir sanat üretim süreci yaşamışlardır. Bu aşamalı uygulama süreci sayesinde öğretmen adaylarının sanatsal üretime ilişkin farkındalıklarının arttığı, yaratıcı ifade becerilerinin geliştiği ve sanat eğitimine yönelik olumlu tutumlar geliştirdikleri gözlemlenmiştir.

Öğretmen adaylarının kolaj, eskiz ve tual çalışmalarına Resim 9, Resim 10, Resim 11 ve Resim 12’de yer verilmektedir.

Rasim 9. Berna Sarı (Sınıf öğret 4)

Rasim 10. Buse Erdem (Okul öncesi 3)

Resim 11. Zehra Çimen (Sınıf 4)

Eğitim süreci, ders sonunda düzenlenen halka açık bir sergi ile tamamlanmıştır. Sergi süreci, öğretmen adaylarının ürettikleri sanatsal çalışmaların görünür kılınmasını sağlayarak sanatsal özgüvenlerini artırmış ve dersin uygulama boyutunu güçlendirmiştir.

Resim 12. Resim sergisinden Örnekler

Resim 13. Öğretmen a

Resim 14. Sergiden resimler

BULGULAR

Bu bölümde, temel sanat eğitimi dersine katılan 11 öğretmen adayından elde edilen nitel verilerin içerik analizi sonucunda ortaya çıkan bulgular sunulmaktadır. Görüşme verilerinin analizi sonucunda, öğretmen adaylarının sanat eğitimi dersine ilişkin görüşlerinin dört ana tema altında toplandığı belirlenmiştir. Bu temalar;

- (1) temel sanat eğitimi dersinin kişisel gelişime katkıları,
- (2) yaratıcı düşünme becerilerinin gelişimi,
- (3) mesleki gelişime katkıları ve
- (4) dersin uygulama sürecine yönelik değerlendirmeler

şeklinde dir. Bulgular, her bir tema kapsamında katılımcı görüşlerinden doğrudan alıntılarla desteklenerek sunulmuştur.

1. TEMEL SANAT EĞİTİMİ DERSİNİN KİŞİSEL GELİŞİME KATKILARI

Katılımcı görüşlerinin analizi sonucunda, öğretmen adaylarının büyük çoğunluğunun temel sanat eğitimi dersinin kişisel gelişimleri üzerinde olumlu etkiler yarattığını ifade ettikleri belirlenmiştir. Özellikle özgüven gelişimi, estetik duyarlılık kazanımı ve bireysel farkındalık bu tema kapsamında öne çıkan alt boyutlar olarak dikkat çekmektedir.

Görüşmeye katılan öğretmen adaylarından yedisinden altısı, ders sürecinde ürettikleri sanatsal çalışmaların takdir edilmesinin kendilerine özgüven kazandırdığını belirtmiştir. Katılımcılar, daha önce sanatsal yetenekleri konusunda tereddüt yaşadıklarını, ancak ders süreci sonunda kendilerinde yaratıcı bir potansiyel keşfettiklerini ifade etmişlerdir. Bu duruma ilişkin bir katılımcı görüşü şu şekildedir:

“Sanat eğitimi dersinde ortaya koyduğum eserlerin takdir edilmesi, özgüvenimi artırdı. Daha önce sanata yeteneğim olmadığını düşünürdüm, ama bu dersin sonunda yaratıcı bir yönüm olduğunu fark ettim.” (K1).

Bunun yanı sıra bazı katılımcılar, özellikle ışık-gölge ve görsel algı temelli çalışmaların estetik farkındalıklarını geliştirdiğini ve çevrelerine bakış açılarında değişim yarattığını vurgulamışlardır:

“Işık ve gölge kullanımıyla ilgili çalışmalar, görsel algımın gelişmesine katkı sağladı. Günlük hayatta çevreme daha farklı bir gözle bakmaya başladım.” (K5).

Bu tema kapsamında ortaya çıkan bir diğer önemli bulgu, sanat eğitimi dersinin katılımcılar üzerinde rahatlatıcı ve stres azaltıcı bir etki yarattığı yönündedir. Öğretmen adayları, sanatsal üretim sürecinde kendilerini daha huzurlu hissettiklerini ve dersin duygusal açıdan olumlu bir deneyim sunduğunu ifade etmişlerdir.

2. YARATICI DÜŞÜNME BECERİLERİNİN GELİŞİMİ

İçerik analizi sonuçlarına göre, katılımcıların tamamı temel sanat eğitimi dersinin yaratıcı düşünme becerilerini geliştirdiğini belirtmiştir. Bu tema kapsamında özellikle kolaj tekniği, espas eşitsizliği ve kompozisyon oluşturma süreçlerinin yaratıcı düşünmeyi desteklediği vurgulanmıştır.

Katılımcılar, farklı malzemelerin bir araya getirilmesini gerektiren kolaj çalışmalarının, özgün fikirler üretmelerine ve sanatsal problem çözme süreçlerini deneyimlemelerine olanak sağladığını ifade etmişlerdir:

“Kolaj tekniği sayesinde farklı malzemeleri bir araya getirerek bir bütün oluşturmayı öğrendim. Bu süreç, yaratıcı düşünme becerimi geliştirdi.” (K3).

Bazı katılımcılar ise sanatsal kavramlar üzerine düşünmenin, olaylara daha analitik ve yenilikçi bir bakış açısıyla yaklaşmalarını sağladığını ve bu beceriyi ileride öğretmenlik mesleklerinde de kullanabileceklerini belirtmişlerdir:

“Sanatsal kavramlar üzerine düşünmek, olaylara daha analitik ve yenilikçi bir bakış açısıyla yaklaşmamı sağladı. Öğretmen olarak bu beceriyi öğrencilerime de aktarabileceğimi düşünüyorum.” (K6).

Bu tema altında ayrıca, sanatsal üretim sürecinde karşılaşılan zorlukların aşılmasının katılımcılarda problem çözme becerilerini geliştirdiği yönünde görüşler ortaya çıkmıştır. Katılımcılar, bir kompozisyonu oluşturma sürecinde yaşadıkları güçlüklerin çözüm odaklı düşüncelerini desteklediğini ifade etmişlerdir.

3. MESLEKİ GELİŞİME KATKILARI

Katılımcı görüşleri incelendiğinde, öğretmen adaylarının tamamının temel sanat eğitimi dersinin mesleki gelişimlerine katkı sağladığı yönünde görüş bildirdikleri belirlenmiştir. Bu tema kapsamında, dersin pedagojik becerileri geliştirdiği ve sınıf içi uygulamalara yönelik farkındalık kazandırdığı öne çıkmıştır.

Katılımcılar, ders sürecinde öğrendikleri sanatsal teknik ve yöntemleri ileride sınıf ortamında yaratıcı etkinlikler düzenlemek amacıyla kullanabileceklerini ifade etmişlerdir:

“Ders sırasında öğrendiğim yöntemleri, sınıfta yaratıcı etkinlikler düzenlemek için kullanabileceğimi fark ettim. Sanat eğitiminin, öğrencilerin derse olan ilgisini artırabileceğini düşünüyorum.” (K2)

Bazı katılımcılar ise sanat tarihi ve sanatsal kavramlara ilişkin bilgilerin, öğretmenlik mesleğine yönelik bilinçli ve donanımlı bir yaklaşım geliştirmelerine katkı sağladığını belirtmişlerdir:

“Sanat tarihi ve kavramsal bilgilerin aktarılması, öğretmen olarak sanatla ilgili daha bilinçli bir yaklaşım geliştirmeme yardımcı oldu.” (K7)

Bu bulgular, temel sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının mesleki özgüvenlerini artırdığı ve pedagojik yeterlik kazanmalarına katkı sağladığını göstermektedir.

4. DERSİN UYGULAMA SÜRECİNE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELER

Katılımcıların dersin uygulama sürecine ilişkin görüşleri incelendiğinde, genel olarak dersin eğitici, keyifli ve motive edici bulunduğu görülmüştür. Bununla birlikte bazı katılımcılar, dersin uygulama sürecine ilişkin geliştirilmesi gereken yönler olduğunu ifade etmişlerdir.

Özellikle ders süresinin yetersizliği ve yöntem çeşitliliğinin artırılması gerektiği yönünde görüşler dile getirilmiştir:

“Ders süresi biraz daha uzun olsaydı, farklı teknikleri daha ayrıntılı öğrenme fırsatımız olurdu.” (K4).

Sergi süreci ise katılımcılar tarafından dersin en etkileyici boyutlarından biri olarak değerlendirilmiş, ancak uygulama çalışmalarında malzeme ve teknik çeşitliliğinin artırılabilirliği belirtilmiştir:

“Sergi süreci çok etkileyiciydi. Ancak, uygulama çalışmalarında daha fazla malzeme ve teknik kullanımı desteklenebilir.” (K5).

Katılımcılar ayrıca, ders sürecinde kullanılan uygulamalı ve öğrenci merkezli yöntemlerin aktif katılımı teşvik ettiğini ve bu durumun öğrenme sürecine olumlu yansıtıldığını ifade etmişlerdir.

Elde edilen bulgular, öğretmen adaylarının temel sanat eğitimi dersine yönelik genel olarak olumlu görüşlere sahip olduklarını ve bu dersin hem kişisel hem de mesleki gelişimlerine anlamlı katkılar sağladığını ortaya koymaktadır. Bulgular, sanat eğitiminin öğretmen adaylarının yaratıcı düşünme, özgüven, estetik farkındalık ve pedagojik yeterliklerinin gelişiminde önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmada, sınıf öğretmenliği ve okul öncesi öğretmenliği programlarında öğrenim gören öğretmen adaylarının temel sanat eğitimi dersine ilişkin görüşleri

incelenmiş; elde edilen bulgular doğrultusunda sanat eğitiminin kişisel, yaratıcı ve mesleki gelişim üzerindeki etkileri ortaya konulmuştur. Bulgular, sanat eğitimi dersinin öğretmen adayları açısından çok boyutlu kazanımlar sunduğunu ve öğretmen yetiştirme süreçlerinde önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

KİŞİSEL GELİŞİM AÇISINDAN DEĞERLENDİRME

Araştırma bulguları, temel sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının özgüven gelişimine ve estetik duyarlılık kazanmalarına anlamlı katkılar sağladığını ortaya koymuştur. Katılımcıların büyük çoğunluğu, sanatsal üretim sürecinde çalışmalarının takdir edilmesinin kendilerine olan güvenlerini artırdığını ifade etmiştir. Bu bulgu, sanat eğitiminin bireyin kendini ifade etme becerilerini güçlendirdiğini ve benlik algısını olumlu yönde etkilediğini ortaya koyan önceki çalışmalarla tutarlıdır (Eisner, 2002; Winner & Hetland, 2020).

Özellikle ışık-gölge, espas ve kompozisyon gibi sanatsal kavramlarla yapılan uygulamaların, öğretmen adaylarının çevrelerine daha dikkatli ve estetik bir bakış açısıyla yaklaşmalarını sağladığı görülmüştür. Bu durum, sanat eğitiminin bireylerde estetik farkındalık ve görsel algı gelişimini desteklediğini vurgulayan literatürle örtüşmektedir (Bamford, 2020; Schneider & Rohmann, 2021). Ayrıca sanatsal üretim sürecinin katılımcılar üzerinde rahatlatıcı ve stres azaltıcı bir etki yarattığı yönündeki bulgular, sanatın sosyal-duygusal öğrenme üzerindeki olumlu etkilerine dikkat çeken güncel araştırmalarla paralellik göstermektedir (OECD, 2023).

YARATICI DÜŞÜNME BECERİLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRME

Araştırmada elde edilen bulgular, temel sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının yaratıcı düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirdiğini açık biçimde ortaya koymuştur. Katılımcıların tamamı, ders kapsamında kullanılan kolaj tekniği ve sanatsal problem çözmeye dayalı uygulamaların, olaylara farklı bakış açıları geliştirmelerine olanak sağladığını ifade etmiştir.

Bu sonuçlar, görsel sanat temelli eğitim uygulamalarının yaratıcılık üzerindeki etkilerini inceleyen güncel meta-analiz çalışmalarıyla da desteklenmektedir. Peleka, Stamovlasis ve Metallidou (2025), sanat temelli eğitim müdahalelerinin özellikle özgün fikir üretme, esnek düşünme ve yaratıcı problem çözme becerileri üzerinde anlamlı ve olumlu etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Ayrıca

Ritchhart'ın (2020) vurguladığı üzere, öğrenme ortamlarında “düşünme kültürü”nün oluşturulması, öğrencilerin yalnızca bilgi edinmelerini değil, düşünme süreçlerini görünür kılmalarını ve yaratıcı üretim yapmalarını desteklemektedir. Bu bağlamda, çalışmada kullanılan uygulama temelli yöntemlerin, öğretmen adaylarının yaratıcı düşünme süreçlerini etkin biçimde desteklediği söylenebilir.

MESLEKİ GELİŞİM AÇISINDAN DEĞERLENDİRME

Araştırma sonuçları, temel sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının pedagojik yeterliklerini ve mesleki özgüvenlerini artırdığını göstermektedir. Katılımcılar, ders sürecinde edindikleri sanatsal teknikleri ve yöntemleri gelecekte sınıf ortamında yaratıcı etkinlikler düzenlemek amacıyla kullanabileceklerini belirtmiştir. Bu bulgu, sanat eğitiminin öğretmenlerin sınıf içi uygulamalarında esneklik, yenilikçilik ve öğrenci katılımını artırma becerileriyle yakından ilişkili olduğunu ortaya koyan çalışmalarla örtüşmektedir (Henriksen et al., 2020; Öpengin & Elmas, 2023).

Sanat tarihi ve sanatsal kavramlara ilişkin bilgi edinmenin, öğretmen adaylarının mesleki bilgi birikimlerini güçlendirdiği ve öğretmenlik rollerine yönelik daha bilinçli bir yaklaşım geliştirmelerine katkı sağladığı görülmüştür. Bu durum, sanat eğitiminin öğretmen yetiştirme süreçlerinde yalnızca bireysel gelişimi değil, aynı zamanda mesleki kimlik oluşumunu da destekleyen bir alan olduğunu göstermektedir (Efland, 2002; UNESCO, 2024).

UYGULAMA SÜRECİ VE PROGRAMIN GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK DEĞERLENDİRME

Katılımcıların dersin uygulama sürecine ilişkin değerlendirmeleri genel olarak olumlu olmakla birlikte, ders süresinin yetersizliği ve malzeme çeşitliliğinin sınırlı olması gibi geliştirilmesi gereken yönlerle de işaret etmektedir. Bu bulgu, sanat eğitimi programlarının etkililiğinin artırılması için ders sürelerinin, yöntem çeşitliliğinin ve uygulama olanaklarının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini savunan literatürle uyumludur (Schneider & Rohmann, 2021; OECD, 2023).

Özellikle ders sonunda düzenlenen sergi sürecinin, öğretmen adaylarının sanatsal özgüvenlerini artırdığı ve üretimlerini görünür kılarak öğrenme sürecini pekiştirdiği görülmüştür. Kamusal paylaşım ve sergileme süreçlerinin, sanat eğitiminin pedagojik değerini artıran önemli bir bileşen olduğu vurgulanmaktadır (Bamford, 2020; Winner & Hetland, 2020).

ÖNERİLER

Araştırma bulgularına dayanarak, temel sanat eğitimi dersinin daha etkili hâle getirilmesine yönelik şu öneriler sunulabilir:

- Temel sanat eğitimi dersine ayrılan sürenin artırılması,
- Ders kapsamında farklı sanat dallarına (heykel, seramik, dijital sanat vb.) yer verilmesi,
- Sanatsal üretim sürecini destekleyecek malzeme ve kaynak çeşitliliğinin artırılması,
- Sanat eğitiminin diğer derslerle bütünleştirilerek disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınması,
- Sergi ve kamusal paylaşım süreçlerinin sistematik biçimde genişletilmesi.

Sonuç olarak bu çalışma, temel sanat eğitimi dersinin öğretmen adaylarının kişisel, yaratıcı ve mesleki gelişimlerine önemli katkılar sağladığını ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, sanat eğitiminin öğretmen yetiştirme programlarındaki yerinin güçlendirilmesi gerektiğine işaret etmekte ve alana yönelik uygulamaya dönük önemli ipuçları sunmaktadır. Gelecek araştırmalarda, daha geniş örneklemelerle ve farklı sanat eğitimi uygulamalarını kapsayan çalışmaların yapılması, sanat eğitiminin öğretmen yetiştirme süreçlerindeki rolünün daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ABACI O. (2007). *Temel sanat eğitimi*, Morpa Yayıncılık, Ankara
- AYDIN, F. (2009). *Eğitim fakültelerinde günümüz teknolojisi ile perspektif ve üç boyutlu modellemenin sanat eğitiminde kullanımı* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi
- ÇELEBİ EROL, C. (2016). Sanat eğitimi ortamlarında yaratıcı düşünce olanakları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 1418-1422.
- DEWEY, J. (1934). *Art as experience*. Minton, Balch & Company.
- DISSANAYAKE, E. (1992). *Homo aestheticus: Where art comes from and why*. University of Washington Press.
- EFLAND, A. D. (2002). *Art and cognition: Integrating the visual arts in the curriculum*. Teachers College Press.
- EISNER, E. W. (2002). *The arts and the creation of mind*. Yale University Press.

- ERIM, G. (1999). *Temel sanat eğitimiinde renk algılamaları, sanatta yeterlilik tezi*. Marmara Üniversitesi, İstanbul
- GARDNER, H. (2011). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences* (3rd ed.). Basic Books.
- HENRIKSEN, D., Gretter, S., & Richardson, C. (2020). Design thinking and the practicing teacher: Addressing problems of practice in teacher education. *Teaching Education*, 31(2), 209–229. <https://doi.org/10.1080/10476210.2018.1531841>
- HOGAN, J., Hetland, L., Jaquith, D. B., & Winner, E. (2018). *Studio thinking from the start: The K–8 art educator’s handbook*. Teachers College Press.
- KOLB, D. A. (2015). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development* (2nd ed.). Pearson Education.
- MALAFOURIS, L. (2021). *How things shape the mind: A theory of material engagement*. MIT Press.
- OECD. (2023). *PISA 2022 creative thinking framework*. OECD Publishing.
- ÖPENGİN, E., & Elmas, İ. (2023). The examination of the relationship between prospective teachers’ creative self-efficacy and teaching 21st century skills. *Anadolu University Journal of Education Faculty*, 7(4), 804–818. <https://doi.org/10.34056/aujef.1361234>
- PELEKA, P., Stamovlasis, D., & Metallidou, P. (2025). The impact of visual art-based educational interventions on creativity: A meta-analysis. *Creativity Research Journal*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/10400419.2025.2457770>
- RITCHHART, R. (2020). *Cultures of thinking in action*. Jossey-Bass.
- SCHNEIDER, V., & Rohmann, A. (2021). Arts in education: A systematic review of competency outcomes in quasi-experimental and experimental studies. *Frontiers in Psychology*, 12, 623935. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.623935>
- ŞENEL ÖZAYTEN, İ & ALTUNOĞLU, M. K. & ÖZAYTEN, G. (2025). Kafkas Üniversitesi Merkez Kampüsünde Tıbbi Bitkilerin Botanik Sanat Bağlamında İncelenmesi. *ANKARAD*, 6(2), 431-455.
- ULBRICHT, J. (1998). Interdisciplinary art education reconsidered. *Art Education*, 51(4), 13–17.
- UNESCO. (2024). *UNESCO framework for culture and arts education*. World Conference on Culture and Arts Education.
- WINNER, E., Goldstein, T. R., & Vincent-Lancrin, S. (2013). *Art for art’s sake? The impact of arts education*. OECD Publishing.
- YILDIRIM, A., ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemler*, Nobel Yayıncılık.
- YOLCU, E. (2009). *Sanat eğitimi kuramları ve yöntemleri*. Nobel Yayıncılık

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

SIRP-HIRVAT DİLİNDE TÜRKÇE KÖKENLİ +LUK EKİ*

Mehmet Oğuzhan KUŞOĞLU**

ÖZET

Türkler en eski devirlerden itibaren farklı coğrafyalarda kendileriyle komşuluk ilişkileri kuran kavimlerle kültürel bağlar kurmuştur. Bunun doğal bir neticesi olarak kavimler arasında bazen dinî bazen de ticarî boyutları olan ortak bir hayat bir görüşü meydana gelmiştir. Mimariden güzel sanatlara, yeme-içme kültüründen örf ve âdetlere varıncaya kadar birçok alanda gerçekleşen kültürel alışverişlerin en önemli taşıyıcısı ise şüphesiz dildir. Türkçe, din ortaklığı sebebiyle Arapçadan ve kendilerinden önce Müslümanlığı kabul eden komşuları İranlıların dili Farsçadan binlerce kelime almıştır. Bununla birlikte Türkçenin özellikle Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda hüküm sürdüğü yaklaşık 500 yıllık zaman içerisinde Balkan dillerine yine binlerce sözcük verdiği bilinmektedir. Balkan dillerine Türkçeden geçen bu sözcüklerin bir kısmı köken itibariyle Türkçe olup yine hatırı sayılır bir kısmı da Arapça ve Farsçadan daha önceki asırlarda alınmış ve Türkçeleşmiş olan kelimelerdir. Balkan dilleri arasında Türkçeden en fazla kelime alan dil Sırp-Hırvat dilidir. Boşnak Türkolog Abdulah Skaljić'in hazırladığı "Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku" (Sırp-Hırvat Dilinde Türkizimler) adlı sözlüğe göre Sırp-Hırvatçada 9000'e yakın Türkçe alıntı mevcuttur. Buna ilaveten, Türkçe Sırp-Hırvatçaya yalnızca kelime vermekle kalmamış aynı zamanda söz konusu lisanı gramatikal alıntılar bakımından da zenginleştirmiştir. Bu gramatikal alıntıların en önemlisi de Türkçe kökenli yapım ekleri olmuştur. Bu yapım eklerinden birisi de Türkçede soyut kavramlar oluşturan, aynı zamanda

* Bu çalışma 1-7 Aralık 2025 tarihleri arasında Fransa'da gerçekleşen 8. UTAK'da özet olarak sunulmuş bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-8658-1456, mokusoglu@nku.edu.tr.

meslek, araç ve yer isimleri de meydana getiren, isimden isim yapan “+lık/+lik, +luk/+lük” ekidir. Bu ekın varlığını çok sayıda komşu dilde gözlemleyebilmekteyiz. Rusça, Ermenice, Farsça gibi ağırlıklı olarak Asya’da konuşulan dillerin yanı sıra Sırp-Hırvatça, Bulgarca, Makedonca, Yunanca, Arnavutça gibi Balkan dillerinde de bu ek ile türetilen çok sayıda sözcük bulunmaktadır. Türkçede kalınlık-incecik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna bağlı olarak dört şekilde karşımıza çıkan ek, Sırp-Hırvat dilinde yalnızca “+luk” olarak kullanılmıştır. “+luk” eki bu dilde “dosluk”, “komşuluk”, “çiçekluk” gibi doğrudan Türkçe alıntılarda gözlemlendiği gibi, köken itibariye Slavca olan kelimelerde de karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: “+luk” eki, Türkiye Türkçesi, Rumeli Ağızları, Balkan Dilleri, Sırp-Hırvat Dili, Türkçeden Alıntı Kelimeler.

THE “+LUK” SUFFIX COMING FROM TURKISH ORIGIN IN THE SERBO-CROATIAN LANGUAGE

ABSTRACT

From the earliest times, the Turks have established cultural ties with tribes that have established neighborly relations with them in different geographies. As a natural consequence, a common way of life emerged among the tribes, sometimes with religious and sometimes commercial dimensions. Language is undoubtedly the most important vehicle for cultural exchanges across a wide range of fields, from architecture and fine arts to food and beverage culture and customs. Turkish has borrowed thousands of words from Arabic, due to their shared religion, and from Persian, the language of their neighbors, the Iranians, who converted to Islam before them. However, it is known that Turkish gave thousands of words to the Balkan languages, especially during the 500 years that the Ottoman Empire ruled the Balkans. Some of these words that came into the Balkan languages from Turkish are Turkish in origin, and a considerable number of them are words taken from Arabic and Persian in previous centuries and became Turkish. Among the Balkan languages, Serbo-Croatian has borrowed the most words from Turkish. According to the dictionary “Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku” (Turkisms in the Serbo-Croatian Language), compiled by Bosnian Turkologist Abdulah Skaljić, there are nearly 9,000 Turkish loanwords in Serbo-Croatian. In addition, Turkish not only contributed words to SerboCroatian but also enriched the language with grammatical borrowings, the most important

of which were derivational suffixes of Turkish origin. One of these derivational suffixes is the “+lık/+lik, +luk/+lük” suffix, which forms abstract concepts in Turkish, as well as the names of professions, vehicles, and places, and which makes nouns from nouns. We can observe the existence of this suffix in many neighboring languages. In addition to languages spoken mainly in Asia such as Russian, Armenian and Persian, there are also many words derived with this suffix in Balkan languages such as Serbo-Croatian, Bulgarian, Macedonian, Greek and Albanian. The suffix, which appears in four forms in Turkish depending on the vowel harmony and labial harmony, is used only as “+luk” in Serbo-Croatian. The “+luk” suffix is observed in direct Turkish borrowings such as “dosluk,” “komşuluk,” and “çiçekluk,” as well as in words of Slavic origin.

Key Words: The Suffix “+luk”, Turkish, Rumelian Dialects, Balkan Languages, Serbo-Croatian Languages, Turkish Loanwords.

GİRİŞ

Asya kıtasının en doğu ucundan Avrupa'nın içlerine kadar yayılmış olup yaklaşık 2500 yıl boyunca büyük devletler kuran ve bu devasa coğrafi alan içinde birtakım yeni yurtlar edinen Türk kavimleri, fethettikleri veya yerleştikleri arazilerde yaşayan toplumlar ile yoğun bir kültürel alış-veriş içerisinde olmuşlardır. Kültürel etkileşimin en güçlü enstrümanı ise bilindiği üzere dildir ve kavimler konuştuıkları dile ait kelimelerini birbirlerine öğreterek birlikte yaşamayı ve kaynaşmayı başarabilmiş, kendi kültürlerine artı değerler kazandırmışlardır. Türkler de bazen hâkimiyet kurdukları, bazen de yönetimi altında buldukları, yan yana yaşadıkları farklı topluluklara kelimeler vermiş ve onlardan da kelimeler almışlardır. Çince'den başlayarak, Farsça, Urduca, Arapça, Rusça, Ermenice, Ukraynaca, Macarca, Fince, Romence, Sırp-Hırvatça, Bulgarca, Makedonca, Lehçe, Çekçe, İtalyanca, Arnavutça, Yunanca, İngilizce, Almanca, Fransızca (Karaağaç, 2008, s. VI-LXVII) gibi çok sayıda dil ile etkileşim içinde bulunan Türkçenin bu denli güçlü bir alış-veriş içinde bulunmasının nedeni, yukarıda da bahsettiğimiz üzere yayıldığı geniş alandır. Asya ve Avrupa'nın hatırı sayılır bir sahasında tarih boyu varlık gösteren Türklerin, bilhassa Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyetinde, Balkan yarımadasında farklı milletlerle olan temaslarında ciddi bir artış olduğu malumdur. Dindaşları olan ve güçlü bir edebiyat dili geçmişine sahip bulunan Araplarla İranlıların dilinden binlerce kelime ve kaide alan Türkçe, Osmanlılar döneminde Balkan milletlerinin dilleriyle alış-verişlerinde daha ziyade kelime ve kaide veren lisan olmuştur. Balkan dillerinin, bünyesinde barındırdığı Türkçe verintiler (kelime ve ekler) bakımından Türkçenin tesirinde en fazla ka-

lan lisanlar olduğunu belirtmek kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

BALKAN DİLLERİNDE TÜRKÇEDEN GEÇMİŞ KELİMELER

Avrupa Hunlarından (V. yüzyıl) itibaren Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar, Kuman-Kıpçaklar ve en son olarak Osmanlı İmparatorluğu periyodunda Türk devlet ve topluluklarının yerleştiği ve kültürel etkilerini bıraktığı Balkanlar Türklerin tarihî yurtlarından biri olarak kabul edilmektedir. Balkanlara Osmanlı Türklerinin verdiği ad ise **Rumeli/Urumeli** olmuştur. Osmanlıların XIV. yüzyıldan itibaren fethedilen Balkan kent ve kasabalarına Anadolu'dan (özellikle Konya, Karaman, Antalya, Bursa, Balıkesir, Manisa gibi şehirlerden) getirip yerleştirdikleri Oğuz-Türkmenler ise bu coğrafyada Türk kültürünü yaymışlardır. Âşık Paşa Zâde ve Lütfi Paşa Tarihlerinde “Göçer Ulular” ve “Göçer İl/El”, Oruç Bey Tarihinde ise “Göçer Yörükler” tabiriyle adlarından bahsedilen ve özellikle Manisa-Saruhan bölgesinden Batı Trakya'ya gelip yerleşen grupların I. Murat Hüdâvendigâr döneminden itibaren Rumeli-Balkan coğrafyasını yurt tutmaya başladıklarını bilmekteyiz. (Gökbilgin, 2008, s. 13). Bununla birlikte “Konyarlar” diye tabir edilen ve adı üstünde aslen Konya-Karaman havalisinden olan Türkmenlerin de bölgeyi domine ettiklerini ve Selanik, Teselya, Makedonya havalilerine yerleştiklerini (Gökbilgin, 2008, s. 10) de dile getirmek mümkündür. Bunun doğal bir sonucu olarak Türkçe XIV.-XIX. yüzyıllar arasında Balkanlarda bir **lingua franca** (ortak ve geçerli iletişim dili) hâline gelmiştir. Bu sayede Balkan dillerinin tamamına Osmanlı Türkçesi döneminde binlerce sözcük yerleşmiştir. Bu sözcüklerin bir bölümü öz Türkçe olup bir bölümü ise Eski Anadolu Türkçesi döneminden beri kullanılıp Türkçeleşmiş olan Arapça ve Farsça kelimeler olmuştur. Sırp-Hırvat dilinde 9000, Arnavutçada 4000, Bulgarcada 3500, Yunancada 3000, Romencede 1200, Macarcada 500 civarında Osmanlı devrinden kalan Türkizm (Türkçeden geçen unsurlar) tespit edilmiş olup bu unsurların bazılarını kelimeler, bazılarını da çeşitli ekler meydana getirmiştir. Türkçe alıntı kelimelerin bazıları şunlardır:

Sırp-Hırvatça: *burek* < börek, *đevrek* < gevrek, *ćevap/ćevapi* < kebab (<Ar. kebāb), *ćilim* < kilim, *majdan* < meydan (<Fars. meydān) (Karaağaç, 2008, s. 132, 320, 474, 511, 606).

Arnavutça: *hoxha* < hoca (Tür. hoca < Fars. hāce), *itiraz* < itiraz (<Ar. i'tirāz), *gabahet* < kabahat (<Ar. qabāhat), *kallaj* < kalay, *keç/keçe* < keçi. (Karaağaç, 2008, s. 371, 403, 406, 421, 476).

Bulgarca: *bakırciya* < bakırcı, *dermenciya* < değirmenci, *kanatliya* < kanatlı, *çakır* < çakır, *kepenek* < kepenek (Karaağaç, 2008, s. XLII, XLIII, 167, 487).

Makedonca: *binaliya* < binalı (Ar. binā + Tür. +lı), *borçliya* < borçlu, *mermerliya* < mermerli, *toprakliya* < topraklı, *edepsaz* < edepsiz (Ar. edeb + Tür. siz). (Karaağaç, 2008, s. LIX, LX).

Yunanca: *tsifteteli* (*çiftetelli*, *çiftelis*) < çiftetelli (Tür. çift + Fars. cufte + Tür. telli) *kardasis* < kardaş/kardeş, *kaimaklidikos* < kaymaklı, *meraklis* < meraklı (<Ar. merāk + Tür. +li), *ğeralis* < yaralı (Karaağaç, 2008, s. 202, 449, 469, 600, 908).

Romence: *ciorbagiu* < çorbacı (Tür. çorba < Fars. şūr-bā + Tür. +cı), *sofragiu* < sofracı, *avgiu* < avcı, *caftanliu* < kaftanlı (Tür. kaftan < Fars. haftān + Tür. +lı), *ogurliu* < uğurlu. (Karaağaç, 2008, s. XXXIX, XL).

Macarca: *zseb* < cep < Fars. cīb, *csizma* < çizme, *kapu* < EAT kapu < ET “kapı”, *papucs* < pabuç (< Fars. pā-pūş), *tyuk* < tavuk. (Karaağaç, 2008, 154, 206, 437, 667, 823).

1. TÜRKÇE +LİK/+LİK, +LUK/+LÜK EKİ ÜZERİNE

Eski Türkçe döneminden beri kullanılan, Moğolcada da aynı olup soyut ve somut isim ve sıfatlar türeten (ağılık, adgırlık, yimişlik, kınılık, suuluk) “+lık/+lik, +luk/+lük” ekinin (Gabain, 2003, s. 44), Türkçenin bütün tarihî ve çağdaş lehçelerinde en işlek eklerden birisi olduğunu belirtmekte fayda vardır. Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde de işlekliliğini muhafaza eden ek, modern Türkiye Türkçesinde ve birçok çağdaş yazı dilinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi olarak karşımıza çıkmaktadır. İsimden isim yapan bu ek; araç-gereç, yer-mekân ve topluluk isimlerini ve ayrıca daha önce de belirtildiği üzere soyut kavramları türetmektedir. Bir nesnenin çok bulunduğu, o nesne ile dolan yerleri anlatan kelimeler yaptığı gibi (dutluk, zeytinlik, odunluk, çimenlik, ekinlik, kayalık, taşlık, kumluk, çöplük) günlük hayatta sıkça kullandığımız âletler, araç-gereç (kulaklık, başlık, gözlük, güneşlik, salatalık, sabunluk, kâğıtlık, gecelik) (Ergin, 2004, s. 155, Banguoğlu, 2011, s. 194) isimlerini meydana getirmede de en işlek eklerin başında gelmektedir.

Topluluk, ulus ve hattâ özel kasaba, şehir ve ülke isimleri de (Ayvalık, Gemlik, İncirlik, Yumurtalık, Arnavutluk) (Korkmaz, 2019, s. 135) türettiğini bildiğimiz bu ek, bir sıfat tamlamasının tamlayanı (yemeklik, dolmalık, kiralık) olarak da karşımıza çıkabilmektedir (Ergin, 2004, s. 155).

Ekin en çok gözlemlediğimiz karakteri ise, eklendiği isim ve sıfatlardan soyut kavramları meydana getirmesidir. (büyüklük, küçüklük, iyilik, kötülük, gü-

zellik, hoşluk, pislik, kadınlık, erkeklik, analık, babalık, uyuşukluk, bağıllık vs) (Ergin, 2004, s. 155-156).

Meslek-zanaat isimleri ile birlikte, ülkü (ideal), ilke, felsefi ve siyasi görüşleri yansıtan adları oluşturma hususunda da +cı/+ci, +cu/+cü, +çı/+çi, +çu/+çü eklerinin ardından gelmektedir. (Ör: aşçılık, çömləkçilik, eczacılık, bakırcılık, Türkçülük, halkçılık, milliyetçilik, Atatürkçülük, solculuk, sağcılık, cumhuriyetçilik, Tanzimatçılık, Osmanlıcılık, devrimcilik) (Korkmaz, 2019, s. 135; Banguoğlu, 2011, s. 195). Bütün bunlara ilave olarak, +lık/+lik, +luk/+lük ekinin görev ve memuriyetleri, bir rengin baskın ve hâkim olduğu vaziyeti, rakamları ve parasal değerleri ve daha pek çok kavramı (Korkmaz, 2019, s. 136) karşılayan sözcükler türeten, kapsamlı bir ek olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekmektedir. Bu ek ile türetilen, yukarıdaki örnekleri de barındıran yüzlerce hattâ binlerce sözcük, Türkçenin komşusu olan dillerin birçoğuna da geçmiştir. Bunların büyük bir bölümü Türkçede zaten önceden türetilen kelimeler olmakla birlikte, sayıca daha az bir kısmı ise o dillere ait sözcüklerin de sonuna getirilmek suretiyle yeni kelimeler oluşturan bir gramerlik alıntı olarak görev kazanmıştır. Bu da Türkçenin özellikle Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Ortadoğu’da konuşulan komşu diller üzerindeki hâkimiyetini, gücünü göstermesi açısından kayda değer bir durumdur.

2. KOMŞU DİLLERDE TÜRKÇE KÖKENLİ “+LİK/+LİK, +LUK/+LÜK” EKİNİ BÜNYESİNDE BULUNDURAN KELİMELER

ORTADOĞU, KAFKASYA VE DOĞU AVRUPA’DA KONUŞULAN DİLLERDE

Arapça: *bāşlık* < başlık (başlık, başörtüsü), *teppeliğ* < tepelik (tepelik, başörtüsü), *bāylik* < beylik, *pāşalık* < paşalık, *guzluk* < gözlük (Karaağaç, 2008, XXII).

Farsça: *kapuçilik* < kapıcılık, *konaklık* < konaklık (ağırlama), *bāşloğ* < başlık (“başkan” ve “şapka” anlamlarında), *yağşılık* < yağışılık/yağışılık (iyilik), *yarılığ/yarlık* < yarlıg (“sefil, yoksul” ve “ferman, buyruk” anlamlarında Eski Türkçede kullanılan kelime). (Karaağaç, 2008, s. XV).

Rusça: *bogatırlık* < bahadırılık, *başlık/başlok/başlak* < başlık, *kalabalık* < kalabalık, *paşalık* < paşalık, *şaşlık* < şaşlık (< Kırım Tatar. “şışlık”, (şiş kebabı)) (Karaağaç, 2008, s. 67, 87, 420, 677, 796).

Ermenice: *çamurluk* < çamurluk (bataklık, balçık yer; dizlik, tozluk), *saman-*

lık < samanlık, *cigaralık* < sigaralık, *çalılık* < çalılık, *damızlıh* < damızlık. (Karaağaç, 2008, s. XXXI).

Dağıstan Avarcası: *bahadurlhi* < bahadırılık (Tür./Moğ. bahadır/bahadur < bağatur), *bat'ullhi* < batılık (Ar. bāṭil + Tür. +lık), *ğ'avamlhi* < avamlık (Ar. 'avām + Tür. lık), *duruslhi* < dürüstlük (Fars. durust + Tür. +lük), *sinuqlhi* < sınıklık/sınıkluk “ezilme, kırılma, başarısızlık, (<EAT “sınuq” (kırık)). Barlas, 2001, s. 329, 334, 398, 418, 546).

BALKAN DİLLERİNDE

Arnavutça: *hazerlëk* < hazırlık, *dembellëk* < tembellik (<Fars. tenbel), *gjexehellek* < gecelik, *buruluk* < burunluk, *dyshekllek* < döşeklik. (Karaağaç, 2008, s. LIV).

Bulgarca: *acemilik* < acemilik (toyluk), *bademlik* < bademlik (badem bahçesi), *ergenlik* < ergenlik, *faiscilik* < faizcilik, *serbezlik* < serbestlik. (Karaağaç, 2008, s. XLIII, XLIV).

Makedonca: *beylak* < beylik, *ergenlak* < ergenlik (yetişkinlik), *voyvodalak* < voyvodalık, *govedarlak* < govedarlık (< Mak. govedar “çoban” + Tür. lık), *viranlak* < viranlık (yıkıklık, viranlık). (Karaağaç, 2008, s. LX).

Yunanca: *avanahlúh* < avanaklık, *harcilíki* < harçlık, *kaimaklidikos* < kaymaklı, *yemiklíki* < yemeklik (yemek deposu), *sevdaluk* < sevdalık, *kimurlúki* < kömürlük. (Karaağaç, 2008, s. LXV).

Romence: *bataclác* < bataklık (bataklık, pislik), *şiretlác* < şirretlik (kurnazlık), *cârdâşlác* < kardaşlık (kardeşlik), *zorbalác* < zorbalık (haksızlık yapma, zulüm), *matrapazlác* < madrabazlık (dolandırıcılık). (Karaağaç, 2008, s. XL).

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere, gerek Asya ve Doğu Avrupa’da gerekse de Balkanlarda konuşulup yazılan dillerde, söz konusu ek (+lık/+lik, +luk/+lük) o dillerin ses bilgisi kurallarına göre eklenmiştir. “ı”, “ö”, “ü” gibi vokallerin fonetik yapısında var olmadığı dillerde, ekin bazen “i”li bazen “a”lı bazen de “u”lu varyantları göze çarpmaktadır.

3. SIRP-HIRVAT DİLİNDE TÜRKÇEDEN GEÇEN +LUK EKLI KELİMELER

Balkanların en çok konuşulan dillerinin başında gelen Sırp-Hırvat dili (Sırp-Hırvatça) (Srpsko-Hrvatski Jezik veya Hrvatsko-Srpski Jezik), Eski Yugoslavya’nın (1946-1991) dağılmasının ardından bağımsız birer devlet haline

gelen Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Karadağ'ın resmî ulusal dilleri olarak adlandırılan Sırp, Hırvat, Boşnak ve Karadağ lisanlarını kapsayan ortak dilin dilbilimindeki adıdır. Yugoslavya'nın dağılması sonucu bağımsızlıklarını kazanan Kuzey Makedonya, Kosova ve Slovenya'da da geçerli, yaygın ve güncel olan bu dile Sırp-Hırvat dili denmesinin sebebi, II. Dünya Savaşı yıllarına kadar bölgeye hâkim olan Yugoslavya Krallığı'nı (1918-1943) oluşturan temel devletlerin Sırp, Hırvat ve Sloven krallıkları olmasıdır. Slovence, diğer iki dilden gramer yönünden biraz daha farklı olup bağımsız bir dil hususiyeti göstermiş olduğundan diğer iki geleneksel dominant unsurun (Sırlar ve Hırvatlar) dillerinin birbirinden uzaklığının ancak lehçe hattâ ağız mesabesinde olması, böyle bir tanımın tercih edilmesini de beraberinde getirmiştir. Türkiye'de halk tarafından genellikle "Boşnakça" veya "Yugoslavca" adları altında anılan Sırp-Hırvat dili, Türkçeden en fazla kelime alan dünya dilidir. Söz konusu dildeki kelimelerin çok büyük bir kısmı, Osmanlı Türkçesi üzerinden geçen Türkçe ve Türkçeleşmiş (Arapça ve Farsça) unsurlardan oluşmaktadır. Türkçeden Sırp-Hırvat diline geçen kelimeleri bir arada gösteren tam teşekküllü bilim eseri ise, Boşnak Türkolog Abdulah Škaljić'in 1966 yılında Saraybosna'da yayımlanan "Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku" (Sırp-Hırvat Dilinde Türkizmler) adlı sözlük çalışması olmuştur. Balkan Türkolojisinin başucu kitabı olarak kabul gören bu sözlükte 8742 Türkizm (Türkçeden Sırp-Hırvat diline geçen kelime) yer almıştır. Sözlükte yer alan kelimelerin büyük çoğunluğunu Türkçe, Arapça veya Farsça kökenli olup Osmanlı Türkçesi yoluyla Sırp-Hırvatçaya geçen kelimeler (yaln biçimde veya yine Türkçe ekler getirilmek suretiyle türetilen) meydana getirmektedir. Bununla birlikte aslen Slavca olup Türkçe ekler getirilerek oluşturulan az sayıda isme de rastlanmaktadır. Bu da bize bir kez daha göstermektedir ki, Türkçenin Balkan dillerine ve bilhassa Sırp-Hırvatçaya yalnızca kelimelerini değil aynı zamanda bazı gramerlik alıntıları, o cümleden eklerini de armağan etmiştir. Bilhassa Osmanlı egemenliği döneminde, Sırp ve Hırvatlarla aynı dili konuşan Müslüman Boşnakların Türklerle nispeten çok daha yoğun bir münasebette olmaları nedeniyle olan kelimelerde olduğu gibi eklerde de çeşitlilik meydana gelmiştir.

Medreselerinde Yunus Emre Dîvânı'ndan Mevlid'e kadar birçok dinî/tasavvûfî mahiyetteki eserin Türkçe olarak okunduğu, Kurban bayramı tebriklerinin gazetelerde Türkçe olarak yayımlandığı (Ör: *Čestitka: Bajram šerif mübarek olsun*) (Karasu, 2013, s. 1147) yine bazı dua cümlelerinin dahi doğrudan Türkçe olduğu (Ör. *Alahmubarecola*) (Karasu, 2013, s. 1147) Bosna kültürü, gramerlik alıntılardaki çeşitliliği artırmıştır diyebiliriz. +CI/+CU, +II/+IU, +sIz/+sUz, +CIK/+CUK, +IAmA, +tI/+tU, +ćAr (< kâr) gibi isimden isim yapan ekler (Karaağaç, 2008, XLVI-XLVII; Karasu, 2013, s. 1145) işte "Türkizm" deni-

len unsurların sayısını artışa neden olmuştur ve bütün bu unsurlar, yaklaşık 500 yıllık Osmanlı-Türk hâkimiyetinin getirdiği doğal bir etkinin yansması olarak değerlendirilmelidir. İsimden isim yapan “+luk” eki de bu armağanlardan biridir. Birçok komşu dilde olduğu gibi Sırp-Hırvatçada da yalnızca 5 adet vokal (a, e, i, o, u) bulunmasından mütevellit, Türkçenin en güçlü eklerinden “+lık/+lik, +luk/+lük” ekinin yalnızca “+luk” varyantını içeren sözcükler bu Balkan dilinde mevcuttur. Ülkemizde bilhassa “Drina Köprüsü” (*Na Drini Čuprija*) adlı roman ile tanınan, Bosna ve Osmanlı kültürünü öykülerine taşıyan İvo Andrić’in eserlerinde oldukça yoğun miktarda Türkçe unsurun bulunduğunu, Drina Köprüsü’nde özellikle İslamî yaşamı yansıtan kelimelerin çokça geçtiğini (Andrić, 2019, s. 329-333) ve bu sayede onun Türkizmlerin Sırp-Hırvat dilinde canlılığını korumasına hizmet ettiğini de vurgulamalıyız. Onun “Muhtar Siman’ın Öyküsü” (Priča u Kmetu Simanu) adlı eserinde “çitluk”, “agaluk”, “komşuluk” gibi “+luk” ekini bünyesinde bulunduran sözcükler de (Yusuf, 1989, s. 286) dâhil olmak üzere Boşnakların dinî ve dindışı yaşamlarında müstesna yerleri olan kelime, ek ve hattâ cümlelerin varlığı dikkat çekicidir. Bilhassa “komşuluk” (< komşuluk) ile “komšija” (< komşu) sözcüklerinin günümüzde dahi Sırp-Hırvat dilinin günlük hayatta en sık kullanılan kelimelerinden biri olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Sırp-Hırvatçada “çirakluk”, “çiçekluk”, “fişekluk”, “iftarluk” gibi düzlük-yuvarlaklık uyumsuzluğu meydana getiren yüzlerce örnek, aslında çok da yabancı olmadığı bir coğrafyanın, Doğu Karadeniz Bölgesinin Trabzon ve Rize ağzlarında sıklıkla gözlemlendiğimiz bir hadiseyi anımsatmaktadır. Anadolu ağzlarının Kuzeydoğu grubunun içinde yer alan her iki ilin ağzlarında umu-mileşmemiş olmakla birlikte “+luk” telaffuzlu sözcüklerin yoğunlukta olduğunu (*kişilik, evciluk, seneluk, pisluk*) (Demir, 2006, s. 269) (*ç’ayirluk, memnuniyetluk, sevdaluk, haveshluk*) (Günay, 2003, s. 106) belirtebiliriz. Buna ilave olarak, bahse konu olan ekimizin (+lık/+lik, +luk/+lük) Rumeli-Balkan coğrafyasındaki durumundan söz açıldığı takdirde, Sırp-Hırvatça’nın konuşulup yazıldığı coğrafyaya komşu olan Kosova’daki Türkçenin durumundan da bahsetmek yerinde olacaktır. Türkiye Türkçesinin Rumeli ağzlarının Batı Rumeli bölgesinde bulunup yazı dilimizin en batıdaki şubesi olan Kosova ağzlarında kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu, umumi olmamakla birlikte tıpkı yukarıda bahsettiğimiz Doğu Karadeniz ağzlarında ve daha birçok Anadolu ağzında olduğu gibi bozulabilmektedir. Gerek isim çekimlerinde gerekse de fiil çekimlerinde gelen eklerin büyük çoğunluğu her iki uyumu da bozmaktadır. Uyumu bozan bu eklerden biri de şüphesiz “+lık/+lik, +luk/+lük” olmaktadır. Yalnızca “+lık” telaffuzuna sahip ekin, Prizren (Ör: *bilmemezlik, birlik, tüfekçilik, müezinlik, uğretmenlik*) Jable, Yılmaz, 2020, s. 21) ve Priştine (Ör: *camcilik, içindilik, ilçik, keçecilik, tayinlik*, Jable, Şanlı, 2020, s. 196, 202, 203, 204, 215) ağzlarındaki

durumu, Sırp-Hırvatça'nın bu ekin eklendiği kelimeleri bu coğrafyadaki Türkler üzerinden aldığı ihtimalini düşündürmektedir. Önceden de belirttiğimiz üzere, vokal dağarcığında “ı” ünlüsünü barındırmayan Sırp-Hırvatça, muhtemelen bir ı > u değişmesi sonucu yüzlerce kelimeyi “+luk” lu biçimde telaffuz etmiş olabilir. Çalışmamıza konu olan Türkçe “+luk” ekini bünyesinde bulunduran kelimelerin, Sırp-Hırvat dilinin Latin esaslı alfabeti sırasına uygun bir biçimde sözlük olarak verilmesi tarafımızca gerçekleşmiş olup bu küçük sözlüğün hazırlamasında yararlanılan temel eserler şunlar olmuştur:

ŠKALJIĆ, Abdulah, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, “Svjetlost” İzdatvačko Preduzeće, Sarajevo 1966.

KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2008.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006.

EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, 1999.

KARASU, Abidin, “Boşnakça'daki Türkçe Yapım Ekleri ve Kullanışları”, *Turkish Studies*, Volume 8/13 Fall 2013, s. 1145-1156, Ankara-Türkiye.

YALAP, Hakan, “Türkçeden Sırpçaya Geçen Kelime ve Eklerle Bu Unsurların Sırpçaya Türkçe Öğretimindeki Katkısı”, *TÜBARXXXIX*, s. 239-259, Bahar, 2016.

Sırp-Hırvatçanın Latin Esaslı alfabetinde (Latinica) ayırt edici harfler ve okunuşları şunlardır:

c: ts	č: č (Türkçedeki)	ć: sızıcı ç	dž: c (Türkçedeki)	đ: sızıcı c	j: y	lj: ly	nj: ny	š: ş	ž: j
-----------------	-----------------------------	--------------------	------------------------------	--------------------------	----------------	------------------	------------------	-------------	----------------

ABDULAH ŠKALJIĆ

TURCIZMI
U SRPSKOHRVATSKOM
JEZIKU

»SVJETLOST« IZDAVAČKO PREDUZEĆE, SARAJEVO
1966.

Abdulah Škaljić'in "Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku" Adlı
Sözlüğünün Kapağı

A

âar, âr, v. ahar.

âba f (ar.) 1. *domaće sukno (čoha je ljepše i mekše kupovno, a aba grublje i deblje domaće sukno; »Sve na njemu od abe haljine« (M. H. III 102);*
2. *ogrtač, skrojen od abe; »Dok mi je a be, ne bojim se age« (Vuk, Posl. 65).*

< tur. aba < ar. 'abā.

V. abadžija, abadžiluk, abadžinka, abaija, abenjača, abenjaka.

âbâb, v. ahabab

Âbadžić, v. abadžija

âbadžija m (ar.-tur.) 1. *suknar, zanačija koji izrađuje odijela ili predmete od abe;*
2. *trgovac koji prodaje izradvine od abe. — Od ove riječi je nastalo prezime A b a d ž i ć.*

< tur. abacı (aba-ci), aba (v.)

+ tur. suf. -ci.

Âbadžiluk v. abadžiluk

âbadžiluk i abadžiluk m (ar.-tur.)

1. *abadžijski zanat;*

2. *dio čaršije gdje se nalaze radnje abadžija. — A b a d ž i l u k je ulica u Sarajevu koja vodi od Baščaršije do Careve ćuprije, s istočne strane Brusa-bezistana.*

< tur. abacılık (aba-ci-lik), abadži (ja) (v.) + tur. suf. -lik.

âbadžinka f, abadžijska igla.

< abadži (ja), v.

abâha, abâhija, v. abaija

abâija, abâhija, (abâha, abâja, abâjlja, habâija, abrahija) f (ar.), *sukneni (abeni) konjski pokrivač, koji se stavlja preko sedla. Može biti i od druge vrste tkanine, a ipak se ovako naziva. Ako je abaija vezena, zove se pûli-abâija, pûli-abâhija. »Ko je begu vezo abahiju« (M. H. III-445); »Dobro meni opremi dogata, / prekrij njega puli abaijom« (K. H. II 18); »Na konju mu bjeia abaha« (Beh. III 29); »i na konju od zlata abaju (Beh. II 76); »ja ću dati tvoju abajliju / što sam tebi kod babajka vezla« (Vuk II 651); »A po njemu sedlo osmanliju, / A na sedlu krzli habaiju« (Vuk VI 123); »Pa preloži pulu abrahiju, / Zlatna pera biju niz dogata« (Lord 16).*

< abaî, aba (v.) + ar.-pers. suf. -î (-iyy)

abâja, abâjlja, v. abaija

abânija f (tur.) 1. *platno posebne vrste po kome su svilom vezene grane, a upotrebljava se za ženske marame i za čalme, tzv. šarene ahmedije;*

Maddesi)**a) Doğrudan Türkçe Üzerinden Geçen Kelimeler**

Sırp-Hırvat Dilinde Var Olan Kelime	Türkçede Kullanılan Biçimi
abadžiluk	abacılık < Ar. 'abā
abdesluk/avdesluk/abdestluk	abdestlik < Fars. ābdest
açıkluk	açıklık
adžamiluk	acemilik < Ar. 'Acemī
agaluk	ağalık
agrluk	ağırlık
ahbabluk/ahbapluk	ahbaplık < Ar. aḥbāb
ahlaksuzluk	ahlaksızlık < Ar. aḥlāk
ahmakluk	ahmaklık < Ar. aḥmaḳ
akrebaluk	akraba < Ar. aḳrabā
alçakluk	alçaklık
alvaluk/halvaluk	helvalık < Ar. halva
amurluk/hamurluk	hamurluk < Ar. ḥamūr
arabadžiluk/rabadžiluk	arabacılık < Ar. araba
araluk	aralık
aremluk/haremluk	haremlik < Ar. ḥarem
arluk/harluk	arlık < Ar. 'ār
asiluk/hasiluk	asilik < Ar. 'āsī
aščiluk	aşçılık
aşluk/haşluk	aşlık
ateşluk	ateşlik < Fars. āteş
ajluk	aylık (maaş)
babaluk	babalık
bahsuzluk/baksuzluk	bahtsızlık < Fars. baḥt
baščaluk/baščeluk	bahçelik < Fars. bāğçe
baščovanluk/baštovanluk	bahçıvanlık < Fars. bāğçe+vān
bajramluk	bayramlık
bazardanluk/bazerdanluk/bazrdanluk	bezirganlık < Fars. bāzārgān
bečarluk	bekârlık < Fars. bekār
beglerbegluk	beylerbeyilik < Tür. beglerbegi
binamazluk	beynamazlık < Fars. bī-namāz

bohçaluk/bokçaluk/boščaluk	bohçalık < ET <i>boğça</i>
budalaluk	budalalık < Ar. <i>budalā</i>
čejzluk/čreizluk	çeyizlik < Fars. <i>cihāz</i>
čiçekluk	çiçeklik
čifluk/čiftluk/čitluk	çiftlik < Fars. <i>cuft</i>
čirakluk	çiraklık < Fars. <i>çerāg</i>
čizmedžiluk	çizmecilik
čorbaluk	çorba tası < Fars. <i>šūr-bā</i> ile Ar. <i>ṭās</i> < Fars. <i>tās</i>
čurukluk	çürüklük
ćafirluk/kafirluk	kâfirlik < Ar. <i>kāfir</i>
ćesatluk	kesatlık
ćojluk	köylük < Fars. <i>kūy</i>
ćopekluk/kopekluk	köpeklik
ćorluk	körlük < Fars. <i>kūr</i>
ćotiluk	kötülük
ćufurluk/kufurluk	küfürlük < Ar. <i>kufir</i>
ćurčiluk	kürkçülük
đahiluk/dailuk	dâhilik < Ar. <i>dāhī</i>
darginluk	dargınlık
deliluk	delilik
dembeluk	tembellik < Fars. <i>tenbel</i>
dervišluk	dervişlik < Fars. <i>dervīš</i>
deverluk	devirlik < Ar. <i>devr</i>
dipluk	diplik
dirluk	dirlik
dogramadžiluk	doğramacılık
dramaluk	dirhemlik < Ar. <i>dirhem</i> < Yun. <i>drahme</i>
duñjaluk	dünyalık < Ar. <i>dunyā</i>
džahiluk	cahillik < Ar. <i>cāhil</i>
džambasluk	cambazlık < Fars. <i>cān-bāz</i>
džamluk	camlık < Fars. <i>cām</i>
džepašluk/džephašluk	cep harçlığı < Fars. <i>cīb</i> +Ar. <i>ḥarc</i>
đaurluk	gâvurluk < Fars. <i>gebr</i>
đotluk	götlük
dunderluk	dülgerlik < Fars. <i>dūrī-ger</i>
đunduluk/gunduluk	gündelik

đuturuluk	kötürümlük
đuzeluk	güzellik
edžžadžiluk	eczacılık < Ar. <i>eczā'</i>
efendiluk	efendi < Yun. <i>efendis</i> < <i>aftendis</i>
eksikluk/esikluk	eksiklik
elliluk	ellilik
eminluk/jeminluk	eminlik < Ar. <i>emīn</i>
esirluk/jesirluk/	esirlik < Ar. <i>esīr/yesīr</i>
esnafluk	esnafluk < Ar. <i>aşnāf</i>
eşekluk	eşeklik
evladluk	evlatlık < Ar. <i>evlād</i>
evlijaluk	evliyalık < Ar. <i>evliyā</i>
ferahluk	ferahlık < Ar. <i>ferah</i>
firaunluk	firavunluk < Ar. <i>fir'avn</i>
fistanluk	fistanlık < Yun. <i>fustani</i> < İta. <i>fustagno</i>
fişekluk	fişeklik
fitneluk	fitnelik < Ar. <i>fitne</i>
fukaraluk	fukaralık < Ar. <i>fukarā</i>
gazapluk	gazaplık < Ar. <i>ğazab</i>
gazeluk	gazilik < Ar. <i>ğāzī</i>
gedželuk/đedželuk	gecelik
gunduluk	gündelik
gurbetluk	gurbetlik < Ar. <i>ğurbet</i>
gursuzluk	uğursuzluk
hadžiluk	hacılık < Ar. <i>hācī</i>
hafizluk	hafızlık < Ar. <i>hāfiz</i>
hajdukluk	haydutluk < Mac. <i>haydu</i>
haksuzluk	haksızlık < Ar. <i>hakk</i>
halaçluk	halaçlık < Ar. <i>hallāc</i>
halaluk	helallik < Ar. <i>halāl</i>
halvaluk	helvalık < Ar. <i>halva</i>
hanedanluk	hanedanlık < Fars. <i>hāne-dān</i>
harabluk/arabluk	haraplık < Ar. <i>harāb</i>
hastaluk/astaluk	hastalık < Fars. <i>haste</i>
hemşerilik/emşerilik	hemşehrilik < Fars. <i>hem-şehrī</i>
hijanetluk	hıyanetlik < Ar. <i>hıyānet</i>

hileçarluk/ileçarluk	hilekârlık < Ar. <i>hile</i> + Fars. <i>-kār</i>
hizmeçarluk/izmeçarluk	hizmetkârlık < Ar. <i>hıdmet</i> + Fars. <i>-kār</i>
hoşafluk	hoşaflık < Fars. <i>hōš-āb</i>
hrišćanluk	Hiristiyanlık < Yun. <i>khristianos</i>
hrsuzluk/rsuzluk	hırsızlık
içluk/işluk	içlik
ifrizluk	ifritlik < Ar. <i>‘ifrīt</i>
iftarluk	iftarlık < Ar. <i>iftār</i>
igirmiluk/jegirmiluk/jigirmiluk/ girmirluk/grmiluk	yirmilik < ET <i>yigirmi</i>
ihmaluk	ihmallilik < Ar. <i>ihmāl</i>
ilikluk	iliklik
inaçiluk	inatçılık < Ar. <i>‘inād</i>
irgatluk/argatluk	ırgatlık < Yun. <i>ergates</i>
ispatluk	ispatlık < Ar. <i>isbāt</i>
jagluk/jaglak/jaglek	yağlık
ajlak	yaylak, yayla
jamurluk	yağmurluk
janlišluk	yanlışlık
jaramazluk	yaramazlık
javaşluk	yavaşlık
jendiluk/jengiluk	yenilik < ET <i>yangı</i>
jeşiluk/jeşirluk	yeşillik
jogunluk	yoğunluk
jokluk	yokluk
joldžiluk	yoçuluk
joluk/jolluk/jonluk	yolluk
jondžaluk	yoncalık
jorganluk	yorganlık
jukluk	yüklük
kabahatluk	kabahatlık < Ar. <i>kaḃāḥat</i>
kadiluk	kadılık < Ar. <i>kādī</i>
kahpeluk	kahpelik < Ar. <i>kaḥbe</i>
kahrımanluk	kahramanlık < Fars. <i>kaḥremān</i>
kaişarluk	kaşarlık < Rom.
kajmekamluk	kaymakamlık < Ar. <i>kaīm</i> + <i>maḳām</i> , Fars. “ <i>kaīm-i maḳām</i> ”

kalabaluk	kalabalık < Ar. <i>ğalebe</i>
kalkaluk/korkaluk	korkuluk
karamluk/karanluk	karanlık
kara-sarılık	kara sarılık
karşılık	karşılık
kataluk/katul-ferman	katline ferman < Ar. <i>katl</i> + Fars. <i>fermān</i>
kazandżılık	kazancılık
kenjçilik/kençilik	kençilik
kicoşluk	keşişlik < Fars. <i>keşīš</i>
kiridżılık	kiracılık < Ar. <i>kirā</i>
kizil-hastaluk/krzil-hastaluk	kızıl hastalık
kizluk/krzlık	kızlık
kokuzluk	kokozluk
kolajluk	kolaylık
komardżılık	kumarcılık < Ar. <i>ķimār</i>
komşılık/konşılık	komşuluk
kopçaluk/kovçaluk	kopçalık < Bulg. <i>kopça</i>
kovandżılık	kovancılık
kovanluk	kovanlık
krkluk	kırıklık
kuburluk	kuburluk < Ar. <i>ķubūr</i>
kujundżılık/kulundżılık	kuyumculuk
kumsaluk	kumsallık
kundurđılık	kunduracılık < İtal. <i>condura</i> < Yun. <i>co-thurne</i>
Latinluk	Latinlik < Fra. <i>Latin</i> < Lat. <i>Latinus</i>
lendohanluk/lendoanluk	lenduhalık < Fars. <i>lend-i hār</i>
mahmurluk/mamurluk	mahmurluk < Ar. <i>maħmūr</i>
mahnitluk/manitluk	muannitlik < Ar. <i>mu‘annid</i>
majmunluk	maymunluk < Ar. <i>meymūn</i>
maniluk	manilik < Ar. <i>māni‘</i>
marifetluk	marifetlilik < Ar. <i>ma‘rifet</i>
marizluk	marizlik < Ar. <i>marīz</i>
maskaraluk	maskaralık < Ar. <i>meşhare</i>
matuhluk	matuhluk < Ar. <i>ma‘tūh</i>
memurluk	memurluk < Ar. <i>me‘mūr</i>
mezarluk	mezarlık < Ar. <i>mezār</i>

mezetluk	mezelik < Fars. <i>meze</i>
minderluk	minderlik
muderisluk/muderizluk	müderislik < Ar. <i>muderris</i>
muftuluk	müftülük < Ar. <i>muftî</i>
muhafizluk	muhafizlik < Ar. <i>muḥāfiz</i>
muhanatluk	muhannetlik/muhanatlık < Ar. <i>muḥannes</i>
mujezinluk	müezzinlik < Ar. <i>mu`ezzin</i>
mulaluk	mollalık < Ar. <i>mevlā</i> > <i>mūlā</i> > <i>monlā</i>
mumurluk	mumluk < Fars. <i>mūm</i>
munafikluk	münafıklık < Ar. <i>munāfik</i>
murailuk	mürailik < Ar. <i>murāī</i>
murdarluk	murdarlık < Fars. <i>murdār</i>
murtatluk	mürtedlik < Ar. <i>murtedd</i>
musafirluk	misafirlik < Ar. <i>musāfir</i>
muselimluk	müsellimlik < Ar. <i>musellim</i>
mustahfizluk	müstahfizlik < Ar. <i>mustahfiz</i>
mustuluk/muštuluk	muştuluk < EAT <i>muštu</i> < Fars. <i>mujde</i>
muštulukčija/muštulugdžija	muştulukçu < EAT <i>muštu</i> < Fars. <i>mujde</i>
mutesarifluk	mutasarrıflık < Ar. <i>muteşarriḥ</i>
muzevirluk	müzevirlik < Ar. <i>muzevir</i>
noksanluk	noksanlık < Ar. <i>nuḡṣān</i>
odunluk	odunluk
okaluk	okkalık < Ar. <i>ūḡiyye</i>
ortakluk	ortaklık
ortalık	ortalık
otlukhana/otlukana	otlukhane < <i>otluk</i> + Fars. <i>ḥāne</i>
paçaluk	paçalık < Fars. <i>pāçe</i>
paçarizluk	paçarızlık < Fars. <i>çep-rāst</i> > <i>çaparız</i> > <i>paçarız</i>
paçluk	paklık < Fars. <i>pāk</i>
papuçluk	pabuçluk < Fars. <i>pā-pūş</i>
parmakluk	parmaklık
paşaluk	paşalık
pararluk	pararlık < Fars. <i>bāzār</i>
pehlivanluk/pelivanluk	pehlivanlık < Fars. <i>pehlevān</i>
pisluk	pislik
pişmanluk	pişmanlık < Fars. <i>peşimān</i>

rahatluk/ratluk	rahatlık < Ar. <i>rāḥat</i>
rahatsızluk	rahatsızlık < Ar. <i>rāḥat</i>
raziluk	razilık < Ar. <i>rāzī</i>
reziluk	rezillik < Ar. <i>rezīl</i>
rizaluk	rızalık < Ar. <i>riżā</i>
sabiluk	sabilik < Ar. <i>şabī</i>
sabursuzluk	sabırsızlık < Ar. <i>şabr</i>
sadeluk	sadelik < Fars. <i>sāde</i>
sakaluk	sakalık
sakatluk	sakatlık < Ar. <i>saḳaṭ</i>
samaluk/samanluk	samanlık
saraçluk	saraçlık < Ar. <i>serrāc</i>
sarafluk	sarraflık < Ar. <i>şarrāf</i>
sarhoşluk	sarhoşluk < Fars. <i>ser-ḥoş</i>
sariluk	sarılık
sasluk	sazlık < Fars. <i>sāz</i>
sefluk	sehvlik < Ar. <i>sehṽ</i>
selamluk	selamlık < Ar. <i>selām</i>
sevdaluk/sevdahluk	sevdalık < Ar. <i>sevdā</i>
sijaluk	siyahlık < Fars. <i>siyāh</i>
sofraluk	sofralık < Ar. <i>şufre</i>
spahiluk	sipahilik < Fars. <i>sipāhī</i>
srçaluk	sırçalık
sunetluk/sunluk	sünnetlik < Ar. <i>sunnet</i>
surgunluk	sürgünlük
šejtanluk	şeytanlık < Ar. <i>şeyṭān</i> < İbr. <i>şāṭān</i>
şemluk/şenluk	şenlik < Erm. <i>şen</i>
şeretluk	şirretlik < Ar. <i>şirret</i>
şerluk	şerlik < Ar. <i>şerr</i>
şifaluk/şefaluk	şifalık < Ar. <i>şifā</i>
tazeluk	tazelik < Fars. <i>tāze</i>
tenhanluk/tenanluk	tenhalık < Fars. <i>tenhā</i>
tepeluk/tepaluk	tepelik
terbijesuzluk	terbijesizlik < Ar. <i>terbiye</i>
terdžumanluk	tercümanlık < Ar. <i>tercemān</i>
tersluk	terslik

terziluk	terzilik < Fars. <i>derzī</i>
tesirluk	tesirlik < Ar. <i>te`sīr</i>
tirjaçiluk	tiryakilik < Fars. <i>tiryākī</i>
titizluk	titizlik
tobdžiluk/topçiluk	topçuluk
turkovanluk	Türk olanlık
tuzluk	tuzluk
učkurluk	uçkurluk
ugursuzluk	uğursuzluk
uljum-hastaluk	ölüm-hastalık
valiluk	valilik < Ar. <i>vālī</i>
vezirluk	vezirlik < Ar. <i>vezīr</i>
zaifluk/zajifluk	zayıflık < Ar. <i>za`īf</i>
zaimluk/zainluk	zaimlik < Ar. <i>za`īm</i>
zejtinluk	zeytinlik < Ar. <i>zeytūn</i>
zevzekluk	zevzeklik
zildžiluk	zilcilik < Fars. <i>zīr</i>
zinaluk	zinalık < Ar. <i>zinā</i>
zuğutluk	züğürtlük < Erm. <i>zugurt</i>

b) Slavca Kökenli Kelimelere “+luk” Eki Getirilerek Türetilen Kelimeler

Yalnızca Türkçeden geçen kelimeler yönünden değil, aynı zamanda Türkçe gramerlik alıntılar bakımından da zengin olan Sırp-Hırvatçada, +CI/+CU, +LI/+LU, +CIK/+CUK gibi en işlek eklerin yanı sıra +LIK/+LUK eki ihtiva eden örneklerin de çok fazla olduğundan bahsetmiştik. Bu eki içeren Osmanlı Türkçesine ait kelimelerle birlikte aynı ek ile türetilen Slavca kelimelere de rastlanmaktadır:

bezobrazluk	yüzsüzlük, küstahlık
cicjašluk	cimrilik
domazetluk	iç güveyilik
đavoluk	şeytanlık
kremenluk	çakmaklık
krkanluk	guruldama
kukavičluk	korkaklık
lopovluk	hırsızlık

magaraluk	eşeklik
majstorluk	ustalık
mrzluk	iğrençlik
nestaşluk	yaramazlık, afacanlık
ništavluk	değersizlik
nitkovluk	alçaklık
obrazluk	yular
pasjaluk	kaprislilik
poganluk	putperestlik
predaharluk	misafir odası
prostakluk	pespayelik, düşüklük
stremenluk/strimenluk	üzengilik
svinjaluk	domuzluk, hayâsızlık
şibaluk	kamçıda örme
težakluk	ağırlık
tvrdičluk	cimrilik

(Škaljić, 1966, s. 141, 247, 418, 436, 439, 443, 467, 491, 493, 497, 511, 520, 524, 572, 577, 588, 616, 626; Karaağaç, 2008, s. XLVII; Karasu, 2013, s. 1153; Yalap, 2016, s. 248).

SONUÇ

Eski Yugoslavya topraklarından ayrılan Sırbistan, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Karadağ'da çoğunluğun ana dili ve söz konusu devletlerin resmî dili olan Sırp-Hırvat dili, Balkanların en güçlü ve köklü edebî dillerinden biridir. 9000'e yakın söz varlığı ile (8742 kelime) Türkçenin en fazla sözcük verdiği dillerin başında gelen Sırp-Hırvatçada, yalnızca basit isim ve sıfatlar değil, farklı eklerin eklenmesiyle türetilen türemiş isim ve sıfatların da mevcut olduğu bilinmektedir. +CI/+CU, +II/+IU, +sIz/+sUz, +CIK/+CUK, +lAmA, +tI/+tU, +ćAr (< kâr) ve -IcI/-UcU gibi ekleri barındıran yüzlerce türemiş isim ve sıfat, çağlar boyunca Sırp, Hırvat, Boşnak ve Karadağ halkının konuşma ve yazı dillerinin vazgeçilmez unsurlarından olmuştur. Slavca kelimelerin dahi sonuna getirilerek işletilen bu ekler, Sırp-Hırvat diline zenginlik katmış ve böylece hem bu ekler hem de Türkizm başlığı altında değerlendirilen diğer müstakil kelimeler, bu dili konuşan bahsi geçen halkların malı olarak sahiplenilmiştir. Hattâ Türkçeden geçen kelimelerin sonuna Türkçedeki -mak/-mek ekinin karşılığı olarak Slavca “-isa-

ti”, “-ovati” ve “-ti” ekleri getirilerek oluşturulan kelimeler de Türkizm olarak adlandırılmaktadır. Türkçe verintileri derli toplu bir biçimde inceleyip bunları bir araya getirerek değerli bir etimolojik sözlük (*Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku* “Sırp-Hırvat Dilinde Türkizimler”) hazırlayan Abdulah Škaljić’in başyapıtı değerindeki bu eseri hâlen dahi Türkoloji, Balkan dilleri, Balkan tarihi ve kültürü ile alakadar çalışmalar yürüten bilim insanlarının yararlandığı en temel kaynaklar içerisinde yer almaktadır. Türkçenin en işlek isimden isim ve sıfat yapma eklerinden olan “+lık/+lik, +luk/+lük” (+IİK/+IUK) eki de Sırp-Hırvat dilinde “+luk” telaffuzu ile karşımıza çıkmakta olup bu ek getirilmek suretiyle oluşturulan kelimeler çalışmamızda Latinica (Sırp-Hırvat Latin alfabesi) sırasına uygun olarak ve bilhassa Škaljić’in yapıtı dikkate alınarak, ilaveten Türkçenin değerli etimolojik sözlüklerinden de faydalanılmak suretiyle okuyucu ile paylaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- ANDRIĆ, Ivo, *Na Drini Čuprija*, Nova Knjiga, Četvrto Izdanije, Podgorica-Beograd, 2019.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Ankara, 2011.
- BARLAS, Cafer, *Türkçe-Avarca-Rusça/Avarca-Türkçe-Rusça Sözlük (Turetsko-Avar-Russkiy/Avar-Turetsko-Russkiy Slovar’)*, İstanbul, 2001.
- DEMİR, Necati, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.
- EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999.
- GABAIN, Annamari von, *Eski Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Rumeli’de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret Yayınları, İstanbul 2008.
- GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 795, Ankara, 2003.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 919, Ankara 2008.
- KARASU, Abidin, “Boşnakça’daki Türkçe Yapım Ekleri ve Kullanışları”, *Turkish Studies*, Volume 8/13 Fall 2013, s. 1145-1156, Ankara-Türkiye.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Atatürk Kültür, Dil ve

Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 829, Ankara, 2019.

JABLE, Ergin, YILMAZ, Kaan, *Prizren Türk Ağzı Dil ve Kültür (Ses Bilgisi-Metin-Sözlük)*, Pegem Akademi, Ankara, 2020.

JABLE, Ergin, ŞANLI, Cevdet, *Priştine’de Türk Varlığı ve Türkçe*, Yeni Balkan Yayınevi Yeni Balkan Yayınları No: 73, Üsküp, 2020.

ŠKALJIĆ, Abdulah, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, “Svjetlost” Izdavačko Preduzeće, Sarajevo 1966.

YALAP, Hakan, “Türkçeden Sırçaya Geçen Kelime ve Eklerle Bu Unsurların Sırlara Türkçe Öğretimindeki Katkısı”, *TÜBARXXXIX*, s. 239-259, Bahar, 2016.

YUSUF, Süreyya, “Sırp-Hırvat Dilinde Türkçenin Etkisi ve Ivo Andriç’in Bir Öyküsünde Kullanılan Türkçe Sözlükler”, *TDAY Belleten 1969*, s. 283-287, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 302, Ankara, 1989.

KISALTMALAR

Ar. :Arapça

EAT :Eski Anadolu Türkçesi

Erm. :Ermenice

ET :Eski Türkçe

Fars.: Farsça

Fra.: Fransızca

İtal. :İtalyanca

Lat. Latince

Mac.:Macarca

Moğ.:Moğolca

Ör : Örneğin

Rom.:Romence

Tür. :Türkçe

Yun. :Yunanca

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

SIRP-HIRVAT DİLİNDEKİ TÜRKÇE ALINTILARDA “Đ” VE “Ć” FONEMLERİNE DAİR*

Mehmet Oğuzhan KUŞOĞLU**

ÖZET

Türklerin tarih boyunca en fazla temas halinde buldukları kavimler arasında Slav milletleri de bulunmaktadır. Doğu, Batı ve Güney Slavlarının atalarının Avrupa Hun İmparatorluğu döneminden itibaren muhtelif Türk boyları ve devletleriyle yoğun kültürel ilişkiler kurduğu bilinmektedir. Hun, Avar, Bulgar, Peçenek, Kuman-Kıpçak gibi Türk devlet ve boy yapılarıyla kalabalık Slav topluluklarının karşı karşıya gelmesi, mücadele etmesi ve sonrasında birlikte yaşamaları sonucunda her iki dil ailesi (Türk ve Slav) arasında dilsel irtibatlar da kurulmaya başlamıştır. Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlar, İdil-Ural bölgesi ve Kuzey Kafkasya ile birlikte, Balkanlarda da bir Türk-Slav ortak yaşama alanı kurulmuştur. Avar Türklerinin ordusundaki önemli unsurlardan biri olan ve bugünkü Sırp, Hırvat, Sloven ve Makedon halklarının atası olarak kabul edilen Güney Slavları, bu devletin sona ermesiyle söz konusu coğrafyada Tuna Bulgarları, Peçenekler ve Kumanların egemenliği altına girmişlerdir. Balkanlardaki en son ve en uzun süreli Türk egemenliği ise Osmanlı İmparatorluğu zamanında olmuş ve yaklaşık 500 sene sürmüştür. Bu süre zarfında Osmanlı Türkçesinden bütün Balkan milletlerinin diline, dolayısıyla Güney Slav dillerine binlerce kelimenin geçtiği de bilinen bir gerçektir. Osmanlı Türkçesinden en fazla sözcüğü bünyesinde barındıran Güney Slav dili ise Sırp-Hırvat dili olmuştur. Günümüzde siyasî nedenlerden ötürü Sırpça, Hırvatça, Boşnakça ve Karadağca olarak dört ulusal

*

** Dr. Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-8658-1456, mokusoglu@nku.edu.tr.

dil olarak karşımıza çıkan Sırp-Hırvat dilindeki (Srpskohrvatski Jezik) Türkçe alıntı kelimelerin birçoğunun Öz Türkçe olduğunu, yine azımsanmayacak bir bölümünün de Arapça veya Farsça kökenli olduğunu müşahede etmekteyiz. İster Türkçe isterse de Arapça veya Farsça kökenli olsun, Osmanlı kaynaklı bu sözcükleri incelediğimizde, bunların bazılarının Slav fonetiğine uygun bir biçimde kullanıldığını görüyoruz. Bu fonetik hususiyetlerden biri de Sırp-Hırvat diline geçen kelimelerdeki “k” ünsüzünün “ć” ye (Ör: kebab > cevap/cevapi), yine sözcüğü “g” ünsüzünün de “đ” ye (Ör: gevrek > devrek, okunuşu “cevrek”) dönüşmesi hadisesidir. Sırp-Hırvat dilinde sıkça rast gelinen bu ses olayı, Eski Slavca bazı “k” ve “g” li sözcüklerde dahi (Ör: Kirillitsa > Ćirilica) görülmektedir. Bununla birlikte, Sırp-Hırvat dilinde kelime başında meydana gelen bu ses olayı yalnızca bu dile ait bir kural olmayıp aynı zamanda bazı Anadolu ve Rumeli ağızlarında da (özellikle Doğu Karadeniz, Erzurum, Kars, Kosova, Makedonya) görülmektedir. Bu çalışmamızda söz konusu fonetik değişiklikler sonucunda ortaya çıkan fonemler (ć ve đ), yukarıda bahsettiğimiz ağızlar ile bazı Kafkas ve Slav dillerindeki benzer örneklerle karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: “Đ” ve “Ć” fonemleri, Anadolu ve Rumeli Ağızları, Balkan Dilleri, Kuman-Kıpçak Türkleri, Sırp-Hırvat Dili, Türkçeden Alıntı Kelimeler.

CONCERNING THE PHONEMS “Đ” AND “Ć” IN TURKISH LOANWORDS IN THE SERBO-CROATIAN LANGUAGE

ABSTRACT

Slavic peoples are among the peoples with whom the Turks have had the most contact throughout history. It is known that the ancestors of the East, West, and South Slavs established intense cultural relations with various Turkic tribes and states, beginning with the Hun Empire of Europe. As a result of the encounter, struggle and subsequent coexistence of the Turkish states and tribal structures such as the Huns, Avars, Bulgars, Pechenegs, Cuman-Kipchaks with the crowded Slavic communities, linguistic contacts began to be established between both language families (Turkic and Slavic). Along with the steppes north of the Black Sea, the Volga-Ural region, and the North Caucasus, a Turko-Slavic coexistence area was established in the Balkans. The South Slavs, who were one of the important elements in the army of the Avar Turks and are considered the ancestors of today’s Serbian, Croatian, Slovenian and Macedonian peoples,

came under the rule of the Danube Bulgars, Pechenegs and Cumans in the said geography after the end of this state. The last and longest period of Turkish rule in the Balkans occurred during the Ottoman Empire and lasted approximately 500 years. It is also a well-known fact that during this period, thousands of words passed from Ottoman Turkish into the languages of all Balkan nations, and therefore into the South Slavic languages. The South Slavic language with the largest number of words from Ottoman Turkish is Serbo-Croatian. We observe that many of the Turkish loanwords in the Serbo-Croatian language (Srpskohrvatski Jezik), which is today the four national languages of Serbian, Croatian, Bosnian and Montenegrin due to political reasons, are of pure Turkish origin, and a considerable part of them is of Arabic or Persian origin. When we examine these words of Ottoman origin, whether of Turkish, Arabic or Persian origin, we see that some of them are used in accordance with Slavic phonetics. One of these phonetic peculiarities is the transformation of “k” consonant into “ć” (e.g., kebab > ćevap/ćevapi), and the “g” consonant into “đ” (e.g., gevrek > đevrek, pronounced “cevrek”) in words adopted into the Serbo-Croatian language. This sound phenomenon, frequently encountered in Serbo-Croatian, is also observed in some Old Slavic words with “k” and “g” (e.g., Kirillitsa > Ćirilica). However, this initial sound occurrence in Serbo-Croatian is not unique to this language; it also occurs in some Anatolian and Rumelian dialects (especially Eastern Black Sea, Erzurum, Kars, Kosovo, and Macedonia). In this study, the phonemes (ć and đ) resulting from these phonetic changes will be compared with similar examples in the aforementioned dialects and some Caucasian and Slavic languages.

Key Words: “Đ” ve “Ć” phonemes, Anatolian and Rumelian Dialects of Turkish, Balkan Languages, Cuman-Kipchak Turks, Serbo-Croatian Language, Turkish Loanwords.

GİRİŞ

RUMELİ-BALKAN COĞRAFYASINDA TÜRK VARLIĞI

Türklerin Rumeli-Balkan coğrafyasındaki bilinen varlığı IV.-V. yüzyıllarda Avrupa Hun İmparatorluğu devrinde başlamış, ardından Avar Kağanlığı (VI-IX. yüzyıllar) ve Tuna Bulgar Devleti (VII-XI. yüzyıllar) ile devam etmiştir. Karadeniz’in kuzeyinde ve Kafkaslarda, Azak Denizi’nin her iki yanında hüküm süren Büyük Bulgar Hanlığının başbuğu Kubrat’ın 635 yılında devletin kurucusu ve ilk hükümdarı (Ahmetbeyoğlu, 2023, s. 87, 88) olduğu bilinmektedir ve onun ölümünün ardından onun üçüncü oğlu Asparuh, bugünkü Bulgaristan’a adını

veren Tuna Bulgar Devleti’ni kurucusu olmuştur (Ahmetbeyoğlu, 2023, s. 97). XI. ve XII. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu’nun askerî kanadını oluşturan Uz, Peçenek ve Kuman-Kıpçakların da bu coğrafyada, Macaristan dâhil olmak üzere yoğun bir nüfusa sahip olduğunu zikretmek mümkündür. Balkanlardaki en son Türk yerleşimleri ise bilindiği üzere Osmanlıların XIV. yüzyıl başlarında Rumenli’ye geçişi ile birlikte gerçekleşmiştir. 1354 yılında Orhan Bey’in büyük oğlu Gazi Süleyman Paşa öncülüğünde Gelibolu’ya geçen Osmanlı Türkleri, kısa süre zarfında Balkanlarda sınırlarını genişletmiş, I. Murad Hüdâvendigâr devrinde 1363’te Edirne’nin fethedilmesi ve sultan Murad’ın şehit düştüğü 1389’daki I. Kosova zaferi ile Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti kökleşmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Manisa-Saruhan’dan gelip Batı Trakya ve Makedonya arazilerine yerleşmeye başlayan ilk yörüklerden Konya-Karaman kökenli Konyarlar’a varıncaya kadar (Gökbilgin, 2008, s. 10, 11, 13) Anadolu’nun farklı yörelerinden Oğuz-Türkmen toplulukları, yerleştikleri bu yeni coğrafyayı asırlarca yurt tutmuş olup bugün dahi onların torunları ata mirası olan bu topraklara bağlılıklarını sürdürmektedirler.

KUMAN-KIPÇAK TÜRKLERİNİN KAFKASYA VE BALKANLARDAKİ VARLIĞI

Türk Dünyasının temelini oluşturan üç büyük Türk grubundan birisi olan Kuman-Kıpçaklar, doğuda Kazak bozkırlarından batıda Balkanlara ve Macaristan ovasına, kuzeyde İdil-Ural boyları ve Sibirya’dan güneyde Suriye, Filistin, Mısır ve Hindistan’a değin uzanan çok geniş bir alanda hüküm sürmüş, devletler kurmuş olup bakiyeleri de günümüzde varlığını sürdürmektedir. İslam kaynaklarında, Arapçada “p” sesinin bulunmamasından ötürü genellikle “Kıfşak” adıyla anılan bu Türk boyunun adı Hıristiyan milletlerin, o cümleden Bizans ve Latin kaynakları başta olmak üzere Batılı kaynakların birçoğunda “Kuman” ve benzeri telaffuzlarla var olduğunu bilmekteyiz. “Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani” gibi telaffuzlarla kaynaklarda yer alan (Taşağıl, 2004, s. 73) ve günümüzde Türk dünyasının kuzey kanadını temsil eden ve bilhassa batılı kaynaklarda sarışın insanlar oldukları belirtilen Kıpçak Türkleri için Ermeniler “Khartes”, Almanlar ve diğer bazı batılı milletler “Falben” “Valani”, Falones”, “Valwen”, “Pallidi” adını tabirini kullanırken, Türklerle çok yoğun bir etnogenetik sürece dâhil olan Macarlar ise “Kun” isimlendirmesini söz konusu Türk boyu için yapmıştır (Taşağıl, 2004, s. 73). Kuman-Kıpçak Türkleri, Oğuz Türklerinin yaşadığı memleketlerin genellikle kuzeyinde yurt tutmalarından ötürü şimal Türkleri olarak da bilinmiş ve bu kuzey coğrafyasının iklim koşullarından dolayı

güney komşuları Oğuzlara nazaran daha açık tenli ve sarışın bir fenotipe sahip olmuşlardır, bu durum günümüzde de böyledir. Bugün Oğuz boylarının ağırlıklı olarak Anadolu, Türkmenistan, Özbekistan, İran, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz gibi sıcak iklime sahip coğrafyalarda yoğunlukta olduğu, Kıpçakların ise o hattın kuzeyinde yerleştiklerini düşünecek olursak tarihî metinlerde onlardan sarışın insanlar olarak bahsedilmesinin sebebi ortaya çıkmış olur. Bununla birlikte, özellikle Karadeniz havzasının da Oğuzların tarihinde olduğu kadar Kıpçakların tarihinde de önemi vardır. Deşt-i Kıpçak bozkırı adı da verilen Karadeniz'in kuzeyindeki alan ile birlikte bu alanın her iki yanında bulunan Kafkaslar ve Balkanlar da Kıpçaklara vatan olmuş bölgelerdir. Kafkaslardaki Kıpçak varlığı bazı kaynaklara kadar M.Ö. IV. yüzyıla kadar dayanmakta olup (Brosset, 2003, s. 16, Kırzioğlu, 1992, s. 112, Bilgin, 2007, s. 139) Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan ve bu bölgeye açılan birer kapı hüviyetini taşıyan bazı iller dahi tarihî Kıpçak yurtlarından kabul edilegelmiştir. XII. yüzyıl Gürcistan tarihinin en önemli yönetici figürlerinden Kral II. David ile Kraliçe Tamara'nın Selçuklulara karşı elde ettiği askerî başarılarında Kuman-Kıpçak önderi Atrak'ın komutasındaki Kıpçak kökenli ordu mensuplarının büyük rolü olmuştur. (Kırzioğlu, 1992, s. 112). Karadeniz'in batı kanadında yani Balkan yarımadasında da, benzer biçimde, Osmanlı hâkimiyetinde yoğunlaşan Oğuz-Türkmen varlığından önce Kuman-Kıpçak boylarının bulunduğu bazı yer ve kişi adlarından anlaşılmaktadır. Özellikle Romanya ve Moldova'nın tarihinde Kumaların önemli bir yeri ve önemi vardır. 1223 yılındaki Kalka Savaşı'nın ardından, kaynaklarda "Cumania" olarak geçen bir bölgede yerleşen Kuman-Kıpçaklar, Hıristiyanlığı kabul etmiş hattâ bir de piskoposluk kurmuşlar (Kafesoğlu, 1983, s. 183) ve bu olayın ardından gelişen süreç dâhilinde Türklüklerini kaybetmişlerdir. Onlar zamanla bölgedeki Türk olmayan kalabalık bir kitlenin içerisinde eriyerek bugünkü Romen ve Moldovan ulusunun bir parçası olmuşlardır, onlardan günümüze birtakım yer ve kişi adları kalabilmiştir. Örneğin Besarabya bölgesinin, adını bazı kaynaklarda ilk Romen devletinin de kurucusu kabul edilen Kuman beylerinden Tok-demir Oğlu "*Basar Aba*" dan (Kafesoğlu, 1983, s. 183-184) almış olması dikkate değerdir. Keza XV. ve XVI. yüzyıllarda Romen beylerinin adları arasında Akbaş, Akkuş, Bozdoğan, Bilik, Berendey, Barak, Bars, Beğbars, Buğa, Belçir, Kara, Kızıl, Kazan, Şişman, Temirtaş, Tok, Ötemiş gibi isimlerin mevcut olması (Kafesoğlu, 1983, s. 184) da, Hıristiyanlaşma ve onun akabinde gerçekleşen Türklükten uzaklaşmaya karşın Türkçenin ve Kıpçak kültürünün etkilerinin uzun asırlar boyu gücünü muhafaza ettiğini göstermektedir. Bugün Kuzey Makedonya sınırları içerisinde yer alan "Kumanova" şehrinin adının da ayan-beyan "Kuman" etnoniminden gelmesi de, Kıpçakların yalnızca Balkanların doğusunda değil orta kesiminde de egemenlik kurduğunun bir ispatıdır.

1. KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDE KELİME BAŞINDA Y > C DEĞİŞMESİ

Günümüzde Batı Türkçesinin kuzey kanadını meydana getiren ve oldukça geniş bir alana yayılan Kıpçak Grubu Türk Lehçelerini Kazak, Kırgız, Kazan Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Kumuk, Karaçay-Balkar, Nogay, Karakalpak, Karay Türkçeleri temsil etmektedir. Lehçelerin birçoğunda, tarihî metinlerde kelime başındaki “y” konsonantının “c” leşerek ön damaktan dış-damağa geçerek patlayıcılılaşması sıklıkla görülen bir ses olayıdır. Bu “c” leşme, örnek verecek olursak Kırgız (Öner, 2013, s. 15) ve Karaçay-Malkar Türkçelerinde (Tavkul, 2020, s. 27) düzenli bir ses olayı iken Kazan Tatar Türkçesi için sistemli olarak benimsenmemiş, düzensiz bir ses olayı olarak gözlemlenmektedir (Öner, 2013, s. 15, 18). Kazak Türkçesinde ise yine kelime başındaki “y” lerin bu sefer ön damaklılaşma ve sızıcılılaşma neticesinde “j” leştiğini (Öner, 2013, s. 15) ve yazı dilinde bunun düzenli ve kesin bir kural olduğunu vurgulamakta fayda vardır. Söz başı y > c değişmesine, farklı Kıpçak lehçelerinden şu örnekleri verebiliriz:

Kırgız Türkçesi: yaş > caş, yer > cer, yit- > cit-, yıl > cıl, yürek > cürök, yut- > cut-, yol > col, yönel- > cönöl- vs. (Öner, 2013, s. 15).

Karaçay-Malkar Türkçesi: yab- > cab-, yal > cal, yalbar- > calbar-, yamağ > camav, yamız > camız, yaruk > carık, yadağ > cayav, yay > cay, yek > cek (Tavkul, 2020, s. 27).

Kazan Tatar Türkçesi: yet- > cit-, yeñ- > ciñ-, yiğit > cigét, yiber- > ciber-, yer > cir, ip > yip > cép, yedi > cidé, yılıt- > cılıt-, yığ- > cıy- vs. (Öner, 2013, s. 18).

Kırım Tatar Türkçesi: Aynı Kazan Tatar Türkçesinde olduğu gibi “c” leşme düzenli değildir, “y” li biçimler de mevcuttur. Aynı ikili kullanım Karay Türkçesinin Kırım ve Trakay diyalektlerinde de vardır: yaka > cağa, yalın > calın, yak > cak, yaya > cayav, cemlik > yemlik, yılan > cılan, yiber- > ciber-, yığın > cıyın, yürü(yü)ş > cürüş, (Muzafarov, Muzafarov, 2018, s. 69, 70, 71, 73, 75), yigit > cigit, yığıl- > cıyıl- (Çulha, s. 80).

Kumuk Türkçesi: Bu lehçede de “c” leşme (y > c) düzenli değildir, sıklıkla görülen bir ses olayı da olmamaktadır, örnekler sınırlıdır: yay > caya, yığıl- >

cıyl-, *yığ-* > *cıy-*, *yığılış* > *cıyılış*, (y)ığren- > *cirgen-*, *yuvun-* > *cuvun-* (Pekacar, 2011, s. 91, 92, 93, 94).

Bu örneklerin haricinde, Tarihî ve Modern Kıpçak Türkçesi metinlerinde söz başı g'lerin sızıcı c'ye (ć), k'lerin ise ç'ye (č) dönüştüğü örneklere rastlanmadığı gibi, bu lehçelerin alfabelerinde dahi bu iki fonemi gösteren harfler bulunmamaktadır. Ancak yine de, bilhassa ileride Kuzeydoğu Anadolu ve Batı Rumeli ağızlarında göreceğimiz “g > c” değişmesine benzer biçimde, bir başka dişileşme (c'leşme) (y > c) hadisesine Kıpçak lehçelerinde rastlanması dikkate çekicidir. Bu bağlamda, Kıpçak Türklerinin tarihte yoğun olarak yaşadığı ve pek çok ulusun terkiğine dâhil olup asimile olduğu Balkan ve Kafkas coğrafyasında, Oğuz Türklerinden farklı olarak bilhassa söz başında bir ayırt edici ağız özelliği olarak g > c ve k > ç ses değişimlerini göstermesi, ileride üzerinde duracağımız bir husus olacaktır.

2. SLAV DİLLERİNDE SIZICI C VE Ç (“Ć” VE “Č”)

Slav dilleri, günümüzde doğu, batı ve güney olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Rusça, Ukraynaca ve Belarusça doğu grubunu, Lehçe, Çekçe ve Slovakça batı grubunu, Sırp-Hırvatça, Makedonca, Bulgarca ve Slovence ise güney grubunu temsil etmektedir. Bütün bu Modern Slav dilleri içerisinde sızıcı “Ć” ve “Č” sesini birer fonem olarak bünyesinde bulunduran yegâne dil Sırp-Hırvat (Sırpça, Hırvatça, Boşnakça, Karadağca) dilidir ve bu iki sesi alfabelerinde gösteren harfler de mevcuttur. Bu harfler Kiril ve Latin alfabelerinde Ć için “Ђ” ve “Ѓ”, Č içinse “Ђ” ve “Č”, olarak yer almaktadır. Bu hususun bizim için önemli olup araştırmamızın temel direklerinden birini oluşturmasının sebebi ise Sırp-Hırvatçaya Türkçeden geçen kelimelerde -ister kelime başında isterse de ortasında ve sonunda bulunmayana gelen “K > Ć” ve “G > Č” ünsüz değişimleridir. Bu durum oldukça sık görülen ve neredeyse umumileşmiş bir fonetik değişme olmasına rağmen, yine de birçok kelime orijinal (“k” li ve “g” li) telaffuzlarını da korumuştur. Balkanlarda konuşulup yazılan Slav dillerinde ve Sırp-Hırvatçada durum böyle iken, söz konusu dile komşu olup bir Ural dilleri ailesine mensup Macarcanın ses bilgisinde sızıcı C ve Ç seslerinin var olduğunu ve yazı dilinde de onları karşılayan birer harf (“gy” ve “ty”) bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir. Ancak, Türkçe ile tarih boyu gerçekleşen sıkı temaslara, her iki dil arasındaki fonetik ve morfolojik yakınlığa ve bilhassa Macar ulusunun terkiğinde bulunan yoğun Kuman-Kıpçak genetik ve kültürel mirasına rağmen Macarcada, Türkçe kökenli kelimelerdeki “k”

ve “g” lerin sızıcı c ve ç’ye dönüştüğüne dair bir yorum yapmak zordur. Yine de, Macarcanın ses havuzunda bu fonemlerin mevcut olması, üzerinde duracağımız Kıpçak etkisini de yansıması bakımından önem arz etmektedir.

3. ANADOLU VE RUMELİ AĞIZLARINDA G > C VE K > Ç DEĞİŞMESİ

Kıpçak grubu Türk yazı ön damak ünsüzü “y” konsonantının dişlileşerek “c” leşmesine dair örnekleri görülmüş ve özellikle ön seste “c” leşmenin Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olduğundan söz edilmişti. Bununla birlikte Kıpçak yazı dillerinde sızıcı bir “c” (ć) ya da “ç” (č) foneminin mevcut olmadığı da belirtilmişti. Çalışmamızın ilgi çekici noktası şudur ki; Türkiye Türkçesinin Anadolu ve Rumeli ağızlarından Trabzon, Rize, Kosova ve Kuzey Makedonya ağızlarında “dişlileşme” ve ardından meydana gelen “sızıcılaşma” örneklerine sıklıkla rastlamak mümkündür. Karadeniz havzasında Oğuz Türkçesi ile Kıpçak Türkçelerinin birbirleriyle etkileşim içinde olduğu ve bu havzanın iki lehçenin kesiştiği ortak bir lehçe alanı meydana getirdiği (Öner, 2010, s. 273) bilinmektedir. Bu bağlamda, bilhassa Karadeniz’in doğu yakasını oluşturan Kafkasya ile batı yakasındaki Balkan yarımadaı, Oğuzlarla birlikte, onlardan önce bu bölgelerde varlık gösteren Kıpçaklar’ın fonetik ve morfolojik miraslarını hem Türk kökenli toplulukların hem de komşu milletlerin dillerinde yaşatabildiğini vurgulamak gerekmektedir. Anadolu ağızlarının Kuzeydoğu grubu olarak da bildiğimiz Trabzon ve Rize ağızları ile Artvin’in bazı ilçelerinin (Şavşat, Yusufeli, Ardanuç) (Karahan, 2017, s. 101) ağızlarında patlayıcı ön damak ünsüzleri c, ç, g ve k’nin sızıcılaşarak “ć”, “č”, “ĝ” ve “k̄” ye değişmesi hadisesi (Karahan, 2017, s. 100) bu hususta atlanmaması gereken bir ayrıntıdır. Rize’nin tamamına yakınında ve Trabzon’un doğu ilçeleri (Sürmene, Araklı, Arsin, Yomra) genellikle kelime başında ve ortasında gözlemlenen sızıcılaşma (k > č, g > ć) hadisesinin bu yörelerin ayırt edici fonetik hususiyetlerinden olduğu bilinmektedir. İlaveten Trabzon ve Rize yöresinde, ayrıca Erzurum ve Kars illeri ağızlarında “č” ve “c” seslerinin sızıcılaşması (c < ć ve ç > č) şeklinde görülen bir diğer ses olayının da (Örneğin Kars Terekeme ağızlarında c’nin sızıcılaşması) (Ercilasun, 2020, s. 101) olduğu bilinmekle birlikte bu çalışmamızda yalnızca k > č ve g > ć ses değişmelerinden örnekler sunulacaktır.

Bununla birlikte, Erzurum’un Karadeniz Bölgesi sınırlarında kalan ilçelerinde (Tortum, İspir, Narman vs) ve merkeze bağlı Ovacık bucağında bazı yerlerde ve özellikle yöredeki kadınlar arasında sızıcılaşmanın (ĝ > ć ve k̄ > č) görüldüğü (Gemalmaz, 1995, s. 191; Karahan, 2017, s. 100) malumdur. Trabzon ve Erzurum ağızlarında müşahade edilen bu sızıcılaşmanın sebebini Fahrettin Kırzıoğlu, Kanuni Sultan Süleyman devrinde Trabzon ve Rize civarına yerleştirilen

Tebriz Akkoyunlularının varlığına bağlamakta, buna delil olarak ise hâlen dahi Tebriz’de yaşayan Türkmenlerin ağızlarında bu fonetik değişimin var olmasını göstermektedir (Gemalmaz, 1995, s. 191; Demir, 2006, s. 232-233). Bütün bunlara ilave olarak, Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında bilhassa kelime başında ve ortasında görülen ç’leşme ($k > ç$) ve c’leşmenin ($g > c$) Batı Rumeli ağızlarında da gözlemlenmesidir. Bu ses değişimlerinin daha ziyade Kosova (Prizren, Priştine vs) ağızlarında meydana gelip tıpkı bazı Trabzon ve Rize ağızlarındaki gibi umumileştiğini, Kuzey Makedonya’da ise çok az oluştuğunu belirtelim. Ancak Batı Rumeli ağızlarındaki bu c’leşme ve ç’leşmenin yalnızca patlayıcılışma ile ölçünlü Türkiye Türkçesindeki “c” ve “ç”ye dönüşmek biçiminde olup ardından bu konsonantların sızıcılışmadığını da ilave etmek gerekir. Türkiye Türkçesinin Rumeli Ağızları’nı “Doğu Rumeli” ve “Batı Rumeli” olmak üzere iki ana bölgede inceleyen ve bu tabiri ilk defa kullanan, sınırlarını tespit eden bilim insanı Macar Türkolog Gyula Németh olmuştur. Anadolu’da yapmış olduğu derleme çalışmaları ile de bilinen ve bilhassa Kuzeydoğu Anadolu ile Batı Rumeli ağızları arasındaki fonetik ve morfolojik benzerliklere ilk dikkat çeken de yine Németh olmuştur. Bilindiği üzere, Németh’e göre, Anadolu’dan Balkanlara Türk yerleşimleri yalnızca İç ve Batı Anadolu’dan değil aynı zamanda Kuzeydoğu Anadolu’dan da gerçekleşmiştir. Batı Rumeli olarak değerlendirilen ve bizzat kendisi tarafından sınırları tayin edilen ve ağırlıklı olarak Kosova ve Kuzey Makedonya’yı kapsayan arazideki Türk nüfusun ana yurdu, Németh’e göre Trabzon, Rize, Kars ve Çoruh (Németh, 1983, s. 160) olmalıdır. Metin Karaörs de Németh’in bu düşüncesine katıldığını belirtmiş ve O’na göre; Kuzeydoğu Anadolu insanının İran Azerbaycanı’ndan gelen Oğuzlar ile Kuzey Kafkasya’dan göç eden Kıpçakların karışımından meydana gelmesi gibi Batı Rumeli insanı da Balkanlara Karadeniz’in kuzeyinden gelen Kıpçaklarla Osmanlılar zamanında Rumeli’ye geçip yerleşen Oğuz-Türkmenlerin karışımından meydana gelmiştir (Karaörs, 1999, s. 89-98). Bu nedenle birbirine uzak bu iki yörenin ağız özelliklerinde birtakım benzerliklerin hattâ ortaklıklar var olmuştur. Zeynep Korkmaz da benzer biçimde, Németh’in görüşünü makul bulmuş ve her iki uzak coğrafyada da çok eski Kıpçak unsurlarının yaşamış olma ihtimali üzerinde durmuş, (Korkmaz, 2009, s. 703) bir başka çalışmasında Karaörs’ün düşüncesini de benimsemiş ve onun çalışmasının okunmasını tavsiye etmiştir (Korkmaz, 2006, s. 104). Aşağıda, daha önce sözünü ettiğimiz yöre ağızlarında gözlemlenen $g > c$ ve $k > ç$ değişimlerine ait örnekler verilmiş olup bu hususta yararlandığımız kaynak eserlerde kullanılan Türk fonetik alfabesine aynen riayet edilmiştir.

Trabzon:

G > Ć:

ćezerim < gel, *ćötülük* < kötülük, *ćeldi* < geldi, *ćiderık* < gideriz, *ćüzeldur* < güzeldir, *ćelmiş* < gelmiş, *ćün* < gün, *ćenelde* < genelde, *ćübreni* < gübreni, *ćelin* < gelin (Demir, 2006, s. 233).

K > Ć:

ćepak < kepek, *ćömür* < kömür, *ćöyde* < köyde, *ćātılarımızda* < kâğıtlarımızda, *ćöprüye* < köprüye, *ćerter* < kerter, *ćetan* < keten, *ćimini* < kimini, *ćiremide* < kiremite, *ćüpleri* < küpleri (Demir, 2006, s. 233).

Rize:

G > Ğ:

ğomuldi < gömüldü, *ğuzden* < güzden, *ğun* < gün, *ğoruyorum* < görüyorum, *ğozum* < gözüm, *ğiderduk* < giderdik, *ğelçi* < gerçi, *ğerisin ğeriye* < gerisin geriye, *ğunahun* < günahın, *ğoturmam* < götürmem (Günay, 2003, s. 236, 249, 295, 297, 305).

K > K̂:

k̂eserdun < keserdin, *evelki* < evvelki, *k̂afi* < kâfi, *K̂eloğlan* < Keloğlan, *şeker* < şeker, *şindiki* < şimdiki, *k̂estururler* < kestirirler, *yokarkı* < yukarıki, *k̂oye* < köye, *hîkaye* < hikâye (Günay, 2003, s. 239, 240, 241, 253, 254, 257).

Prizren:

G > C:

cüneş < güneş, *cüzel* < güzel, *cünül* < gönül, *caur* < gavur, *cece* < gece, *cüvde* < gövde, *cübek* < göbek, *cir-* < gir-, *beycir* < beygir, *bucunçi* < bugünkü (Jable, Yılmaz, 2020, s. 24).

K > Ç:

çatip < kâtip, *çenar* < kenar, *çüfte* < küfte (köfte), *çitap* < kitap, *çüfür* < küfür, *çimse* < kimse, *çüpük* < köpük, *şecer* < şeker, *areçet* < hareket, *felaçet* < felaket (Jable, Yılmaz, 2020, s. 24).

Priştine:

G > C:

bücün < bugün, *bücünçi* < bugünkü, *cenç* < genç, *cour* < gavur, *cerdek* < gerdek, *ceş-* < geç-, *cizli* < gizli, *cünā* < günah, *cüm-* < göm-, *ecer* < eger (eğer), (Jable, Şanlı, 2020, 195, 196, 199).

K > Ç:

aşçer < asker, *bēçi* < belki, *büçünçi* < bugünkü, *çesâtlık* < kesatlık, *çirez* < kirez (kiraz), *çüli* < köylü, *çümür* < kömür, *hiçaye* < hikâye, *içindi* < ikinci, *paçet* < paket (Jable, Şanlı, 2020, 193, 194, 195, 197, 202).

Kuzey Makedonya:

G > C:

Cülay < Gülay, *ciydırırler* < giydirirler, *célin* < gelin, *celmişim* < gelmişim, *caurlar* < gâvurlar, *cidın* < gidin, *celırler* < gelirler (Erdem, İsmaili, Beyoğlu, Bölük, 2024, s. 85).

K > Ç:

erçekler < erkekler, *çofteler* < köfteler, (Erdem, İsmaili, Beyoğlu, Bölük, 2024, s. 85).

4. SIRP-HIRVAT DİLİNDE G > Ć VE K > Ć DEĞİŞMESİ

Türkiye Türkçesinin Anadolu ve Rumeli ağızlarında görülen ve genellikle kelime başında bazen de kelime ortasında ve sonunda müşahade ettiğimiz “g” ve “k” ünsüzlerinin dış arası sızıcılışma (dişlileşme) ile “ć” ve “č” (Sırp-Hırvat alfabesinde “đ” ve “č”) fonemlerine dönüşmesi, aynı zamanda Slav dillerinden Sırp-Hırvatçada da görülmektedir. Yukarıda da etraflıca bahsettiğimiz üzere, Slav dilleri ailesinin Güney Slav Dilleri grubuna giren Sırp-Hırvatça, diğer Slav dillerinden farklı olarak her iki fonemi (ć/đ ve č/č) de bünyesinde bulundurmaktadır. Rusça, Ukraynaca, Belarusça, Lehçe, Çekçe, Slovakça, Slovence, Makedonca ve Bulgarcada yalnızca bir adet “č” sesi bulunmakta olup bazı Slav dillerinde bilinen “c” sesi dahi mevcut olmayıp yalnızca alıntı kelimelerde karşımız acıkmaktadır. Yukarıda da örneklerini verdiğimiz Doğu Karadeniz/Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon, Rize) ve Batı Rumeli (Kosova, Kuzey Makedonya) ağızlarına ait bu ses hadisesi yoğun bir biçimde Sırp-Hırvatçada da var olup mezkûr ses hadisesi burada da hem kelime başında, hem de kelime ortasında, nadiren de kelime sonunda gözlemlenebilmektedir. Sadece g > đ değişmesinin kelime sonunda meydana gelmediğini belirtelim. Bu ses olayı, yalnızca dilbiliminde Türkizm olarak nitelendirilen ve Osmanlı Türkçesi yoluyla geçen Türkçe, Arapça ve Farsça asıllı sözcüklerde değil, aynı zamanda Slavca (Sırp-Hırvatça) kökenli kelimelerde dahi gözlemlenebilir bir hadisedir. Örnek vermek gerekirse Kiril alfabesinin mucidi Konstantin Kiril’in ve onun icat ettiği alfabenin adları

“Ć” harfi ile verilmektedir: “Ćiril” (Ћирил), “Ćirilica” (Ћирилица) (okunuşu: Çiril, Çirilitsa). Abdulah Škaljić’in “Sırp-Hırvat Dilinde Türkizmler” (Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku) adlı etimolojik sözlüğü, bu dile ait Türkçe verintiler hususunda temel bir eser olarak söz konusu fonetik hadise ile ilgili olarak da temel bir kaynak durumundadır. Bu sözlükte geçen ve yukarıda da sözü edildiği veçhile hem kelime başında, hem de ortasında ve sonunda cereyan eden “k > ċ” ile “g > đ” (“g > đ” kelime sonunda görülmez) değişmelerine verebileceğimiz bazı örnekler şunlardır:

K > Ć:

Kelime başında: *ćeser* < keser, *ćesmetaš* < kesmetaş, *ćevap* < kebab (< Ar. kebāb), *ćibar* < kibar (< Ar. kibār), *ćilim* < kilim, *ćilit* < kilit, *ćoksuz* < köksüz, *ćopek* < köpek, *ćulah* < külah (< Fars. kulāh), *ćulbastija* < külbastı (Škaljić, 1966, s. 191, 192, 193, 195).

Kelime ortasında: *berićet* < bereket (< Ar. bereket), *bućma* < bükme, *dućan* < dükkan (< Ar. dukkān), *eċar* < efkār (< Ar. efkār), *felaćet* < felaket (< Ar. felāket), *hećim* < hekim (< Ar. ḥakīm), *ići* < iki, *ićindija* < ikindi, *mećan* < mekân (< Ar. mekān), *šećer* < şeker (< Fars. şeker < Hint.) (Škaljić, 1966, s. 138, 150, 225, 262, 278, 325, 339, 450, 581).

Kelime sonunda: *helać* < helak (< Ar. helāk), *hevenć* < hevenk (< Fars. āvenk), *meleć* < melek (< Ar. melek), *misvać* < misvak (< Ar. misvāk), *mišć* < misk (< Fars. mişk), *mubareć* < mübarek (< Ar. mubārek), *mulć* < mülk (< Ar. milk), *nazić* < nâzik < Fars. nāzuk), *pać* < pak (< Fars. pāk), *tedaruć* < tedarik (< Ar. tedāruk), (Škaljić, 1966, s. 326, 328, 456, 466, 467, 472, 489, 506, 605).

G > Đ:

Kelime başında: *đedželuk* < gecelik, *đemidžija* < gemici, *đevrek* < gevrek, *đovda* < gövde, *đul* < gül (< Fars. gul), *đumruk* < gümrük (< Fars. gumruk), *đun* < gün, *đuzel* < güzel, *đuzeluk* < güzellik, (Škaljić, 1966, s. 247, 248, 250, 253, 254, 257, 259).

Kelime ortasında: *bazarđan* < bezirgân (< Fars. bāzārgān), *duđun* < düğün, *leđen* < leğen (< Fars. legen), *međer* < meğer (< Fars. meger), *serđen* < sergen, *serdija* < sergi, *sunđer* < sünger (< Yun. sphoungari), *uzendīje* < üzengi, *verđija* < vergi, *zendin* < zengin (< Fars. sengīn) (Škaljić, 1966, s. 126, 226, 433, 452, 560, 574, 635, 640, 651).

А а	Б б	В в	Г г	Д д	Ђ ђ	Е е	Ж ж
<i>А а</i>	<i>Б б</i>	<i>В в</i>	<i>Г г</i>	<i>Д д</i>	<i>Ђ ђ</i>	<i>Е е</i>	<i>Ж ж</i>
а	бе	ве	ге	де	ђе	е	же
a	b	v	g	d	đ	e	ž
[a]	[b]	[v]	[g]	[d]	[dʒ]	[e]	[ʒ]
З з	И и	Ј ј	К к	Л л	Љ љ	М м	Н н
<i>З з</i>	<i>И и</i>	<i>Ј ј</i>	<i>К к</i>	<i>Л л</i>	<i>Љ љ</i>	<i>М м</i>	<i>Н н</i>
зе	и	је	ка	ле	ље	ме	не
z	i	j	k	l	lj	m	n
[z]	[i]	[j]	[k]	[l]	[ɫ]	[m]	[n]
Њ њ	О о	П п	Р р	С с	Т т	Ћ ћ	У у
<i>Њ њ</i>	<i>О о</i>	<i>П п</i>	<i>Р р</i>	<i>С с</i>	<i>Т т</i>	<i>Ћ ћ</i>	<i>У у</i>
ње	о	пе	ре	се	те	ће	у
nj	o	p	r	s	t	ć	u
[nj]	[o]	[p]	[r]	[s]	[t]	[t͡ɕ]	[u]
Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Џ џ	Ш ш		
<i>Ф ф</i>	<i>Х х</i>	<i>Ц ц</i>	<i>Ч ч</i>	<i>Џ џ</i>	<i>Ш ш</i>		
фе	ха	це	че	џе	ша		
f	h	c	č	dʒ	š		
[f]	[x/h]	[t͡s]	[t͡ʃ]	[dʒ]	[ʃ]		

A a	B b	C c	Č č	Ć ć	D d	Dž dž	Đ đ
[a]	[b]	[ts]	[tʃ]	[tɕ]	[d]	[dʒ]	[dʒ]
E e	F f	G g	H h	I i	J j	K k	L l
[e]	[f]	[g]	[x]	[i]	[j]	[k]	[l]
Lj lj	M m	N n	Nj nj	O o	P p	R r	S s
[ʎ]	[m]	[n]	[ɲ]	[o]	[p]	[r]	[s]
Š š	T t	U u	V v	Z z	Ž ž		
[ʃ]	[t]	[u]	[v]	[z]	[ʒ]		

Sırpça Kiril ve Latin Alfabeleri (Srpska Ćirilica i Latinica)

(Kaynak: <https://www.omniglot.com/writing/serbian.htm>)

5. SIRP-HIRVAT DİLİNDE “G > Ć” VE “K > Č” DEĞİŞMESİNİ GÖSTEREN KELİMELEK SÖZLÜĞÜ

G > Ć ve K > Č fonetik değışmelerinin gözlemlendiđi sözcükleri, Sırp-Hırvat dilinin Latin esaslı alfabetesinin alfabetik sırasına göre bir tablo halinde paylaşmaktayız. Bu çalışmamızda, önceki satırlarda da gösterdiğimiz üzere, sızıcı c (ć) fonemi için Sırp-Hırvat Latinica’sındaki “đ” harfini, sızıcı ç (č) içinse “ć” harfi tercih edilmiştir. Başta Škaljić’in sözlüğü olmak üzere bu lügatçeyi hazırlarken faydalanılan kaynaklar şunlardır:

ŠKALJIĆ, Abdulah, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, “Svjetlost” İzda-vaëko Preduzeëe, Sarajevo 1966.

KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2008.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı)*, Kubbe- altı Neşriyatı, İstanbul, 2006.

EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, 1999.

Sırp-Hırvatçanın Latin Esaslı Alfabetesinde (Latinica) Ayırt Edici Bazı Harfler

ve Okunuşları

c: ts	ç: ç (Türkçedeki)	ć: SIZICI ç	dž: c (Türkçedeki)	đ: SIZICI c	j: y	lj: ly	nj: ny	š: ş	ž: j
--------------	-----------------------------	--------------------	------------------------------	-----------------------	----------------	------------------	------------------	-------------	-------------

G > Đ Değişmesine Örnekler

bazardan/bazerđan/bazrđan/bazdrđan/bozd- rđan	bezirgan < Fars. <i>bāzārgān</i>
bazardan-baša/bazrđan-baša/bazardan-baša	bezirgan başı
bazerđanluk/bazrđanluk/bazardanluk	bezirganlık
buğa	büğe
dahağuzel	daha güzel
duğun	düğün
dunder/dunderin	dülger < Fars. <i>durūger</i> > <i>durger</i>
dunderluk	dülgerlik
đah	gâh < Fars. <i>gāh</i>
đaur/đaurin/đavur	gavur < Fars. <i>gebr</i>
đaurka	gavur kadın
đaurluk	gavurluk
đavrk/đevrek	gevrek
đebra/đebre	gebre
đečerma/đečerma	geçirme
đečmišola	geçmiş ola
đedželuk	gecelik
đeisija/đejisija/đejsija	giysi
đel! đel!	gel! gel!
đela	gele
đela mašalah	Gel Maaşallah!
đel buraje	Gel buraya!
đeldi	geldi
đeledžek/đeledək	gelecek
đemidžija/đimidžije	gemici
đemija	gemi
đene	gene
đerček/đeček	gerçek
đerdan	gerdan < Fars. <i>gerdān</i>
derdap	girdap < Fars. <i>gird-āb</i>

derdek	gerdek
derdef/derdev	gergef
dereviz (k > g > đ)	kereviz < Fars. <i>kerefs</i>
deriz	geriz < Fars. <i>kārīz</i>
derz	gürz < Fars. <i>gurz</i>
devdir (k > g > đ)	kevgir < Fars. <i>kefk-gīr</i> > <i>kef-gīr</i>
devrekčija	gevrekçi
devšek	gevšek
dezap (k > g > đ)	kezzap < Fars. <i>tīz-āb</i>
dezentija/dezintija	gezinti
dezija	gezi
dezma	gezme
đidi	gidi
Đirit	Girit < Yun. <i>Krete</i>
Đirit-safun	Girit sabunu
đirum	girim
điti	gitti
điti-biti	gitti bitti
đizlija	gizli
đogat	gök at
đogde/đovda/đovde	gövde
doja	güya < Fars. <i>gūyā</i>
đol	göl
Đolhisar	Göhlisar (yer adı)
đon	gön
donlaga/đonluaga	gönüllü ağa
donpara	gön-pâre < Tür. <i>gön</i> + Fars. <i>pāre</i>
đotluk	götlük
đovdali	gövdeli
doz	göz
dozbajadžija/dozbojadžija/dozbajidžija	gözbağıcı
dozbajadžiluk/dozbojadžiluk/dozbajidžiluk	gözbağıcılık
dozđeli/dozđuzeli	göz güzelli (gözü güzel)
dozluka	gözlük
dozluklija	gözlüklü
đubre	gübre < Yun. <i>kopria</i>

đučan/đučno	güç (zor)
đuđe/đuđa	güdemeç, güdemek
đugum	güğüm
đul	gül < Fars. <i>gul</i>
đulabija	gülabi < Fars. <i>gul-ābī</i>
đulbaklava	gül baklava
đulbastija (k > g > đ)	külbastı
đul-bašča	gül bahçesi
Đulbeg	Gülbeg/Gülbey < Fars. <i>gul</i> + Tür. <i>beg</i> (özel ad)
Đulbehara	Gülbahar < Fars. <i>gul-behār</i> (özel ad)
đulbek/đulpek/đube	göbek
Đulbek-dova/Đulbe-dova/Đulbend-dova	Gülbank duası < Fars. <i>Gul-bāng</i> + Ar. <i>du 'ā</i>
đulbešećer	gülbeşeker < Fars. <i>gul-be-şeker</i>
Đulesma	Gül Esmā < Fars. <i>gul</i> + Ar. <i>esmā</i> (özel ad)
đulevden/đulevder/đulbedan/đulveden/đilveden	gülabdan < Fars. <i>gulāb-dān</i>
Đulfatma	Gül Fatma < Fars. <i>gul</i> + Ar. <i>Fātima</i> (özel ad)
đulistan	gülistan < Fars. <i>gul-istān</i>
Đulizar	Gülizar < Fars. <i>gul</i> + Ar. <i>'izār</i> (özel ad)
đulyag	gül yağı
đul-kaduna	dul kadın
Đul-Ruža	Gül Roza (özel ad)
đuls/đulsija	gülsuyu
đul-sirće	gül sirkesi
Đulsuma	Gülsüm < Ar. <i>Kulsüm</i> (özel ad)
đumiš/đumuš	gümüş
đumišli	gümüşlü
đumišlija	gümüşlü
đumluk/đumruk	gümruk < Fars. <i>gumruk</i>
đumlugdžija/đumrugdžija/đumrukčija	gümrukçü
đumrukana/đumrukhana	gümrukخانه < Fars. <i>gumruk-hāne</i>

đun	gün
đunah	günah < Fars. <i>gunāh</i>
đunahćar	günahkār < Fars. <i>gunāh-kār</i>
đunduluk	gündelik
đundulukćija	gündelikçi
đunija	gönye < Yun. <i>gonia</i>
đunlać	güllaç < Fars. <i>gulāc</i>
đunle/đule	gülle < Fars. <i>gūle</i>
đunluk/đuluk	günlük
đurultija/đuruntija	gürültü
đurunsuz	görün(tü)süz
đuture/đaturice	götürü
đuturum	götürüm/kötürüm
đuturumluk	kötürümlük
đuveć/đuveće	güveç
đuvegija/đuveglija	güveyi
đuvendija	güvende
đuverćila/đuverdžila	güherçile < Fars. <i>guherçile</i>
đuvez	güvez
đuvezli	güvezli
đuvezlija/đuvezizija/đuvezlija	güvezli
đuz-belajile/đuđž-belajile/đuz-belajile/đuđž-belajile	güç bela ile < Tür. <i>güç</i> + Ar. <i>belā</i> + Tür. <i>ile</i>
đuzel	güzel
đuzeli/đuzelli	güzelli
đuzeluk	güzellik
Đuzida	Güzide < Fars. <i>guzīde</i> (özel ad)
đuzlema/đuzleme	gözleme
hendama/handama/endama/andama	hengame < Fars. <i>hengāme</i>
herdela/erdela	hergele < Fars. <i>har-gele</i>
herđun/herđum/erđun/erđum	her gün
ište đeldum	işte geldim
jenda/jendića/endā/endīja	yenge
jendića/endībaša	yenge başı
jendićluk	yengelik
kadun-đubegi	kadın göbeği (hanımgöbeği)
leğen/leğan	leğen < Fars. <i>legen</i>

lender/leder	lenger < Fars. <i>lenger</i>
meder	meğer < Fars. <i>meger</i>
mendele	mengene < Yun. <i>mangana</i>
menduša/minđuša	mengûş < Fars. <i>mengûş</i>
nidara	nigâr < Fars. <i>nigâr</i>
razdele	rastgele < Fars. <i>râst</i> + Tür. <i>gele</i>
sefa đeldun	sefa geldin!
sefa đeldunuz	sefa geldiniz!
serden	sergen
serdija	sergi
sunder	sünger < Yun. <i>sphoungari</i>
sundija	süngü
Undurus	Üngürüs/Öngörüs < Fra. Hongrois (Macaristan)
uzendija	üzengi
verđija	vergi
zending/zendil	zengin < Fars. <i>sengîn</i>
zendiluk/zendingluk	zenginlik
zuğurt/zuğur/zuğut	züğürt < Erm. <i>zugurt</i>
zuğutluk	züğürtlük
zulumćar	zulümķâr < Ar. <i>zulum</i> + Fars. <i>ķâr</i>

K > Ć Değişmesine Örnekler

Aćif	Akif < Ar. 'Ākif
alaćerim/alahćerim	Allah kerim < Ar. <i>Allah kerīm</i>
alma-ćurak	elma ķürk
ap-ašićare	ap-âşikâr
ašćer	asker < Ar. 'asker
ašćerija	asker < Ar. 'asker
ašćerluk	askerlik < Ar. 'asker
ašićare	aşikâr < Fars. <i>âşkâr</i>
baš-ćatib/baš-ćatip	baş kâtib < Tür. <i>baş</i> + Ar. <i>kâtib</i>
Bećan	Bekir < Ar. <i>Bekr</i>
bećar	bekâr < Ar. <i>bikr</i>
bećarluk	bekârlık

Bećir	Bekir
begćehaja	bey kahya < Tür. <i>beg</i> + Fars. <i>ked-ħudā</i>
belći/belćim	belki, belkim < Fars. <i>belke</i>
berićatverisi/berićatversun	(Allah) bereket versin!
berićet	bereket < Ar. <i>bereket</i>
berićetli	bereketli
berićetzuz/berićesuz	bereketsiz
berićetsuzluk	bereketsizlik
binberićatverisi	(Allah) bin bereket versin!
bućma	bükme
bumbareć/mubareć	mübarek < Ar. <i>mubārek</i>
Ćaba	Kabe < Ar. <i>Ka'be</i>
ćafir	kafir < Ar. <i>kāfir</i>
ćafirluk	kafirlik
ćage/ćat	kağıt < Fars. <i>kāğad</i>
ćahija/ćaija	kah < Fars. <i>kāhī</i>
Ćamil	Kâmil < Ar. <i>Kāmil</i>
Ćamila	Kâmile < Ar. <i>Kāmile</i>
ćar	kâr < Fars. <i>kār</i>
ćardžija	kârcı
ćasa	kâse < Fars. <i>kāse</i>
Ćašif	Kâşif < Ar. <i>Kāşif</i>
ćatib/ćatip	kâtip < Ar. <i>kātib</i>
ćatib-baša/ćatibaša	kâtip başı
Ćazim	Kâzım < Ar. <i>Kāzım</i>
ćebap/ćevabi/ćevap/ćevapi	kebab < Ar. <i>kebāb</i>
ćebapćija/ćevabdžija/ćevapćija	kebapečı
ćebe	kebe
ćeder	keder < Ar. <i>keder</i>
ćef/ćeif/ćejif/ćejf/ćejv	keyif < Ar. <i>keyf</i>
ćefenak/ćepenak	kepenk
ćefil	kefil < Ar. <i>kefīl</i>
ćefini	kefen < Ar. <i>kefen</i>
ćefš/ćevš	keşif < Ar. <i>keşf</i>
ćehaja/ćeaja	kahya < Fars. <i>ked-ħudā</i>
ćehlibar/ćehlubar/ćehrubar/ćilibar	kehribar < Fars. <i>keh-rubā</i>

ćeifli/ćejfli/ćefli	keyifli
ćeifsuz/ćejfsuz/ćefsuz	keyifsiz
Ćejvan	Keyvân < Fars. <i>Keyvân</i> (özel ad)
ćelam	kelam < Ar. <i>kelām</i>
ćelepir	kelepir
ćelepoš	kellepûş < Ar. <i>kelle</i> + Fars. <i>pûş</i>
Ćemal	Kemal < Ar. <i>Kemāl</i>
ćemane/ćimane	kemane < Fars. <i>kemāne</i>
ćemer-kušak	kemer-kušak < Fars. <i>kemer</i> + Tür. <i>kušak</i>
ćemerli	kemerli
ćemerlija	kemerli
ćenar	kenar < Fars. <i>kenār</i>
ćenevir	kenevir < Yun. <i>kannavi</i>
ćenifa	kenef < Ar. <i>kenef</i>
ćeramet	keramet < Ar. <i>kerāmet</i>
ćeramida/ćeremida/ćeremid/ćeremit	kiremit < Yun. <i>keramida</i>
ćereće/ćereče/ćereća	kerrake < Ar. <i>kerrāke</i>
ćerećeli	kerrakeli
ćerećelija	kerrakeli
ćeresta	kereste < Fars. <i>kerāste</i>
ćerestedžija	keresteci
ćereviz	kereviz < Fars. <i>kerefs</i>
ćerhana/ćehrana	kârhâne < Fars. <i>kâr-hâne</i>
Ćerim	Kerim < Ar. <i>Kerīm</i>
Ćerima	Kerime < Ar. <i>Kerīme</i>
ćerkezi	kerges
ćerpič	kerpič
ćert	kertik
ćesa	kese < Fars. <i>kīse</i>
ćesatluk	kesatlık
ćesedžija	keseci
ćeser	keser
ćeser	kesir < Ar. <i>kesr</i>
ćesim	kesim
ćeskin	keskin

ćesma	kesme
ćesmetaš	kesme taş
ćeške/ćeškeke	keşke < Fars. <i>kāřki</i>
ćeten	keten < Ar. <i>kettān</i>
ćeten-halva/ćetenija	keten helva
ćevapćić	kebaçı
ćezab/ćezap	kezzap < Fars. <i>tīz-āb</i>
ćibar	kibar < Ar. <i>kibār</i>
ćibarli	kibarlı
ćibret/ćibrit	kibrit < Ar. <i>kibrīt</i>
ćibur	kibir < Ar. <i>kibr</i>
ćiburli	kibirli
ćil	kil < Fars. <i>gil</i>
ćila	kile < Ar. <i>keyle</i>
ćiler	kiler < Fars. <i>kilār</i>
ćilim	kilim < Fars. <i>gilīm</i>
ćilit	kilit < Fars. <i>kilīd</i> < Yun. <i>kleidi</i>
ćilitlema	kilitleme
ćilitli	kilitli
Ćimeta/Ćima	Kıymet < Ar. <i>ķiyemet</i> (özel ad)
ćimbilir	kimbilir
ćiridžija	kiracı
ćiriija	kira < Ar. <i>kirā</i>
ćimanija	Kırmanī < Fars. <i>Kirmānī</i>
ćispet/ćisvet	kisve < Ar. <i>kisve</i>
ćispetli	kisveli
ćitab/ćitap	kitap < Ar. <i>kitāb</i>
ćitabija	kitābī < Ar. <i>kitābī</i>
ćitapliija	kitaplı
ćitaptan	kitaptan
ćitir	kıtır
ćojliija	köylü
ćojluk	köylük
ćok	kök
ćoksuz	köksüz
ćole	körebe

čopek	köpek
čopekluk	köpeklük
čor	kör < Fars. <i>kūr</i>
čorbalta	kör balta
čorbudžak	kör bucak
čorčutuk	kör kütük
Čorfez	Körfez < Yun. <i>kolpos</i>
čorfišek	kör fišek
čorluk	körlük
čorpazar	kör pazar
čorsokak	kör sokak
čoša/čoše	köşe < Fars. <i>gūše</i>
čošak	köşk
čošeli	köşeli
čotek/čutek	kötek
čotija	kötü
čotiluk	kötülük
čufari	küffar < Ar. <i>kuffār</i>
čufrani-nimet	küfran-i nimet
čufte/čufteta	köfte < Fars. <i>kūfte</i>
čufur	küfür < Ar. <i>kufūr</i>
čufurluk	küfürlük
čuhejlan/čulejhan/čuljejan	küheylan < Ar. <i>kuheylān</i>
čukurt/čurkut	kükürt < Fars. <i>gūgird</i>
čul	kül
čulah	külah < Fars. <i>kulāh</i>
čulahčija	külahçı
čulanija/čulhana/čulhanija	külhan < Fars. <i>kulhān</i>
čulhandžija	külhancı
čulbastija	külbastı
čulče	külçe
čulum	külünk < Fars. <i>kulunk</i>
čuma	küme < Ar. <i>kūme</i>
čumez	kümes < Yun. <i>koumasi</i>
čumur	kömür
čumurana/čumurhana	kömürhane

ćumurdžija	kömürçü
ćunak	künk < Fars. <i>gunk</i>
ćunče	künkçe
ćup	küp
ćuprija	köprü
Ćuprili	Köprülü (özel ad)
ćurak	kürk
ćurče	kürkçe
ćurčibaša	kürkçübaşı
ćurčija	kürkçü
ćurčiluk	kürkçülük
ćurdija	kürde
Ćurdistan	Kürdistan
çurs/ćursija	kürsü < Ar. <i>kursī</i>
Ćurt	Kürt < Fars. <i>Kurd</i>
ćusegija	köseği
ćusele	kösele < Fars. <i>gāv-sāle</i>
ćuskija	küskü < ET <i>közegü</i>
ćustek	köstek
ćustere	küstere < Fars. <i>kuštere</i>
ćutek	kötek
ćutubhana	kütüphane < Ar. <i>kutub</i> + Fars. <i>hāne</i>
ćutuk	kütük
ćuvik	kûh < Fars. <i>kûh</i>
dağarčić (dağardžik'ten kelime sonunda k > ć)	dağarcık
dućan	dükkan < Ar. <i>dukkān</i>
dućandžija	dükkanı
đulbešećer	gölbeşeker < Fars. <i>gul-be-şeker</i>
đul-sirće	göl sirkesi
efćar	efkar < Ar. <i>efkār</i>
elćen/jelćen	yelken
Elhućmulillah/ Elhućmulillah	Elhükümü lillah < Ar. <i>el-ḥükmü li-llah</i>
emlác	emlāk < Ar. <i>emlāk</i>
enđama/henđama	Hengame < Fars. <i>hengāme</i>

eréek	erkek
ešci	eski
felaćet	felaket < Ar. <i>felāket</i>
felaćetli	felaketli
haćim	hakim < Ar. <i>ḥākim</i>
harećet/herećet/arećet	hareket < Ar. <i>ḥareket</i>
harećetli/herećetli	hareketli
hećim/ećim	hekim < Ar. <i>ḥakīm</i>
hećimbaša/ećimbaša	hekimbaşı
helać	helak < Ar. <i>helāk</i>
hevené	hevenk < Fars. <i>āvenk</i>
hićaja	hikaye < Ar. <i>ḥikāyet</i>
hićmet/ićmet	hikmet < Ar. <i>ḥikmet</i>
hićmetli	hikmetli
hilećar/ilećar	hilekār < Ar. <i>ḥīle</i> + Fars. <i>kār</i>
hilećarluk/ilećarluk	hilekārlik
hizmećar/izmećar	hizmetkār < Ar. <i>ḥidmet</i> + Fars. <i>kār</i>
hizmećarluk/izmećarluk	hizmetkārlik
Hrišćanluk	Hristiyanlık
hućum/ućum	hüküm < Ar. <i>ḥukm</i>
hućumet/ućumet	hükümet < Ar. <i>ḥukūmet</i>
ići	iki
ićikatica	iki kat
ićindija/jećindija	ikindi
ićindijaš	ikindi yaşı
ićituglija/ićtuglija	iki tuğlu
ićram	ikram < Ar. <i>ikrām</i>
ićramli	ikramlı
inćar	inkar < Ar. <i>inkār</i>
itićaf	itikaf < Ar. <i>i 'tikāf</i>
jećpare	yekpare < Fars. <i>yek-pāre</i>
jećun	yekun < Fars. <i>yekūn</i>
leće	leke < Fars. <i>leke</i>
mećan	mekan < Ar. <i>mekān</i>
mećansuz	mekansız
mećara	mekkare < Ar. <i>mekkāre</i>

mećruh	mekruh < Ar. <i>mekrūh</i>
mehćema/meščema	mahkeme < Ar. <i>maḥkeme</i>
meleć	melek < Ar. <i>melek</i>
memleće/memlećet	memleket < Ar. <i>memleket</i>
merćez	merkez < Ar. <i>merkez</i>
miljać/milać	mülk < Ar. <i>miḥk</i>
misvać	misvak < Ar. <i>misvāk</i>
mišć	misk < Fars. <i>mišk</i>
mišćetin	misket
mišćija	misk < Fars. <i>mišk</i>
mulć	mülk < Ar. <i>miḥk</i>
muluć	mülük < Ar. <i>mulūk</i>
murećef/murećep	mürekkep < Ar. <i>murekkeb</i>
namćor	nankör < Fars. <i>nān-kūr</i>
nazić	nāzik < Fars. <i>nāzuk</i>
nazićane	nazikâne < Fars. <i>nāzuk-āne</i>
nićah	nikāh < Ar. <i>nikāḥ</i>
pać	pāk < Fars. <i>pāk</i>
paćluk	pâklik
papaz-ćevab	papaz kebabı < Yun. <i>papas</i> + Ar. <i>kebāb</i>
peščir	peşkir < Fars. <i>pīš-gīr</i>
pešćeš	peşkeş < Fars. <i>pīš-keş</i>
postećija/pustećija	pösteki < Fars. <i>pūstekī</i>
pušćul	püskül < İtal. <i>opuscolo</i> < Lat.
rećat	rekât < Ar. <i>rek‘at</i>
ruću	rükû < Ar. <i>rukū‘</i>
saćin	sakin < Ar. <i>sākin</i>
sarašćer	serasker < Fars. <i>ser-‘asker</i>
sećija	seki < ET <i>sekū</i>
Šaćir	Şakir < Ar. <i>şākīr</i> (özel ad)
Šaćira	Şakire < Ar. <i>şākīre</i> (özel ad)
Šarćoj	Şarköy < Fars. <i>şehir</i> + <i>kūy</i> (özel ad)
šećer	şeker < Fars. <i>şeker</i> < Hint.
šećerdžija	şekerci
šećerlama/šećerlema	şekerleme

šećerli	şekerli
šećerpara	şekerpare
šićar	şikâr < Fars. <i>şikâr</i>
šićardžija	şikârcı
širć	şirk < Ar. <i>şirk</i>
šućur	şükür < Ar. <i>şukr</i>
tamahćar/tamašćar	tamahkâr < Ar. <i>tama</i> + Fars. <i>kâr</i>
tamahćarluk/tamašćarluk	tamahkârlık
tas-ćevab	tas kebabı
tećbiri	tekbir < Ar. <i>tekbîr</i>
tećmil	tekmil < Ar. <i>tekmîl</i>
tedaruć	tedarik < Ar. <i>tedâruk</i>
tedarućli	tedarikli
teneće/tanece/teneća	teneke
tenećedžija/tanećedžija	tenekeci
terći-dunja	terk-i dünya
tevećeli	tevekkeli < Ar. <i>tevekkeli</i>
tevećelija	tevekkeli
tumbećija/tunbećija	tömbeki < Fars. <i>tenbākū</i> < İtal. <i>tabacco</i>
Turćija	Türkiye (özel ad)
ulće	ülke
Ušćup	Üsküp (özel ad)
Ušćuplija	Üsküplü
većalet	vekâlet < Ar. <i>vekâlet</i>
većil	vekil < Ar. <i>vekil</i>
većilharć	vekilharç < Ar. <i>vekil</i> + <i>harç</i>
vućela/vućelja	vükelâ < Ar. <i>vukelâ</i>
Zaćir/Zaćira	zâkir < Ar. <i>zâkir</i>
zećat	zekât < Ar. <i>zekât</i>
Zećir	Zekir < Ar. <i>zekîr</i> (özel ad)
zićir	zikir < Ar. <i>zikr</i>
zijanćer	ziyankâr < Fars. <i>ziyân-kâr</i>

Farklı Türk boy ve topluluklarının yaklaşık 1600 yıl boyunca yurt edindikleri Rumeli-Balkan coğrafyasında, Avrupa Hunlarından Osmanlılara kadar çok sayıda devletin kurulması, ayrıca Türkçenin farklı lehçe ve ağızlarını konuşan insanların, yarımadanın muhtelif sahalarında gösterdiği varlık nedeniyle, Balkanlarda konuşulan Türkçe fonetik, morfolojik ve sentaktik bakımdan zenginliğe sahip olmuştur. Bu zenginliğin en dikkat çekici unsurlarından biri de hiç şüphesiz Kuman-Kıpçak Türkçesini Oğuz Türkçesinden ayırt edici hüviyete sahip, bilhassa fonetik hususiyetler olmuştur. Anadolu ağızlarında, özellikle Kuzeydoğu Bölümünde (Trabzon, Rize) göze çarpan bazı ek uyumsuzlukları ile birlikte, genellikle kelime başında ve ortasında gözlemlenen $g > c$ ve $k > ç$ konsonant değişimleri, sözü edilen ayırt edici özellikler arasındadır. Türkiye Türkçesinin Batı Rumeli ağızları içerisinde değerlendirilen Kosova ve Kuzey Makedonya ağızlarında da aynı konsonant değişimleri görülmektedir. Bu durum, yukarıda da defalarca üzerinde durduğumuz üzere, Karadeniz havzasının (Kafkaslar, Doğu Karadeniz/Kuzeydoğu Anadolu, Balkanlar, Trakya) Oğuz ve Kuman-Kıpçak Türkçelerinin iç içe geçtiği ve birbirini etkilediği bir coğrafya olduğunu bir kez daha hatırlatmaktadır. Bununla birlikte, Karadeniz ağızlarından farklı olarak, çoğunlukla Kosova, çok az da Kuzey Makedonya ağızlarında meydana gelen bu ses değişimlerinde, yalnızca ön damak ünsüzlerinin (g ve k) patlayıcı “ c ” ve “ $ç$ ” ünsüzlerine dönüşmesi oluşmuş, sızıcılaşma yaşanmamıştır. Günümüzde Hint-Avrupa Dil ailesinin Slav dilleri alt grubunun temsilcileri olan dillerin Sırp-Hırvatça hariç hiçbirinin yazı dilinde bahsi geçen sızıcı “ c ” ($đ$) ve “ $ç$ ” ($ć$) mevcut olmayıp bunları işaret eden herhangi bir harf de alfabelerde yer almamaktadır. Sırp-Hırvatçada ise gerek konuşma gerekse de yazı dilinde var olan bu fonemler o dilin Kiril ve Latin alfabelerinde (“ $ѣ/đ$ ” ile “ $ћ/ć$ ”) tezahür etmektedir. Sırp-Hırvatçaya yoğun olarak Osmanlı Türkçesi döneminde geçen ister öz Türkçe, isterse de Arapça veya Farsça kökenli olsun kelime başında, ortasında ya da sonunda “ k ” ve “ g ” ünsüzleri bulunduran kelimelerin büyük çoğunluğunda yukarıda üstüne basa basa durduğumuz veçhile sızıcı bir “ $ç$ ” ($ć$) ve “ c ” ($ć$) ye dönüşme mevcut olmuştur. Böylece, Doğu Karadeniz ağızlarındaki durumun oldukça benzer biçimde Sırp-Hırvat yazı dilinde tezahür etmesi, önceki satırlarda sözü eden Kuman-Kıpçak etkisini vurgulaması bakımından önemlidir. Nitekim Kuzey Makedonya’nın Sırbistan sınırındaki “Kumanova” şehrinin adı gibi pek çok yer adı bizce bu varlığın delili olmaktadır. Kafkasya ile Doğu Karadeniz’deki fonetik ve morfolojik Kıpçak etkisinin Balkanlarda da yaşandığını dile getiren farklı bilim insanları ve araştırmacılar (Németh, 1983; Karaörs, 1999; Demir, 2006; Demir, 2007; Korkmaz, 2006; Korkmaz, 2009; Öner, 2010) bu hususu defalarca tekrarlamışlardır. Bununla birlikte “ k ” ve “ g ” ünsüzlerinin korunduğu, kelimenin aslını koruyup ses değişimine uğramadığı varyantlar da

kullanılmıştır. Söz gelimi *Kamil/Ćamil*, *keser/ćeser*, *kemal/ćemal*, *ćesedžija/kesedžija* “keseci”, *kilim/ćilim*, *hikmet/hićmet*, *şeker/şećer*, *erkek/erćek*, *Bekir/Bećir*, *mubarek/mubareć*, *gela/đela* “gel”, *gerdan/đerdan*, *gunah/đunah*, *gemija/đemija* “gemi”, *gerdek/đerdek*, *gumuş/đumiş* “gümüş”, *gedželuk/đedželuk*, *gidi/đidi*, *gibi/đibi*, *gidiş/đidiş* gibi ikili kullanımlar, Sırp-Hırvat diline zenginlik katan unsurlardan olmuştur.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar Türkleri Tarihi*. Yayın No: 1514. İstanbul: Bilgeoğuz, 2023.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı)*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2006.
- BİLGİN, Mehmet. (2007). *Doğu Karadeniz (Tarih-Kültür-İnsan)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- BROSSET, Marie Félicité. (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çeviren: Hrand Andreasyan, Notlar ve Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÇULHA, Tülay, *Karaycanın Karşılaştırmalı Grameri Fonetik-Morfoloji (Kırım Ağzı Esasında)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1299, Ankara, 2019.
- DEMİR, Necati, “Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri”, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri-I (24 Eylül-29 Eylül 2000)*, Ankara, 2007, s. 417-424.
- DEMİR, Necati, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.
- ERCİLASUN, Ahmet. B., *Kars İli Ağızları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 797, Ankara, 2020.
- ERDEM, Mehmet Dursun, İSMAILİ, Banu, BEYOĞLU, Berna, BÖLÜK, Ramazan, *Kuzey Makedonya Türk Ağızları (Giriş-İnceleme-Metinler)*, Asos Yayınları, Elazığ, 2024.
- EREN, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, 1999.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, *Erzurum İli Ağızları*, Cilt: I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 588, Ankara, 1995.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2008.

- GÜNAY, Turgut, *Rize İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- JABLE, Ergin, YILMAZ, Kaan, *Prizren Türk Ağzı Dil ve Kültür (Ses Bilgisi-Metin-Sözlük)*, Pegem Akademi, Ankara, 2020.
- JABLE, Ergin, ŞANLI, Cevdet, *Priştine’de Türk Varlığı ve Türkçe*, Yeni Balkan Yayınevi Yeni Balkan Yayınları No: 73, Üsküp, 2020.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1983.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 919, Ankara, 2008.
- KARAHAN, Leylâ, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 630, Ankara, 2017.
- KARAÖRS, Metin, “Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, s. 89-98, Trabzon, 1999.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII, Dizi-Sayı: 121, Ankara, 1992.
- KORKMAZ, Zeynep, “Trabzon Ağızları Üzerine Değerli Bir Araştırma ve Düşündükleri”, *TDAY Belleten, Cilt: 50 (2002/2)*, s. 66-104, Ankara, 2006.
- KORKMAZ, Zeynep, “Doğu Karadeniz Bölgesi Ağızlarının Türkiye Türkçesi Ağızları Arasındaki Yeri”, *Türk Dili*, s. 696-709, Ankara, 2009.
- MUZAFAROV, Refik, MUZAFAROV, Nüzhet, *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük*, Çeviren: Nariman Seyityahya (Seytyagyayev), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları 1256; Türk Dillerinin Sözlükleri 16a: Kırım Tatarcası, Ankara 2018.
- NÉMETH, Gyula, “Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması”, *TDAY Belleten 28-29 (1980-1981)*, s. 113-167, Ankara, 1983.
- ÖNER, Mustafa, “Karadeniz Çevresi Türk Dili”, *Türk Kültürü*, 2010/2, s. 267-280.
- ÖNER, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Ankara, 2013.
- PEKACAR, Çetin, *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1032, Ankara 2011.
- ŠKALJIĆ, Abdulah, *Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku*, “Svetlost” Izdavačko Preduzeće, Sarajevo, 1966.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları:

VII, Dizi-Sayı: 206, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

TAVKUL, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 770, Ankara 2020.

İnternet Kaynakları:

<https://www.omniglot.com/writing/serbian.htm>

KISALTMALAR

Ar. Arapça

EAT Eski Anadolu Türkçesi

Erm. Ermenice

ET Eski Türkçe

Fars.Farsça

Fra. Fransızca

Hint.Hintçe

İtal. İtalyanca

Lat. Latince

Ör: Örneğin

Tür. Türkçe

vs Vesaire

Yun. Yunanca

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

AVLU MEKANININ TARİHSEL VE KÜLTÜREL KODLARI: KAMUSAL ALANDAN MAHREME AVLU

Nihan KONAK* & Gülşah ÜNER** & Merve ALICI AKA***

GİRİŞ

AVLU MEKANINI OKUMAK

İnsanoğlunun yaşadığı çevreyi düzenlemeye çalışma eğilimi ve çabası, İlk Çağdan günümüze dek süregelen bir süreç olup; bu eyleme yön veren temel belirleyici, kişilerin bir takım gereksinimleri olmuştur. Başlangıçta barınma ihtiyacını gidermeyi amaçlayan bu arayış; üretkenliğin artması ve değişen yaşam koşullarının etkisi ile form değiştirmiş, bu gelişim sürecinin mimariye ve dolayısıyla mekâna etki etmesi kaçınılmaz bir biçimde gerçekleşmiştir. Bu süreçte öncelikle konut mekânı gelişmiş, toplu yaşama geçiş sonrası farklı eylemleri gerçekleştirmeye yönelik çeşitli mimari yapı tipleri ortaya çıkmıştır. Yapıların bir araya gelerek kentleri oluşturmasıyla birlikte, yapı-çevre ve yapı-yapı ilişkileri göz önüne alındığında, mimari literatürün temelini oluşturan “iç” ve “dış” kavramlarının doğduğu görülmektedir. İç ve dış arasında bir ara ve geçiş mekânı olarak tanımlanabilecek olan “avlu”, bu iki uç arasındaki kuvvetli ilişkinin kurulmasında en önemli mimari tasarım bileşenlerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır.⁵⁹

59 Altıparmaklı ve Gürani, 2016.

* Kocaeli Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Doktora Programı, 41300 Kocaeli, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0001-6867-8158>, e-mail: nihan-konak@gmail.com

** Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, 41300 Kocaeli, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0001-8039-3024>, e-mail: gulsah.uner@kocaeli.edu.tr

*** Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü, 41300 Kocaeli, Türkiye, <https://orcid.org/0000-0002-8260-7767>, e-mail: merve.alici@kocaeli.edu.tr

Bilinen en eski dönemlerden itibaren, özellikle iklimsel nedenlerle korunaklı açık alanlara duyulan ihtiyaç sonucu ortaya çıktığı düşünülen avlu; insani ihtiyaçların muhtelif boyutlarına hitap eden evrensel bir tipolojidir. Farklı kıtalarda ve kültürlerde kendine has özelliklerle gelişen bu mekân, mimarlık disiplininde genel kabul görmüş kadim bir öğedir.⁶⁰ Hasol'un⁶¹ *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*'nde "*Bir yapının ya da yapı grubunun ortasında kalan, çevresi kapalı üstü açık alan.*" olarak tanımladığı avlu, başta konut olmak üzere hemen her yapı tipinde karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, Türk kültüründe geleneksel konut tipolojisinin en belirgin ve ayırt edici özelliği avlulu plan tipolojisine sahip olmasıdır.

Avlu mekânı; bina kütleleri veya yüksek duvarlarla sınırlandırılmış, sokağın tozundan ve gürültüsünden arındırılmış, mahremiyet ile iklimsel konforun eş zamanlı sağlandığı özel yaşam alanlarıdır. Kültürel, sosyal ve psikolojik değerlerin bir sentezi olarak kurgulanan bu mekânlar⁶² kent dokusu içerisinde sokakların genişleyerek nefes aldığı birer durak veya büyük yapı komplekslerinin merkezlerinde boşluklar olarak tanımlanabilir. Rüzgâra kapalı yapısı ve güneşlenme olanağı sunan mikro-klima özellikleriyle avlular; gündelik yaşamın devinimini bünyesinde barındıran, insan ölçeğiyle uyumlu, nitelikli birer açık mekân yaşantısı sunmaktadır.⁶³ Avlu mekânları; yoğun kent dokusu içinde doğayı en kısa ve kolay yoldan yaşam alanına dâhil ederken, bu özellikleri ile diğer yapı tipolojilerine göre bir özgünlük ortaya koymaktadır. Bina kütlesi içinde yer alan "*iç bahçe*" niteliğindeki bu alanlar⁶⁴, yaşanan mekânı hem fiziksel hem de psikolojik açıdan daha konforlu bir hale getirmektedir.

Avlu oluşumu; coğrafi zorunluluklar ile kültürel kodların kesişim noktasında şekillenen çok boyutlu bir süreçtir. Bu süreçte iklimsel ve coğrafi faktörler, avlunun fiziksel karakterini belirleyen birincil unsurlardır. Yerleşim alanının topografik yapısı ve zemin niteliği, yapısal sistem ile peyzaj imkânlarını sınırlandırırken; sıcaklık, rüzgâr ve nem gibi iklimsel veriler avluyu bir "*mikro-klima*" merkezine dönüştürmektedir⁶⁵. Özellikle kurak bölgelerde yüksek duvarlar ve su öğeleriyle sağlanan ısı konfor, avlunun yıl boyu kullanımını mümkün kılan pasif bir iklimlendirme stratejisi sunmaktadır. Öte yandan dini ve kültürel faktörler, avlunun sosyal ve simgesel kimliğini inşa etmektedir. Mahremiyet ve güvenlik ihtiyacı, özellikle içe dönük toplumsal yapılarda avluyu kamusal alandan

60 Şimşek, 2015.

61 Hasol, 2016

62 Hindistan, 2006.

63 Şahinler, 1984; Özdoğan, 2002; Yoldaş, 2010.

64 Hindistan, a.g.e., s.1.

65 Bozkurt ve Altınçekiç, 2013.

tecrit edilmiş bir “*tampon bölge*” haline getirmiştir.⁶⁶ Geleneksel Türk evinde bu alanlar hem üretim ve depolama merkezi hem de ailenin özel yaşam alanı olarak işlev görmektedir. Özellikle İslam kültüründe mahremiyet algısı, avluyu kullanıcılar (özellikle kadınlar) için dış dünyadan izole, özgür bir “*yarı-özel*” etkileşim alanına dönüştürmüştür. Bu bağlamda avlu mekânı, mimari kurgu içerisinde birbirini tamamlayan dört temel işlevsel katman üzerine inşa edilmiştir: Mekânsal açıdan avlu; yapının doğal ışık ve hava gereksinimini karşılayan, sirkülasyon ağını yöneten ve tüm birimleri ortak bir odakta toplayan merkezi bir omurga görevi üstlenmektedir. Bu doğrultuda avlu, iç mekânların birbirleriyle ve dış dünyayla olan fiziksel bağını kuran en temel “*organizasyonel merkez*” olarak tanımlanmaktadır.⁶⁷ Bu fiziksel kurgu, toplumsal düzlemde hiyerarşik bir düzeni ve gündelik hayatın pratiklerini şekillendirerek, kullanıcıların kontrollü bir biçimde bir araya geldiği bir etkileşim alanı oluşturmaktadır. Okuyucu⁶⁸ tarafından vurgulandığı üzere avlu, toplumsal belleğin ve kültürel alışkanlıkların mekâna aktarıldığı, gündelik eylemlerin odağında yer alan bir zemindir. Avlunun simgesel boyutu, özellikle geleneksel mimaride içe dönük yaşam biçimiyle mahremiyeti temsil ederken; su ögesi ve bitki kullanımıyla kutsallık atfedilen, korunaklı bir sığınak niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda avlu, hane halkı için “*dışarıdaki içeri*”yi temsil eden sembolik bir sınır işlevi görmektedir.⁶⁹ Bu işlevler, iklimsel ve çevresel bağlamda mikroklima dengesi kuran, gölge ve suyun serinliğiyle ısı konforu maksimize eden bütüncül bir tasarım stratejisiyle sonuçlanmaktadır. Yapının dış dünyayla olan temasını filtreleyen bu açık alanlar, doğal havalandırma ve pasif iklimlendirme süreçlerini yöneterek mekanın yaşam kalitesini artıran ekolojik birer çekirdek işlevi görmektedir.⁷⁰

Endüstri Devrimi ile birlikte hızla değişen sosyal ve ekonomik döngüler, yalnızca üretim biçimlerini değil, mimari yapı üretimini ve kentleşme pratiklerini de kökten değiştirmiştir. Sanayileşmenin beraberinde getirdiği hızlı nüfus artışı ve konut ihtiyacı, geleneksel, yatay ve geniş avlulu yerleşim dokusunun yerini; daha yoğun, çok katlı ve kompakt bir kentsel yapıya bırakmaya başlamıştır. Modern kent kurgusunun getirdiği yüksek arsa maliyetleri ve maksimum metrekare kullanımını baskısı altında avlu mekanları etkinliğini yitirmeye başlamıştır. Ayrıca modernizmin getirdiği “*dışa dönük*” yaşam biçimi ve değişen mahremiyet algısı, “*içe dönük*” avlu tipolojisini atıl duruma getirmeye başlamış ve avluyu gündelik hayatın merkezinden uzaklaştırarak estetik birer kalıntıya dönüştürmüştür. Günümüzde avlulu yapılar, büyük ölçüde ya tarihi yapıların içerisinde özgün işlevlerine paralel

66 Bozkurt ve Altınçelik, a.g.e., s.2.

67 Hindistan, a.g.e., s.1.

68 Okuyucu, 2011.

69 Bozkurt ve Altınçelik, a.g.e., s.2.

70 Şimşek, 2015.

olarak korunmakta ya da kültürel sürekliliği temsil etmesi amacıyla modern işlevlerle donatılarak (müze, kütüphane, butik otel vb.) varlığını sürdürmektedir. Ancak avlunun bu sınırlı kullanımı, onun barındırdığı derin mekânsal potansiyeli tam anlamıyla yansıtmamaktadır. Çünkü avlu kurgusu; beş bin yıllık tarihsel serüveninde coğrafya, kültür veya iklim sınırlarını aşarak insanlık tarihinin en köklü mimari belgelerinden biridir. Avlu tipolojisi; günümüzün yoğun ve kaotik kent dokusunda hâlâ nefes alan, sosyal etkileşimi tetikleyen ve doğayı yapının kalbine taşıyan en nitelikli mekânsal çözüm olma potansiyelini korumaktadır.

Bu çalışma, avlunun fiziksel bir boşluktan öte, toplumsal ve mekânsal kodların taşıyıcısı olduğu varsayımından hareketle; tarihsel süreçte avlu mekânının dönüşümünü bütüncül bir şekilde ele almaktadır. Giriş bölümünde temelleri atılan kavramsal çerçeve; Mezopotamya ve Mısır'daki ilk varoluş biçimlerinden Antik dünyadaki statü sembolüne, Uzakdoğu'nun manevi derinliğinden Türk-İslam mimarisinin mahremiyet odaklı kurgusuna kadar uzanan süreci takip etmektedir. Modernleşme ve endüstrileşme süreçlerinin etkisiyle dönüşen kentsel dokuda avlunun uğradığı işlevsel kayıplar ve güncel mimarlık pratikleri içindeki yeniden var olma çabaları, çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır.

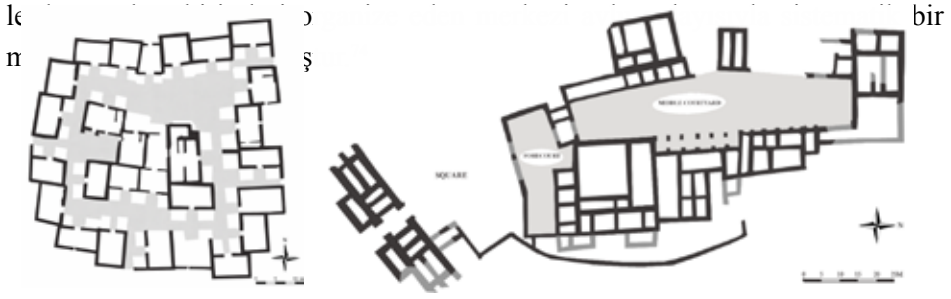
1. TARİHSEL SÜREÇTE AVLU TİPOLOJİSİ: MEKÂNIN EVRİMİ

Tarihsel süreç içinde avlu mekânı, farklı uygarlıklarda değişen anlamlar ve işlevler kazanmıştır. Erken avlulu tipolojilerin ilk örnekleri, yapılar arası ortak açık alanların zamanla mekânsal olarak tanımlanması sürecinde aranmalıdır. Anadolu mimarlığında avlulu tipolojilerin gelişimi incelendiğinde, bu mekânın Neolitik dönemden itibaren “*tanımsız bir boşluktan*” yapıyı kurgulayan temel bir öğeye doğru evrildiği görülmektedir.⁷¹ Mellaart⁷² Görsel 1a’da görüldüğü üzere Çatalhöyük’teki binalar arasında kalan açık alanları hava ve ışık sağlayan, aynı zamanda çöplerin atıldığı bir tür “*avlu*” olarak tanımlamış olsa da; Hodder⁷³ ve ekibinin sonraki analizleri, damlardan sağlanan sirkülasyon sistemi içinde bu alanların bazılarının koyun ağılı veya üretim atığı alanı olarak kullanıldığını, dolayısıyla bu boşlukların mimari bir kurgudan ziyade yerleşimden arta kalan mekânsal boşluklar niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Avlunun binaları birbirine bağlayan ve mekan hiyerarşisi kuran bilinçli bir mimari öğe olarak kullanımı ise, Çayönü’ndeki ızgara planlı yapıların taş döşeli orta mekânlarıyla filizlenmiş, Kalkolitik dönemde Hacılar ve Mersin Yumuktepe (Görsel 1a) gibi yerleşim-

71 Aydın vd., 2014.

72 Mellaart 1967; akt. Aydın, 2000.

73 Hodder 2006; akt. Aydın, 2000.

Görsel 1a. Neolitik Çağ Hacılar VI Yerleşim Planında Tanımsız Boşluklar,
1b. Alacahöyük II Tapınak-Saray Planı.

Avluların Kalkolitik yerleşimlerdeki organize edici rolü, yerleşik yaşamla birlikte tipolojik çeşitliliğini artırmaktadır. İlk yerleşimlerin basit mekânsal ihtiyaçlarından doğan bu çekirdek yapı, Mezopotamya ve Mısır örneklerinden başlayarak farklı coğrafyalarda; statü, maneviyat ve mahremiyet gibi kültürel kodların işlendiği temel bir mimari kurguya dönüşmektedir.

1.1. Mezopotamya ve Mısır’da Avlu: İlk Yerleşimler

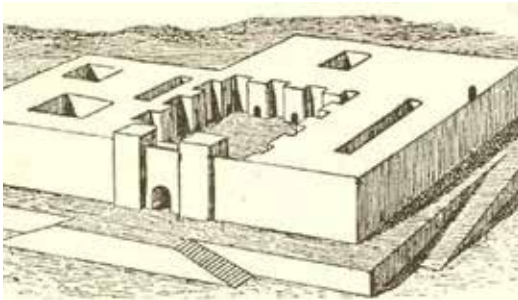
Anadolu’nun erken yerleşimlerinde ortaya çıkan düzenleyici avlu kurgusu, Mezopotamya ve Antik Mısır’ın daha karmaşık toplumsal yapılarında mekânsal karşılık bulmaktadır. Söz konusu coğrafyalarda avlu, artık bir arayış olmaktan çıkarak konut ve kamusal dokuyu biçimlendiren temel bir plan şemasına dönüşmektedir. Bu medeniyet havzalarında avlu; sadece yapı kütesinin merkezindeki bir boşluk değil, aynı zamanda üretimin, depolamanın ve sosyal etkileşimin iç içe geçtiği yaşayan bir çekirdek olarak kurgulanmaktadır. Neolitik dönemde sirkülasyonun bir parçası olan bu alanlar, burada hem iklimsel bir zorunluluk hem de gündelik hayatın tüm fonksiyonlarını çevreleyen birincil bir odaya evrilmektedir.

Avlu mekânının bilinen en eski örnekleri, MÖ 3. binyılda Mezopotamya konut mimarisinde görülen küçük iç avlulara dayanmaktadır. Mezopotamya toplumlarında dışa dönük bir yaşam biçimi ve dini kurallara sıkı sıkıya bağlı bir toplumsal yapı hâkim olmakla birlikte, avlunun konutlarda mimari bir unsur olarak kullanılmasının temelinde ağırlıklı olarak iklimsel nedenler yer almaktadır.⁷⁵ Sıcak ve kurak iklim koşulları, yapıların içe dönük biçimde örgütlenmesini teşvik etmiş; avlu, doğal havalandırma ve gölgeleme sağlayan merkezi bir açık

74 Aydın, 2000.

75 Turani, 1992; Tuncer, 1980.

alan olarak konut planının ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Mezopotamya konutları genellikle dikdörtgen planlı bir avlu etrafında şekillenmekte, avluya dar kenardan girilmekte ve çevresinde odalar sıralanmaktadır. Bu düzenleme, avlunun “iç avlu” tipinde kurgulandığını göstermektedir.⁷⁶ Avlu çevresinde gelişen mekânsal organizasyon anlayışının ve bahçe geleneğinin, erken dönem İran uygarlıkları aracılığıyla Etrüsklere, oradan da Grek, Roma ve Bizans kültürlerine aktarıldığı bilinmektedir. Bu aktarım süreci, avlunun yalnızca yerel bir mekânsal çözüm değil, farklı kültürlerde süreklilik gösteren bir tipolojik unsur olduğunu ortaya koymaktadır. Mezopotamya'nın Antik Sümer kentlerinden Ur'da, avlular özellikle daha zengin düzenlemeye sahip konutlarda belirgin biçimde görülmektedir. Bu konutlarda avlu çevresindeki yapıların iki katlı olduğu, avluya bakan ahşap balkonlarla mekânsal ilişkinin güçlendirildiği ve çatı akıntılarının avluya yönlendirildiği bilinmektedir. Bu özellikler, avlunun hem aile bireyleri hem hizmetkârlar hem de konuklar için ortak bir yaşam alanı olarak kurgulandığını; mahremiyetin sağlandığı, iklime uyumlu ve işlevsel bir mekânsal merkez oluşturduğunu göstermektedir.⁷⁷ Asur (Görsel 2) ve Babil konut avlularının Sümer örneklerine benzer nitelikler taşıdığı görülmektedir. Mezopotamya'da avlu, yalnızca konut mimarisinde değil; dikdörtgen planlı saraylar ve tapınak yapılarında da yaygın olarak kullanılmıştır. Saray avlularının geniş ölçekli olduğu ve kimi örneklerde bir hektardan daha büyük alanlar kapladığı bilinmektedir.⁷⁸ Asur ve Babil tapınaklarında ise avlu, etrafında ambarlar ve rahiplere ait mekânların yer aldığı, tören ve dinsel ritüellerin gerçekleştirildiği merkezi bir açık alan olarak kurgulanmıştır. Mara Tepesindeki Kudüs Tapınağının (MÖ 2000) birbirinin içine yerleştirilmiş iki avlu etrafında düzenlenmiş olması, bu mekânsal anlayışın erken ve güçlü bir örneğini oluşturmaktadır.

Görsel 2a. Asur Evi Avlusu (Hindistan, 2006), **2b.** Eski Mısır Evi Avlusu.

76 Tuncer, 1980.

77 Turani, a.g.e., s.4; Arseven, 1983; Tuncer, a.g.e., s.4;

78 Turani, a.g.e., s.4.

Antik Mısır'da ise avlu mekânı, Mezopotamya'dan farklı olarak konut mimarisinde sınırlı ölçüde günümüze ulaşabilmiştir. Mısırlıların dünyayı geçici, evleri ise barınak olarak görmeleri nedeniyle konutlarda çoğunlukla kerpiç gibi dayanımı düşük malzemeler kullanılmış; bu yapıların büyük bölümü günümüze ulaşamamıştır.⁷⁹ Buna karşın taş malzeme ile inşa edilen mezarlar ve tapınaklar, avlu mekânının Mısır mimarisindeki rolünü açık biçimde ortaya koymaktadır. Eski ve Orta Krallık dönemlerinde (MÖ 2686-2160 ve MÖ 2040-1786), piramitlerin hemen yanında inşa edilen mezar tapınaklarında iç avlular yer almakta ve bu avlular şapellerle çevrelenmektedir. Taş yapı geleneğinin istisnai örneklerinden biri olan Deyr el-Medine'deki işçi evleri ise dışa kapalı bir iç avlu etrafında sıralanan odalardan oluşmaktadır. Sıcak iklim koşulları nedeniyle avluya bakan pencereler kepenk ya da hasırla örtülmüş; konut sahiplerinin statü ve zenginliğine bağlı olarak servis avlusu, ekmeğin fırını, kiler, depo, ahır, hizmetkâr odaları ile ağaç ve havuz içeren ek avlu düzenlemeleri plana dâhil edilmiştir.⁸⁰ Orta Krallık döneminde kutsal yol, avlu ve piramitten oluşan yapı dizileri, Mısır mimarisinin geleneksel mekânsal kurgusunu temsil etmektedir. Bu dönemde avlular, oranlı ve dengeli ölçüleriyle dikkat çekmektedir. Yeni Krallık döneminde ise mimari anlayışta önemli bir dönüşüm yaşanmış; Der el-Bahari'deki Hatşepsut Tapınağında, piramidin sembolik temsilinin yerini avlu almıştır. Aynı dönemde Luksor Tapınağına, II. Ramses zamanında, III. Thutmose'a ait küçük bir tapınağı da içeren yeni bir avlu eklenmiştir.⁸¹ Mısır mimarisinde bu dönemde salonlar ve avlular ardışık bir düzen içerisinde kurgulanmakla birlikte, tüm yapı birimlerinin bütünüyle tekil ve homojen bir mekânsal bütünlük oluşturmadığı görülmektedir. Genel olarak açık avlular ile kapalı salonlardan oluşan doğrusal bir dizilim söz konusudur. Bu düzenleme, avlunun Mısır mimarisinde hem törenselleşmiş hem de mekânsal geçişleri tanımlayan temel bir unsur olarak kullanıldığını göstermektedir.

1.2. Antik Yunan ve Roma'da Avlu: Statü ve Temsil

Antik Yunan ve Roma'da avlu; yalnızca mimari bir boşluk değil, aynı zamanda statü, temsil ve kamusal görünürlüğün mekânsal bir tezahürüdür. Bu dönemde avlu, bireyin toplum içindeki gücünü mimari estetik aracılığıyla temsil ettiği stratejik bir odak noktası haline gelmiş; mahrem yaşam ile kamusal kimliğin keştiği bir mekan haline gelmiştir. Avlunun bu tarihsel serüveni, Antik Yunan'da "*eşitlik ve mahremiyet*" ekseninden Hellenistik dönemde "*zenginlik*" göstergesi-

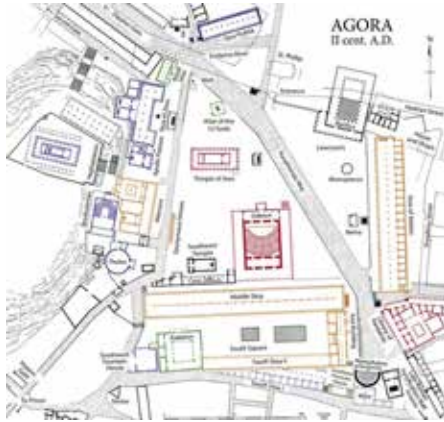
79 Tuncer, a.g.e., s.4.

80 Conti, 1988 ve Turani, a.g.e., s.4; akt. Özköse, 1995.

81 Turani, a.g.e., s.4; Arseven, a.g.e. s.4; Tuncer, a.g.e., s.4;

ne, Roma’da ise doğrudan “güç ve kamusal temsil” aracına dönüşümünü net bir şekilde işlemektedir.

Yunan mimarisi, başlangıçta bireysel konuttan ziyade toplumsal etkileşimi ön plana çıkararak kolektif bir mekân kurgusu üzerine inşa edilmiştir. Kentsel ölçekte, demokratik katılımın ve siyasi gücün sergilendiği devasa birer açık hava sahnesi işlevi gören agora (Görsel 3a), çevresi revaklarla (stoa) sınırlandırılmış tanımlı bir “kentsel avlu” niteliğindedir.⁸² Konut ölçeğinde ise avlu, polis demokrasisinin bir yansıması olarak sadelik ve eşitlik ilkeleriyle şekillenmiş; dışı kapalı ve içi dönük bir yaşamın odağı olmuştur.⁸³ Konut planlarında *prostas* veya *pastas* gibi yarı açık mekânlarla ilişkilendirilen bu avlular, hane halkı için aydınlık bir yaşam alanı sunarken, aynı zamanda evin kamusal yüzü olan erkekler bölümü (*andron*) ile mahrem iç mekânlar arasında bir geçiş ve denetim mekanizması işlevi görmüştür.⁸⁴ Ancak Hellenistik Dönem ile birlikte toplumsal yapının değişmesiyle avlu, işlevsel bir boşluktan ziyade zenginleşen sınıfların sosyal statüsünü simgeleyen, sütunlarla çevrili (Görsel 3b), gösterişli peristil alanlara evrilmiştir.⁸⁵

Görsel 3a. Agora (kent meydanı) Plan Yerleşimi, **3b.** Antik Yunan Evi Avlusu.

Yunan kültürünün mirasçısı olan Roma mimarisi, bu avlu kullanımını daha anıtsal bir boyuta taşıyarak doğrudan bir “güç sahnesine” dönüştürmüştür. Kentsel ölçekte agoranın karşılığı olan forum (Görsel 4a), Roma’nın idari merkezi ve kentin nefes aldığı en temel açık alandır.⁸⁶ Konut ölçeğinde ise Roma mimari-

82 Okuyucu, a.g.e., s.2.

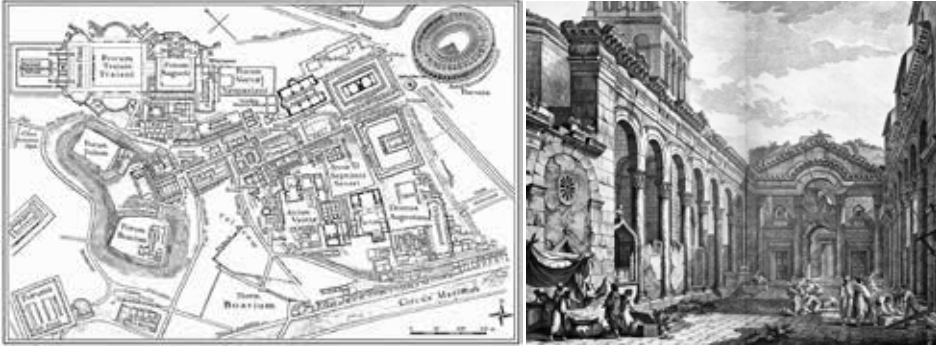
83 Bilge, 2019.

84 Bilge, a.g.e., s.6; Özköse, a.g.e, s.5.

85 Bilge, a.g.e., s.6

86 Okuyucu, a.g.e., s.2.

sinin avlu kavramına en özgün katkısı, yapının hem iklimsel çekirdeği hem de prestij merkezi olan atriumdur.⁸⁷ Etrüsk kökenli bu iç avlu, başlangıçta teknik bir çözüm (yağmur suyu toplama) sunsa da zamanla ev sahibinin konuklarını ve müşterilerini ağırladığı resmi bir kabul salonu ve ekonomik gücün sergilendiği prestijli bir mekân niteliği kazanmıştır.⁸⁸ Roma döneminin ilerleyen safhalarında bu yapıya eklenen ve Yunan etkisini taşıyan sütunlu bahçe avluları yani peristil (Görsel 4b), avlunun konuttaki rekreasyonel ve estetik değerini en üst düzeye çıkarmıştır.⁸⁹ Sonuç olarak Roma konutunda atrium ve peristil, ev sahibinin toplumsal hiyerarşideki yerini vurgulayan kabul mekânlarına dönüşerek, bireysel yaşamı kamusal temsilin ihtişamıyla sarmalamıştır.

Görsel 4a. Roma Kent Meydanı **4b.** Diokletianus Sarayı Peristili.

Yerleşim Planı: Kentsel Avlu

1.3. Ortaçağ Avrupası ve Uzak Doğu'da Avlu: Maneviyat ve İçselleşme

M.S. 5. ve 15. yüzyılları kapsayan Ortaçağ'da avlu, dış dünyadaki kaos ve güvensizlikten kaçışı temsil eden korunaklı bir sığınak işlevi görmüştür. Bu dönemde avlu kurgusu; Batı Avrupa'da manastır ve şato yapıları üzerinden içe dönük bir korunaklılık, Bizans'ta ise Doğu-Batı senteziyle şekillenen saray mimarisi üzerinden gelişmiştir. Ortaçağ Hristiyan dünyasında "*manastır*", tüm bedensel ve ruhsal ihtiyaçların karşılandığı kendi kendine yeten bir mikro-kozmos (küçük evren) olarak tasarlanmıştır. Bu yapıların merkezinde yer alan avlular sadece birer açık alan değil, keşişlerin tefekkür ve dua eylemlerini gerçekleştirdikleri "*cennet bahçesi*" (Hortus Conclusus) metaforunun mimari bir yansımasıdır.

87 Hindistan, a.g.e., s.1.

88 Özköse, a.g.e, s.5.

89 Okuyucu, a.g.e., s.2.

Manastır avluları (Görsel 5a), başlangıçta şifalı bitkilerin yetiştirildiği, su öğeleri ile hayat bulan fonksiyonel üretim alanlar iken; zamanla manastırların eğitim merkezlerine dönüşmesiyle estetik ve felsefi bir derinlik kazanmıştır.⁹⁰ Savunma amacıyla inşa edilen Ortaçağ şatolarında avlu; yüksek surlar, gözetleme kuleleri ve derin hendeklerle dış dünyadan tamamen ayrılmış, “bailey” veya “iç kale” (Görsel 5b) olarak adlandırılan son derece güvenli bir bölge niteliğindedir. Bu alan sadece askeri bir hazırlık meydanı değil; tehlike anında sığınılacak ana nokta, barış zamanında ise sosyal yaşamın, ticaretin ve zanaatın surların korunması altında sürdürüldüğü kolektif bir yaşam merkezidir.

Görsel 5a. Ortaçağ, Manastır Avlu,

5b. Doune Kalesi, İskoçya.

Bizans mimarisinde ise avlu kurgusu, Avrupa’daki örneklerle kıyasla Doğu’nun bitkisel tasarım ve su kültürüyle daha yoğun bir etkileşim halindedir. Antik Roma mirasını Doğu estetiğiyle birleştiren Bizans sarayları, birbiriyle eklenilen çok avlulu komplekslerden oluşur. Bu avlularda su, sadece bir ihtiyaç değil; hareketli fiskiyeler ve havuzlar aracılığıyla mekânın ruhunu şekillendiren işitsel ve görsel bir öğe olarak kullanılmıştır.⁹¹ Konut ve kale mimarisinde de avlu, dış dünyayla aradaki koruyucu sınır olma özelliğini korumuş; kentin yoğun dokusu içinde nefes alan mahrem birer odak noktası haline gelmiştir.

Batı dünyasında korunaklı bir kale işleviyle yükselen avlu, Uzak Doğu kültüründe sadece mimari bir boşluk değil; doğanın minyatürize edilerek yaşam alanına dâhil edildiği ve ruhsal dengenin kurulduğu sembolik bir merkezdir. Bu coğrafyada avlu kurgusu; Japon, Çin ve Hint kültürlerinin kendine has inanç ve felsefe sistemleri üzerinden özgün biçimlenişlere uğramıştır.

Japon mimarisinde bahçe ve avlu tasarımı, iç mekânın doğaya uzanan orga-

⁹⁰ Hindistan, a.g.e., s.1; Özköse, a.g.e, s.5.

⁹¹ Hindistan, a.g.e., s.1.

nik bir parçası olarak kabul edilir. Bu anlayışın tarihsel kökenleri, Heian Dönemi saray mimarisi olan *Shinden-zukuri* üslubunda binaları birbirine bağlayan koridorlar arasında kalan ilk bahçe düzenlemelerine kadar uzanmaktadır. Zamanla bu köklerden evrilen avlu kurgusu, özellikle *Tsubo-niwa* (küçük iç avlu) ölçeğinde estetik açıdan yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. *Tsubo-niwa* (Görsel 6a), geleneksel anlamda içine girilip gezilen bir alandan ziyade; mimari kütleyle parçalayarak içeriye ışık ve hava taşıyan, iç mekândan bir tablo gibi izlenen tefekkür odaklı bir “*canlı manzara*” niteliğindedir. Zen felsefesinin etkisiyle şekillenen bu minimalist alanlarda; kaya, kum ve su (veya suyu simgeleyen çakıl) gibi öğeler (Görsel 6b), evrenin devinimini ve tabiatın özünü simgeler. Bahçeyi yapı içine dâhil etmenin en rafine yolu olan bu avlu tipi, Japon mimarisinde iç ve dış mekân arasındaki sınırları belirsiz hale getirerek kullanıcıya ruhsal bir içselleşme alanı sunar. Bu yönüyle Japon avlusu, fiziksel bir boşluk olmanın ötesinde, gündelik yaşamın ortasında sessizliğin ve dengenin sağlandığı meditatif bir odaktır.

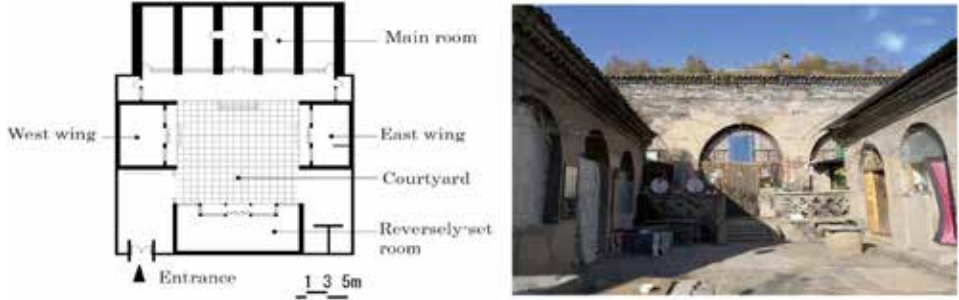

Görsel 6a. Geleneksel Japon mimarlığında *Tsubo-niwa*, **6b.** Japon Evi Avlusu.

Çin mimarisinde kentlerin surlarla çevrili içe dönük yapısı, konut ölçeğinde “*Siheyuan*” (Görsel 7), olarak adlandırılan ve dört kenarı yapılarla çevrili olan özgün bir avlu tipolojisini doğurmuştur. Çin mimarisinin ve bahçe sanatının temel oluşum esasını teşkil eden bu yapılar, mahremiyetin en üst düzeyde korunduğu, dış dünyadan yüksek duvarlarla tamamen yalıtılmış geniş komplekslerdir.⁹² Bu gelenekte avlu, sadece estetik bir bahçe değil; Konfüçyüs öğretisine uygun olarak aile hiyerarşisinin ve sosyal düzenin mekâna yansıdığı organizasyonel bir merkezdir. Yapılar, merkezi bir platform üzerinde yükselerek bu kutsal odağı bir nevi selamlar niteliktedir.⁹³Çin inancına göre doğanın her parçası ruhun maddeye dönüşümünü simgelediğinden, avlular insanların doğanın ruhsal güzelliğini

92 Dayı, 2011; Hindistan, a.g.e., s.1.
93 Hindistan, a.g.e., s.1.

keşfedecekleri birer “mikro-kozmos” olarak tasarlanmıştır.⁹⁴ Bu mekânlarda estetik, fonksiyonellik ile iç içe geçer. Avluyu çevreleyen taş ve sıva kaplı yüksek duvarlar, sadece mahremiyet sağlamakla kalmaz; üzerlerine düşen yaprak ve dal gölgeleriyle adeta birer “gölge oyunu fonu” oluşturarak mekâna şiirsel bir derinlik katar.⁹⁵ Zemin döşemesinde ise çim yerine tercih edilen renkli taş ve çakıl mozaikler, Çin düşünce yapısını ve sembolizmini yansıtan desenlerle mekânın dilini ve felsefi bütünlüğünü tamamlar.⁹⁶

Görsel 7. Siheyuan Plan Şeması ve Avlusu.

Hint mimari geleneğinde avlu, Vastu Shastra öğretisine göre evrenin enerjisinin toplandığı kutsal bir boşluk olan “*Brahmasthan*”ı temsil eder. Bu sistemin temelini oluşturan Vastu Purusha Mandala diyagramında, yapının tam merkezine denk gelen alan kozmik enerjinin kaynağı kabul edildiği için mimari olarak boş bırakılır; diğer tüm yapısal unsurlar bu kutsal odağın etrafında hiyerarşik bir düzenle dizilir.⁹⁷ Bu manevi merkezler (Görsel 8a), genellikle merkezinde kutsal bir havuzun yer aldığı ve çevresinin revaklarla kuşatıldığı, dini ritüellerin gerçekleştirildiği manevi alanlardır.⁹⁸ 10. yüzyıldan itibaren Türk-İslam etkisiyle köklü bir dönüşüm yaşayan bu kültür, en görkemli karşılığını Görsel 8b’de plan şemasına yer verilen Tac Mahal’in geniş avlu ve dörtlü bahçe (Charbagh) kurgusunda bulmuştur.⁹⁹ Yapının anıtsal giriş kapısı, bir kadının yüzündeki peçeye benzetilerek İslam mimarisindeki mahremiyet ve örtülülük kavramlarıyla ilişkilendirilen sembolik bir eşik olarak yorumlanmıştır. Bu kurgu, avlunun kutsal boşluk niteliğini vurgulayan güçlü bir mekânsal temsil sunar.

94 Hindistan, a.g.e., s.1.

95 Dayı, a.g.e. s.8; Shakouri, 2010.

96 Dayı, a.g.e. s.8; Shakouri, a.g.e s.9

97 Chakrabarti, 1998; Kramrisch, 1946.

98 Özköse, a.g.e, s.5.

99 Hindistan, a.g.e., s.1.

Görsel 8a. Saratha Vilas Chettinad Mansion, **8b.** Tac Mahal Avlulu Planı.

1.4. İslam ve Türk Mimarisinde Avlu: Mahremiyet ve Düzen

İslam ve Türk mimarisinde avlu, yalnızca mimari bir unsur olmanın ötesinde; inanç, mahremiyet ve iklimsel zorunlulukların bir sentezi olarak karşımıza çıkar. Uzak Doğu'da “doğa ile bütünleşme”, Antik dünyada ise “sosyal bir merkez” olan avlu; İslam coğrafyasında dış dünyadan kopuşu, içe dönük korunaklı bir yaşam evrenini simgeler. İslam mimarisinin temelini oluşturan “mahremiyet” kavramı yapının dış cephesini sağır bir yüzey haline getirirken; tüm ışık, hava ve hayatı avluya yönlendirmiştir. Bu yönüyle avlu, ailenin dış gözlerden uzak, özgürce hareket edebildiği bir “açık hava odası” niteliğindedir.

İslamiyet'in ilk yıllarında Hz. Muhammed'in Medine'deki evi, aynı zamanda ilk mescit işlevi görmüş; buradaki avlu, ibadetin yanı sıra toplumsal ve siyasi meselelerin konuşulduğu çok amaçlı bir sosyal odak noktası olmuştur.¹⁰⁰ Bu prototip, zamanla İslam coğrafyasında cami mimarisinin temelini oluşturmuş, avlu “cennet bahçesi” metaforuyla su ve yeşilin bulunduğu huzurlu bir iç dünyaya dönüşmüştür.¹⁰¹ İslam mimarisinde avlu kullanımının ana eksenlerinden biri bu metafordur. İslamiyet'in Kuzey Afrika üzerinden İspanya'ya ulaşmasıyla (Endülüs Emevileri dönemi), bölgenin sıcak ve kurak iklimine en uygun mimari çözüm olarak avlulu yapılar öne çıkmıştır. Görsel 9a ile 9b'de örnek görsellerine yer verilen bu avlular, gölge ve serinlik ihtiyacını karşılarken, mahremiyeti merkeze alan içe dönük plan şemasıyla şekillenmiştir.¹⁰² Bu avlularda İslam süsleme sanatının en zarif örnekleri olan ince sütunlar, at nalı kemerler ve geometrik çini kabartmalar

100 Şimşek, a.g.e., s.1.

101 Zhang, 2020.

102 Hindistan, a.g.e., s.1.

birer sanat eseri niteliğindedir. Buradaki bahçe tasarımı, yeryüzünde cennet ide-
alini gerçekleştirme çabasının bir sonucudur.¹⁰³

Görsel 9a. El Hamra Sarayı,

9b. 18.Yüz yılda İspanya/Cordoba'da İnşa Edilmiş Avlulu Bir Yapı.

İslamiyet'in kabulüyle İran mimarisinde avlu, antik Pers geleneğinden gelen “bahçe” (Pairidaeza) kültürüyle birleşerek ruhsal bir derinlik kazanmıştır. İran avlu kurgusunun temelinde, suyu ve bitkiyi yaşamın merkezine alma isteği yatar. Görsel 10'da Ağa Büzürg Camii özelinde bir örneğine yer verilen bu coğrafyanın avluları, dışarıdaki sert çöl iklimi ve kum fırtınalarına karşı korunaklı, serin ve hayat dolu bir iç dünya yaratma çabasıdır. İran mimarisinin en özgün katkısı olan “Çar-bağ” (Dört Bahçe) tasarımı, avlunun merkezindeki bir su kaynağından çıkan dört ana kanalın alanı dört eşit parçaya bölmesiyle oluşur. Bu geometrik düzen, evrenin dört ana yönünü ve cennetteki dört nehri simgeleyen felsefi bir altyapıya sahiptir. Ayrıca İran avlu mimarisinde karşımıza çıkan “eyvan” (üç tarafı kapalı, üstü tonozlu, bir tarafı tamamen avluya açılan yüksek galeri) yapısı, iç ve dış mekân arasındaki geçişi sağlayan anıtsal bir öğedir. Bu derin gölgelikli alanlar, avlunun ferahlığını iç mekânlara taşıyarak yaşamın gün boyu avlu çevresinde şekillenmesine olanak tanır.

¹⁰³ Aydın, 1993; Akdoğan, 1974; aktaran Hindistan, a.g.e., s.1.

Görsel 10. Ağa Buzürg Cami Avlusu.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde avlu, siyasi gücün ve dini otoritenin anıtsal bir simgesi haline gelmiştir. Selçuklular, o güne kadar saray mimarisine özgü olan “*dört eyvanlı avlu*” şemasını cami tipolojisine uygulayarak İslam mimarisinde bir devrim niteliğinde bir dönüşüm gerçekleştirmişlerdir. Bu kurgunun en görkemli temsilcisi olan İsfahan Mescid-i Cuması’nda (Görsel 11a), kible eyvanı ile mihrap önü kubbesinin avluyla kurduğu ilişki, alanı merkezi bir toplanma ve ibadet odağına dönüştürmüştür. Bu düzenleme, Orta Asya’nın merkezi mekân geleneğini sürdüren, dört ana yöne vurgu yapan ve kesişen akslarla güçlü bir sembolik anlatım kuran bir mimari dildir.¹⁰⁴

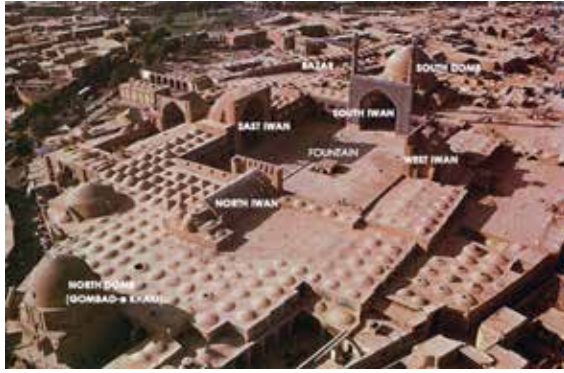
Anadolu Selçuklu döneminde ise bu anıtsal şema, coğrafyanın iklim koşulları ve yerel ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yorumlanmıştır. Özellikle medrese mimarisinde avlu; “*açık*” ve “*kapalı*” olmak üzere iki temel tipolojide şekillenmiştir. Açık avlulu örneklerde, revaklı avlunun bir kenarındaki ana eyvan dersane işleviyle mekânın odağını oluştururken; kapalı avlulu yapılarda, Orta Asya konut geleneğinin izlerini taşıyan kubbeli bir merkezi mekân kurgusu benimsenmiştir. Cami mimarisinde ise avlu, zamanla küçülerek mihrap önü kubbesiyle bütünleşen sembolik bir “*iç avlu*” karakterine bürünmüştür.¹⁰⁵

104 Şimşek, a.g.e., s.1.; Erarslan, 2012.

105 Erarslan, a.g.e., s.11.

Görsel 11a. İsfahan Mescid-i Cuma avlusu,

11b. Kuşbakışı Görünümü ile Yapının Bölümleri.

Osmanlı döneminde avlu kullanımını, artan şehirleşme ve yoğun ticari faaliyetlerle yeni bir işlevsel boyut kazanmıştır. Erken Osmanlı sürecinde güvenlik kaygılarıyla daha kapalı hacimler tercih edilse de, imparatorluğun siyasi hakimiyetini arttırmasıyla birlikte avlulu plan şemaları, özellikle şehir içi hanlarında standart bir uygulama haline gelmiştir. Genellikle iki katlı ve revaklı bir avlu etrafında kurgulanan bu hanlarda (Görsel 12a), zemin katlar depolama ve lojistik hizmetlere, üst katlar ise konaklamaya ayrılarak fonksiyonel bir ayrışma sağlanmıştır.¹⁰⁶

Osmanlı konut mimarisinde (Türk Evi) ise avlu (Görsel 12b), mahremiyet olgusunun en keskin fiziksel sınırınıdır. Zemin katların sokağa karşı “sağır” tutulup tümüyle avluya yönelmesi, konutu dış dünyadan yalıtılmış güvenli bir sığınak haline getirir. Halk arasında “*hayat*” olarak da adlandırılan bu avlular; yemek pişirmeden çamaşır yıkamaya kadar gündelik işlerin icra edildiği, aynı zamanda hane halkı-

¹⁰⁶ Kakdaş Ateş ve Payaslı Oğuz, 2023.

nın doğayla temas kurduğu evin en dinamik merkezidir.¹⁰⁷ Osmanlı evi, sofalar ve odalar aracılığıyla avlu ile bütünleşmiş; dış, iç ve orta sofalı plan tiplerinin tamamı, merkezdeki bu avlu ile kurulan hiyerarşik ilişki üzerinden biçimlenmiştir.¹⁰⁸

Görsel 12a. Safranbolu Cinci Hanı Avlusu,

12b. Geleneksel Türk Evi Avlusu.

Tarihsel süreç birlikte değerlendirildiğinde, avlunun İslam ve Türk mimarisinde yalnızca iklimsel ya da biçimsel bir çözüm olmadığı; mahremiyet, sosyal düzen ve mekânsal hiyerarşiyi birlikte kuran temel bir örgütleyici unsur olarak ele alındığı görülmektedir. Farklı coğrafya ve dönemlerde değişen ölçek ve kullanımlara rağmen avlu, içe dönük yaşam kurgusunun ve düzen anlayışının mekânsal karşılığı olarak sürekliliğini korumuştur.

107 Çetingül ve Abi, 2023; Özçalık, 2021.

108 Çetingül ve Abi, a.g.e., s.12.

2. GÜNCEL MİMARİDE AVLU: ÇAĞDAŞ MEKANSAL OKUMALAR

Avlu mekanları, iklimsel denetimden sosyal etkileşime kadar çok katmanlı işlevler üstlenen temel bir mekânsal organizasyon ögesi olarak tarih boyunca süreklilik göstermiştir. Bu tipoloji, yalnızca konut ölçeğinde değil, çağdaş kentsel tasarım yaklaşımlarında da yeniden yorumlanarak kolektif yaşamın ve kamusal ortak alanların biçimlenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Günümüzde avlu mekânı, özellikle sosyal sürdürülebilirlik, topluluk kimliği ve kullanıcılar arası etkileşimi destekleyen bir arayüz olarak konut bloklarında yeniden üretilirken; yüksek yapılarda ise atriyum formu üzerinden iç mekânda benzer bir kamusal boşluk ve düşey süreklilik deneyimi yaratmaktadır.

Bu bağlamda, Viyana'daki çağdaş konut projelerinde avlunun kolektif yaşamı güçlendiren çok işlevli bir açık alan olarak ele alınması ile Ford Foundation, Hyatt Regency ve Jin Mao Kulesi gibi örneklerde atriyumun iç bahçe ve kamusal çekirdek işlevi üstlenmesi, avlu tipolojisinin modern mimarlıkta ölçek değiştirerek devam eden mekânsal potansiyelini ortaya koyan örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Viyana'da geliştirilen çağdaş konut projelerinde avlu mekânı (Tablo 1), sosyal sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda kolektif yaşamın temel bileşenlerinden biri olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda Sonnwendviertel I projesinde sosyal sürdürülebilirlik, tasarımın öncelikli hedefi olmuş; merkezi avlu, konutlarda ortak kullanım işlevlerini güçlendiren bir mekânsal organizasyon aracı olarak kurgulanmıştır. Avlu içerisinde yer alan açık ve ekili alanlar komşuların kullanımına açık olup, günlük yaşam pratiklerini destekleyen kamusal bir ortak alan niteliği taşımaktadır. Özellikle zemin kattaki çocuk oyun odalarıyla ilişkilendirilen avlu, çeşitli oyun ekipmanları ve aktivite alanlarıyla çocukların yanı sıra her yaş grubundan kullanıcıya yönelik yürüyüş ve koşu parkurları, ip parkuru, kum alanları ve topoğrafik tepeler gibi farklı etkinlik olanakları sunmaktadır. Ayrıca zemin katta, bahçe avlusuyla doğrudan bağlantılı çok sayıda ortak tesis ve dinlenme alanı yer almakta; bu durum avlunun sosyal etkileşim ve gündelik yaşamın paylaşımı açısından bütünleştirici bir rol üstlenmesini sağlamaktadır. Benzer biçimde Aspern Seestadt projesinde avlu, farklı mekânsal ilişkiler kurabilen canlı bir açık alan olarak tasarlanmış ve zemin kat seviyesindeki iç mekânlarla süreklilik içinde ele alınmıştır. Avlu, kanat biçiminde düzenlenmiş ahşap teraslardan oluşan oturma basamaklarıyla buluşma ve topluluk deneyimini destekleyen bir sosyal odak oluştururken; tepeler, ağaçlar ve ahşap peyzaj unsurlarıyla organik bir yeşil doku meydana getirmektedir. Bu peyzaj düzenlemesi, aynı zamanda küçük çocuklar için bir oyun alanı işlevi görerek avlunun hem rekreatif hem de sosyal

kullanım potansiyelini artırmaktadır.¹⁰⁹

Bu örnekler, çağdaş konut bloklarında avlunun yalnızca açık bir boşluk değil, farklı yaş gruplarını bir araya getiren, sosyal ilişkileri güçlendiren ve sürdürülebilir topluluk yaşamını destekleyen çok işlevli bir mekânsal ara yüz olarak yeniden yorumlandığını ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Sonnwendviertel I ve Aspern Seestadt Konutları.

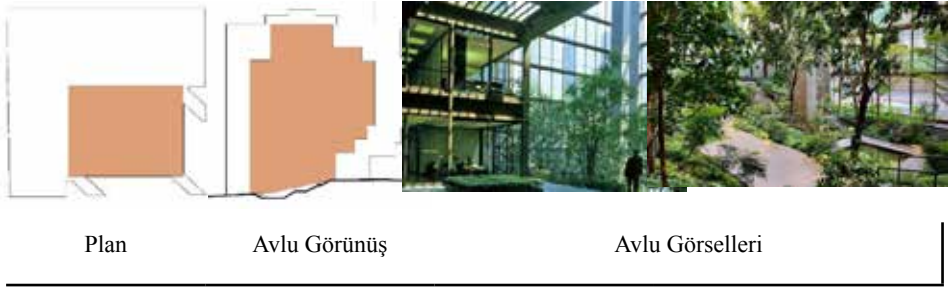
Ford Foundation Binası (Tablo 2), New York'ta yer alan ve 12 katlı yapısıyla yaklaşık 57,3 metre yüksekliğe ulaşan önemli bir ofis yapısıdır. Mimari tasarımı Kevin Roche, mühendislik çözümlenmeleri ise ortağı John Dinkeloo tarafından gerçekleştirilmiştir. Yaklaşık 55 x 53 metre boyutlarındaki yapı, ofis mekânları ile dış çevre arasında hem fiziksel hem de görsel süreklilik kurmayı amaçlayan atriyum merkezli bir organizasyon şemasına sahiptir. Bu bağlamda ofis birimleri, iç mekân deneyimini zenginleştiren sera tipi atriyumun çevresinde konumlandırılmıştır. Yapının sekiz katı ofis işlevine ayrılırken, iki katında konferans salonları ve esnek kullanımlı mekânlar yer almaktadır. Kütle düzeni açısından bina, East 43. Sokak cephesinde 11 kat, East 42. Sokak cephesinde ise 12 katlı bir yükseklik sergilemekte; cam yüzeyli çatı sistemi ve tavan pencereleriyle doğal ışığın iç mekâna aktarılması sağlanmaktadır.¹¹⁰ Yapının en dikkat çekici bileşenlerinden biri, yaklaşık 49 metre yüksekliğe ulaşan ve ofis katları tarafından çevrelenen sera tipi atriyumudur. Bu atriyum, çalılar, ağaçlar ve sarmaşıklardan oluşan yoğun bir peyzaj düzenlemesiyle donatılmış olup, iç mekân içerisinde doğayla bütünleşen bir mikroklima yaratmaktadır. Atriyum, yalnızca estetik bir iç bahçe işlevi görmekle kalmayıp, aynı zamanda ofis mekânlarının hem iç hem de dış ortamla görsel ve mekânsal ilişki kurmasına olanak tanımaktadır. Yapıda iklimlendirme, mekanik havalandırma sistemleri aracılığıyla sağlanmakta; ofis alanlarında koşullandırılan hava atriyuma aktarılacak suretiyle iç ortam sirkülasyonu desteklenmektedir. Bu yönüyle atriyum, çalışanlar için dinlenme ve oturma

109 Kalfaoğlu Hatipoğlu ve Mohammad, 2021.

110 Bednar, 1986; URL-1

alanlarını içeren kamusal bir iç mekân olarak hizmet vermekte ve yapı içerisinde sosyal etkileşimi teşvik eden bir ortak alan niteliği kazanmaktadır.¹¹¹

Tablo 2. Ford Foundation Binası, New York.

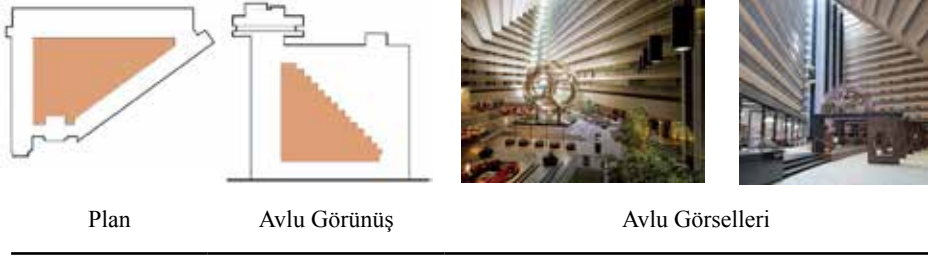

Hyatt Regency San Francisco (Tablo 3), Kaliforniya eyaletinin San Francisco kentinde konumlanan önemli bir otel yapısıdır. John Portman tarafından tasarlanan bina, 20 katlı olup yaklaşık 80,8 metre yüksekliğe sahiptir.¹¹² Yapı, toplam 804 misafir odası ve iki restoranla büyük ölçekli bir konaklama kompleksi niteliği taşımaktadır. Otelin plan formu üçgen biçiminde kurgulanmış ve yer aldığı üçgen formlu parsel ile uyumlu bir mimari çözüm geliştirilmiştir. Giriş bölümünde asansör çekirdeği konumlandırılarak düşey sirkülasyon merkezi bir odak oluşturmuştur. Binanın kuzey cephesi ise yaklaşık 45 derecelik eğimli bir form ile tasarlanmış ve yapıya karakteristik bir silüet kazandırmıştır. Yapının en belirleyici mekânsal unsurlarından biri, zemin katta yer alan ve lobi alanını tanımlayan atriyumdur. Bu atriyum, otel odaları arasında güçlü bir görsel bağlantı sağlayarak iç mekânda genişlik ve açıklık hissi yaratmaktadır. Misafir odalarının iki duvarı arasındaki boşlukta konumlanan çatı penceresi, doğal ışığın iç mekâna aktarılmasını destekleyen önemli bir eleman olarak öne çıkmaktadır. Hyatt Regency'nin atriyumu yaklaşık 15 kat boyunca yükselmekte ve 52 metre yüksekliğe ulaşmaktadır. Atriyum, iç ve dış mekân arasında süreklilik kuran bir ara yüz işlevi görmekte; kullanılan malzeme ve peyzaj düzenlemeleri bu etkiyi güçlendirmektedir. Zemindeki gri taş döşeme ile iç ortamda ağaç ve çiçeklerle oluşturulan peyzaj elemanları, dış mekân atmosferinin iç mekâna taşınmasını sağlayarak bütüncül bir mekânsal deneyim üretmektedir. Atriyumun tabanı, otelin lobisi olarak işlev görmekte ve kullanıcıların bir araya geldiği kamusal bir iç mekân oluşturmaktadır. Ayrıca atriyum, binanın eğimli kuzey duvarıyla birlikte üçgen kesitli bir hacim meydana getirerek yapının özgün geometrisini iç mekânda da sürdürmektedir.¹¹³

111 Bednar, a.g.e s.14; URL-2

112 URL-3

113 Bednar, a.g.e s.14;

Tablo 3. Hyatt Regency, San Francisco, Kaliforniya.

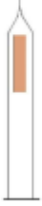

Jin Mao Kulesi (Tablo 4), Şanghay'ın Pudong Geliştirme Bölgesi'nde konumlanan; ofis, otel, perakende, park ve hizmet alanlarını bir arada barındıran çok işlevli karma kullanımlı bir yüksek yapı örneğidir. 88 katlı ve 420,5 metre yüksekliğe sahip olan kule, işlevsel olarak toplam 50 katı kapsayan beş farklı ofis bölümü, 38 katlı otel bölümü ve iki kat yüksekliğinde mekanik katlardan oluşan bir iç mekân dağılımına sahiptir. Yapının mimari ve yapısal tasarımı, Çin kültüründe sembolik bir anlam taşıyan “8” sayısından esinlenerek kurgulanmıştır. Bu bağlamda kule, 8:1 oranında bir en-boy ilişkisine sahip olup; sekizgen çekirdek sistemi, sekiz ana taşıyıcı kolon ve sekiz kenarlı dış cephe düzeni gibi bileşenlerle bu sembolik yaklaşımı yapısal düzeyde de sürdürmektedir. Toplam 88 katlı yapının belirli kat aralıklarında geri çekilmelerle oluşturulan kademeli bölümleri de yine “8” sayısı ile ilişkilendirilmiş ve cephe kompozisyonunu belirleyen temel tasarım unsurlarından biri hâline gelmiştir. Zemin seviyesinden 16. kata kadar yükselen ilk bölümün ardından, her bir üst bölümün taban alanı sekizde bir oranında küçülmekte; kat sayıları 14'ten 12'ye, 10'dan 8'e düşerek yapının yukarı doğru incelen silüetini oluşturmaktadır. Bu perspektif temelli kademelenme, binanın yükseklik algısını artıran önemli bir tasarım stratejisi olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁴ *Jin Mao Kulesi*, Çin'de yürürlükte olan “*Yüksek Binaların Yangından Korunma Tasarımı Kodu*” çerçevesinde geliştirilmiş; özellikle tahliye ve güvenlik sistemleri açısından ileri düzey önlemlerle donatılmıştır. Bu kapsamda yapının 15. ve 30. katlarında sığınak katları yer almakta; 3. ve 52. katlar arasında yangına dayanıklı koridorlar aracılığıyla bu katlara tahliye sağlanmaktadır. Atriyumun bulunduğu 53. ve 87. katlar arasında ise her katta ek sığınak alanları düzenlenmiştir.¹¹⁵ Yapının otel bölümünde yer alan en dikkat çeken mekânsal öğelerden biri, yaklaşık 205 metre yüksekliğe ulaşan merkezi atriyumdur. Dairesel forma sahip olan bu atriyum, otel katları arasında güçlü görsel ilişkiler kurarak iç mekânda düşey süreklilik hissi yaratmaktadır. Atriyumu örten

114 Sarkisian vd., 1995; Smith, 2012.

115 Li vd., 2014.

beşik tonozlu cam çatı sistemi ise doğal ışığın iç hacme aktarılmasını sağlayarak yapının iç mekân atmosferini zenginleştirmektedir.¹¹⁶

Tablo 4. Jin Mao Kulesi, Şanghay.

			
Plan	Avlu Görünüşü	Avlu Görselleri	

Bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, avlu tipolojisinin kadim bir mekan ögesi olmanın ötesine geçerek çağdaş mimarlıkta farklı ölçeklerde yeniden üretilen güçlü bir mekânsal organizasyon aracı olduğu görülmektedir. Viyana'daki konut projelerinde avlu, sosyal sürdürülebilirliği destekleyen kolektif bir açık alan olarak gündelik yaşam pratiklerini bütünleştirirken; Ford Foundation, Hyatt Regency ve Jin Mao Kulesi gibi yapılarda atriyum, iç mekânda benzer biçimde kamusal bir boşluk yaratarak düşey süreklilik, görsel ilişki ve sosyal etkileşim olanaklarını artırmaktadır. Bu durum, avlu ve atriyumun yalnızca estetik ya da iklimsel bir unsur değil, aynı zamanda topluluk kimliğini güçlendiren, kullanıcılar arası karşılaşmaları teşvik eden ve kamusal-özel alanlar arasındaki sınırları yeniden tanımlayan tipolojik arayüzler olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Tipomorfolojik açıdan bakıldığında ise avlu fikrinin, modern kent yaşamının ihtiyaçları doğrultusunda dönüşerek süreklilik kazandığı; açık alanın kolektif deneyim, sosyal bütünleşme ve mekânsal kalite üretimi açısından güncel mimarlıkta hâlen belirleyici bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla avlu-atrilyum sürekliliği, çağdaş tasarım yaklaşımlarında yalnızca biçimsel bir miras değil, aynı zamanda sürdürülebilir ve kapsayıcı yaşam çevreleri üretmeye yönelik mekânsal bir strateji olarak okunmalıdır.

116 URL-4

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Mimarlık disiplininde avlu; iklim ve coğrafya gibi doğal etkenler ile din ve kültür gibi beşeri nedenlerin senteziyle ortaya çıkmış, yerleşik yaşamdan günümüze kadar evrilerek gelmiş çok katmanlı bir mekân kurgusudur. Aldo Rossi, bu tür mekânsal süreklilikleri mimarlığın doğasında var olan ve kolektif bellekte yer etmiş “*arketipler*” olarak tanımlamaktadır. Bu bakış açısıyla avlu, sadece geçmişe ait bir form değil, her dönemde yeniden anlam kazanan tipolojik bir yapı haline gelmiştir. Antik Yunan ve Roma’da statü ve kamusal görünürlüğün odağı olan bu açık alanlar, Ortaçağ ve Uzak Doğu’da maneviyat ile içselleşme kavramlarıyla bütünleşmiş; İslam ve Türk mimarisinde ise mahremiyet ve mekânsal hiyerarşiyi düzenleyen temel bir unsura dönüşmüştür. Tarihsel süreçte cami, medrese, kervansaray gibi kamu yapılarından şato ve saray gibi özel mülkiyetlere kadar her ölçekte karşımıza çıkan avlu, günümüzde kampüs binaları, askeri yapılar ve otellerde varlığını sürdürmektedir. Özellikle eğitim yapılarında dış dünyaya açılan bir nefes alanı sunarken, aynı zamanda yapının güvenliğini artıran işlevsel mekanlardır. Ancak İlk Çağ’dan beri sıklıkla tercih edilen bu plan tipi, modern kentleşme süreçleriyle birlikte geçerliliğini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Artan nüfus ve ekonomik kaygılar neticesinde yatay gelişim yerine düşeyde yükselen toplu konutların tercih edilmesi, avlulu mekânların toplumsal ve mimari pratiklerden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Arsa değerlerinin yükselmesiyle “*boşluk*” olarak görülen avlu, yerini daha fazla inşaat alanına bırakmış olsa da insanın doğayla bağ kurma ihtiyacı bu betonlaşma içinde giderek artmaktadır. Bunun yanında güncel araştırmalar, avlunun yalnızca estetik bir miras olmadığını, aynı zamanda iklime duyarlı tasarım yaklaşımları içerisinde iç mekân konforunu artıran ve özellikle sıcak bölgelerde soğutma yükünü azaltan çağdaş bir tasarım aracı olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bağlamda, avlunun modern mimariye entegrasyonu; yüksek katlı yapılarda oluşturulan “*dikey avlular*” (sky-courts), binaların birbirini çevreleyerek oluşturduğu ortak sosyal odaklar veya enerji etkinliğini artıran iklimsel boşluklar şeklinde yeniden kurgulanabilmektedir.

Sonuç olarak avlu, sadece geçmişin estetik bir kalıntısı veya nostaljik bir mimari öge değil; tarihsel derinliği, mahremiyet vurgusu ve sağladığı faydalar ile geleceğin rasyonel mimari çözümleri için en güçlü referans noktalarından biridir. Günümüzün yoğun yapılaşma pratiği içinde avlu, yapı kütesini parçalayarak içeriye kontrollü ışık ve doğal hava akışı sağlayan, beton bloklar arasında “*nefes alan bir boşluk*” yaratan ekolojik bir çekirdektir. Bu çekirdek, özellikle iklim kriziyle mücadele edilen bir çağda, pasif soğutma tekniklerinin ve sürdürülebilir enerji etkinliğinin mekânsal omurgasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda avlu,

modern insanın kaybettiği “içselleşme” ve “aidiyet” duygusunu, kamusal ile özel alan arasında bir eşik oluşturarak yeniden inşa etme potansiyeline sahiptir. Mahremiyetin sadece fiziksel bir gizlenme değil, aynı zamanda bir yaşam kalitesi ve psikolojik koruma olduğu gerçeği, avlulu yapıların hiyerarşik düzeninde yeniden hayat bulmaktadır. Yeni yerleşimlerde avluyu sadece bir zemin kat bahçesi olarak değil; toplu konutlarda dikeyde yükselen sosyal odaklar, eğitim yapılarında güvenli etkileşim meydanları ve yoğun kent dokularında mikroklimatik vahalar olarak kurgulamak, yaşanabilir bir mimarının temel anahtarıdır. Dolayısıyla avlu, kadim öğretilerdeki “kutsal boşluk” ile modern mimarının “teknolojik ve sosyal ihtiyaçlarını” aynı potada eritebilen, zamansız ve nitelikli bir tasarım stratejisidir.

KAYNAKÇA

- ALOSHAN, Mohammed A., ve Kareem M. Aldali, “Courtyard Design for Energy Efficiency and Thermal Comfort: Machine Learning Insights Across Hot and Warm Climates”, Scientific Reports, 15 (2025), ss. 1-21. <https://doi.org/10.1038/s41598-025-32297-z>
- ALTIPARMAKOĞLU, Gözde ve Yeşim Gürani, “Avlu Mekânının Eğitim Yapıları Üzerinden Analizi: Adana Örneği”, İç ve Dış Arasındaki Çeper Temalı Ulusal Mekân Tasarımı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Nevşehir 2016.
- ARSEVEN, Celal Esad, Sanat Ansiklopedisi, MEB Basımevi, İstanbul 1983, 1994 (1942-1951).
- AYDIN, Önder. “Anadolu Mimarlığında Avlu (Neolitik Dönemden Tunç Çağı Sonuna)”. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2000.
- AYDIN, Önder, Giorgio Gasco, ve Nihal Çetintürk. “Courtyards in Ancient Anatolia: A Discussion of the Architectural Features of Open Spaces from the Neolithic Age to the End of the Bronze Age”. Gazi University Journal of Science 27, no. 2, (2014), ss. 823-837.
- BEDNAR, Michael J, The New Atrium, McGraw-Hill, New York 1986. <https://books.google.com.tr/books?id=tTJUAAAAMAAJ>
- BILGE, Elif, “The ‘Courtyard House’: A Spatial Reading of Domestic Architecture in Ancient Anatolia and Greece.”. Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2019.
- BOZKURT, S. Gülçin ve Hakan Altınçekiç, “Anadolu’da Geleneksel Konut ve Avluların Özellikleri ile Tarihsel Gelişiminin Safranbolu Evleri Örneğinde İrdelenme-

- si”, Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University, 63/1 (2013), ss. 69-91. <https://doi.org/10.17099/jffiu.69807>
- BULUS, Waleed ve Hamid Ali, “Courtyard as a Passive Cooling Strategy in Buildings”, International Journal of Built Environment and Sustainability, 4/1 (2017), ss. 48-55. <https://doi.org/10.11113/ijbes.v4.n1.159>
- CHAKRABARTI, Vibhuti, Indian Architectural Theory: Contemporary Uses of Vastu Vidya, Curzon Press, Richmond 1998.
- ÇETİNGÜL, Elif, Mahmut Ülküer Abi, “Türk Evinde Avlu Kullanımının Afyonkarahisar Özelinde İncelenmesi” 3/1 (2023), ss. 35-56. <https://doi.org/10.59732/dae.1210552>.
- DAYI, Gülşen. “Kentsel Dokuda Avlu Kullanımının Malatya Kenti Örneğinde İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2021.
- ERARSLAN, Alev. “Ortaçağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekan-İşlev İlişkisi”, Megaron, 7/3 (2012), ss. 145-160.
- GUNASEKARAN, Rajaa, ve Radhakrishnan Shanthi Priya, “Simulating the Thermal Efficiency of Courtyard Houses: New Architectural Insights from the Warm and Humid Climate of Tiruchirappalli City, India”, Architecture 5/21 (2025), 1–32. <https://doi.org/10.3390/architecture5020021>
- HASOL, Doğan, Ansiklopedik mimarlık sözlüğü, YEM Yayın, İstanbul 2016.
- HODDER, Ian, Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- HINDİSTAN, Alev. “Avluların Peyzaj Tasarım Kriterleri Yönünden Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2006.
- KAKDAŞ Ateş, Dilan ve Gülin Payaşlı Oğuz. “Osmanlı Dönemi Han ve Kervansaray Yapılarında Avlu Üzerine Bir İnceleme Güneydoğu Anadolu Bölgesi Örneği”, Kent Akademisi, 16/4 (2023), ss. 2460-2471.
- KALFAOĞLU Hatipoğlu, Hatice ve Shorouk Mohammad, Günümüz Çok Katlı Konut Alanlarında Avlu: Sürdürülebilirlik ve Güçlü Topluluk Hissi ile Oluşturulan Kaliteli Yaşam Alanları, İdealkent, 33/12 (2021), ss. 802-826. <https://doi.org/10.31198/idealkent.972718>
- KRAMRISCH, Stella, The Hindu Temple (2 cilt), University of Calcutta, Calcutta 1946.
- LI, F., Antell, J., & Reiss, M. (2014). The Evolution of Building Evacuation Design in China.
- MELLAART, James. 1967. *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames & Hudson.
- OKUYUCU, Şerife Ebru. “Çağdaş Eğitim Yapılarında Avlunun Göstergibilim Açısından Değerlendirilmesi”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.

- ÖZÇALIK, Mahire. "Traditional Courtyard Usage in Turks." *Turkish Journal of Forest Science* 5, sy. 2 (2021): 296-309.
- ÖZDOĞAN, Havva. "Türkiye'de Meydanlar". Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2002.
- ÖZKÖSE, Aysun. "Avluların Tarihsel Süreç İçindeki Evrimi." Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 1995.
- SARKISIAN, M., Korista, S., & Abdelrazaq, A. (1995). Jin Mao Tower's Unique Structural System. İçinde Council on Tall Buildings and Urban Habitat. 1995 Shanghai International Seminar for Building Construction Technology.
- SMITH, A. (2012). From Jin Mao to kingdom: Search for an Asian supertall vernacular. *Asia Ascending: Age of the Sustainable Skyscraper City*, 3339.
- ŞAHINLER, O. 1984. *İç Dış Mekân Bütünleşmesinde Psikolojik Ortam, Makro Mekan dan Mikro Mekana Kadar Oluşum; Meydanlar, Avlular ve Sokaklar*. Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Bölümü, Yayın No:4, İstanbul.
- ŞİMŞEK, Onur. "Büyük Selçuklu Mimarisinde Avlu Kimliği." *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 5 (2015): 456-479.
- TALEGHANI, M., Tenpierik, M., & van den Dobbelsteen, A. 2014. Indoor thermal comfort in courtyard buildings. *A+BE | Architecture and the Built Environment*, 4(18), 149–178. Retrieved from <https://journals.open.tudelft.nl/abe/article/view/6579>
- TURANI, A.. Dünya Sanat Tarihi, Remzi Kitabevi, istanbul, 1992.
- TUNCER, O.C. Mimarlık Tarihi I v e II, ADMMA Yayını, Ankara, 1980.
- YOLDAŞ, Erdinç. "Kentsel Avluların Değişen Anlam ve Biçimleriyle İncelenmesi". Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2010.
- ZHANG, D. (2020). Courtyard houses around the world: A cross-cultural analysis and contemporary relevance. H. A. Nia (Ed.) içinde, *New Approaches in Contemporary Architecture and Urbanism* (s. 23-44). Cinius Yayınları.
- ZHOU, Xu, Ernesto Antonini, and Jacopo Gaspari. 2025. "Impact of Courtyard Microclimate on Building Thermal Performance Under Hot Weather Conditions: A Review." *Energies* 18, no. 20: 5433. <https://doi.org/10.3390/en18205433>
- URL-1**, <https://www.architecturalrecord.com/ext/resources/news/2016/01-Jan/InTheCause/Ford-Foundation-Jonathan-Barnett-February-1968.pdf>
- URL-2**, https://en.wikipedia.org/wiki/Ford_Foundation_Center_for_Social_Justice
- URL-3**, <https://www.skyscrapercenter.com/building/hyatt-regency-san-francisco/16108>
- URL-4**, https://en.wikipedia.org/wiki/File:Inside_Jinmao_Tower.jpg

GÖRSEL KAYNAKÇA

- G 1a, 1b.** Aydın, Önder, Giorgio Gasco, and Nihal Çetintürk. 2014. “Courtyards in Ancient Anatolia: A Discussion of the Architectural Features of Open Spaces from the Neolithic Age to the End of the Bronze Age”. *Gazi University Journal of Science* 27, no. 2. 823-37.
- G 2b.** (<https://www.meisterdrucke.uk/fine-art-prints/Dionisio-Baixeras-Verdaguer/82980/Courtyard-of-an-Egyptian-house.html>)
- G 3a, 3b.** (<https://www.agathe.gr/image?id=Agora:Image:2008.18.0013&w=800&h=600>); (<https://www.meisterdrucke.us/fine-art-prints/Eugene-Emmanuel-after-Viollet-le-Duc/667970/Ionic-courtyard-of-an-Ancient-Greek-house.html>)
- G 4a, 4b.** (http://4.bp.blogspot.com/_J0XsQeUu1tE/S2EheUazXnI/AAAAAAAAOqc/EVs6z2De4Gs/s400/800px-Map_of_downtown_Rome_during_the_Roman_Empire_large.jpg); (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Peristil>)
- G 5a, 5b.** (https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Mosteiro_de_Alcobaca_45a.jpg); <https://www.revisitinghistory.com/medieval/castle-parts-and-layouts/>)
- G 6a, 6b.** (<https://thursd.com/articles/tsubo-niwa-japanese-gardening-architecture-concept>); (<https://cdn.decoist.com/wp-content/uploads/2013/02/Japanese-Garden-design-blended-with-a-western-touch-and-sporting-a-Bud>)
- G 7.** Wang, Mengying, Xin Xu, Yingtao Qi ve Dingqing Zhang. “From Traditional Settlements to Arrival Cities: A Study on Contemporary Residential Patterns in Chinese Siheyuan.” *Buildings* 15, no. 8 (2025): 1216. <https://doi.org/10.3390/buildings15081216>.
- G 8a, 8b.** (<https://sarathavilas.com/mansion-chettinad-luxury-hotel/>); (<http://www.stephen-knapp.com/tajphoto039.jpg>)
- G 9a, 9b.** (<https://www.aa.com.tr/tr/yasam/endulusun-zarafet-timsali-sarayi-el-hamra/2587722#>); [https://www.google.com.tr/search?q=islam+avlu+plan&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjmuqXewpjUAhXrB5oKH-V5QAFYQ_AUICigB&biw=1366&bih=662#tbm=isch&q=cordoba+arkeoloji+m%C3%BCzesi&imgre=k2QCklTdHcjZ4M:\)](https://www.google.com.tr/search?q=islam+avlu+plan&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjmuqXewpjUAhXrB5oKH-V5QAFYQ_AUICigB&biw=1366&bih=662#tbm=isch&q=cordoba+arkeoloji+m%C3%BCzesi&imgre=k2QCklTdHcjZ4M:)))
- G 10.** (https://tr.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fa_B%C3%BCz%C3%BCrg_Camii#/media/Dosya:Mezquita_de_Agha_Bozorg,_Kashan,_Ir%C3%A1n,_2016-09-19,_DD_81.jpg)

G 11a, 11b. (https://www.ne.jp/asahi/arc/ind/2_meisaku/52_isfajami/xjam_2eng.htm.)

G 12a, 12b. (<https://visitkarabuk.com/safranbolu#gallery-28>); (<https://indicium-levis.blogspot.com/2012/09/hayat-nedir.html>)

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISB N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

I. DÜNYA SAVAŞINDA KESKİN NİŞANCILAR

Ökkeş NARİNÇ* & Muhammet İlhan ERDEM**

ÖZET

Sanayi Devrimi ile birlikte savaş teknolojilerinde ve askerî taktiklerde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu süreç, özellikle 17'nci yüzyıldan itibaren silah çeşitliliğinin artması ve devletler arasında bir silahlanma yarışının başlamasıyla hız kazanmıştır. Geleneksel yanaşık nizam ve toplu hareket taktikleri yerini daha esnek ve bireysel yeteneklere dayalı dağınk nizam taktiklerine bırakmıştır. Ancak bu yöntemler Birinci Dünya Savaşı'nda karşılaşılan yeni tehditler karşısında yetersiz kalmış, bu durum keskin nişancılık gibi daha yenilikçi savaş yöntemlerinin önemini artırmıştır. Keskin nişancılık, özellikle Amerikan İç Savaşı ve Osmanlı-Rus Savaşı gibi çatışmalarda gelişim göstermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda ise bu taktik, savaş meydanlarında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Fransa ve Belçika'da bulunan Batı Cephesinde Alman ordusu, optik donanımlı keskin nişancılarıyla siper savaşında etkili bir üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Bu nişancılar yalnızca hedef imha etmekle kalmamış, aynı zamanda keşif ve gözetleme gibi kritik görevlerde de başarıyla yer almıştır. Ayrıca, düşman askerleri üzerinde oluşturdukları psikolojik baskı, savaşın moral ve dayanıklılık boyutunu derinden etkilemiştir. Siperler arasındaki mücadele farklı taktiklerin ortaya çıkmasına vesile olmuş periskop tüfekleri olarak adlandırılan yeni keşif ile mevzi dışına çıkmadan ateş etmenin imkanına ulaşılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasında ise 28 Haziran 1914 tarihinde Saraybosna'da gerçekleşen Franz Ferdinand suikastı önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu olay, Avrupa'da zaten var olan siyasi ve askeri gerilimlerin patlak vermesine neden olmuştur. Alman ordusunun hızlı zafer planı Belçika'nın güçlü direnişi ve Fransa'nın Marne Sa-

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, onarinc@nku.edu.tr, ORCID: 0000-00029486-8956. Assoc. Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal University, Science&Literature Faculty, Department of History.

** Bağımsız Araştırmacı, ORCID NO: 0009-0006-4153-0077

vaşı'ndaki başarılı savunması nedeniyle başarısız olmuş, taraflar siper savaşına geçmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte, keskin nişancılar ve uyguladıkları yıpratma taktikleri savaşın seyrini belirleyen unsurlar haline gelmiş ve savaşın sadece fiziksel değil, aynı zamanda psikolojik bir mücadele olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. Özellikle Alman keskin nişancılarının etkili atışları ve ölü hayvan içine mevzilenme gibi şaşırtma stratejileri, düşman hatlarında ciddi bir kaos yaratmış ve savaşın psikolojik boyutunu daha da derinleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı., Birinci Dünya Savaşında Batı Cephesi., Marne Muharebesi., Keskin Nişancı.

SNIPERS IN THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

With the Industrial Revolution, significant changes occurred in war technologies and military tactics. This process accelerated particularly from the 17th century onward, with the increase in the variety of weapons and the onset of an arms race among states. Traditional linear formations and mass movement tactics were replaced by more flexible, individual ability-based dispersed tactics. However, these methods proved insufficient against the new threats encountered during World War I, which in turn increased the importance of more innovative combat methods such as sniping. Sniping particularly developed during conflicts such as the American Civil War and the Ottoman-Russian War. In World War I, this tactic played a significant role on the battlefields. Especially on the Western Front in France and Belgium, the German army tried to gain a significant advantage in trench warfare with its optical-equipped snipers. These snipers did not only destroy targets but also successfully participated in critical tasks such as reconnaissance and surveillance. Additionally, the psychological pressure they exerted on enemy soldiers profoundly affected the morale and resilience dimensions of the war. The struggle between the trenches led to the emergence of different tactics, enabling the possibility of firing without leaving the position through a new reconnaissance method called periscope rifles. In the initiation of World War I, the assassination of Franz Ferdinand on June 28, 1914, in Sarajevo was a significant turning point. This event caused the outbreak of the already existing political and military tensions in Europe. The German army's plan for a quick victory failed due to Belgium's strong resistance and France's successful defense

in the Battle of the Marne, forcing both sides to engage in trench warfare. During this process, snipers and the attrition tactics they employed became decisive elements in the course of the war, highlighting that the conflict was not only a physical battle but also a psychological struggle. In particular, the effective shots of German snipers and surprise strategies like positioning in dead animals created serious chaos in enemy lines and further deepened the psychological dimension of the war.

Key Words: First World War., Western Front in the First World War., Battle of the Marne., Sniper.

GİRİŞ

Günümüzde olduğu gibi geçmiş dönemlerde de hızla gelişen teknoloji, askeri alanda da önemli değişimlere yol açmıştır. Özellikle gelişen silah sanayisi, savaş meydanlarında kullanılan silahların çeşitlenmesini sağlamış ve devletler arasında bir silahlanma yarışını tetiklemiştir. Bu süreçte, topçu birlikleri, makineli tüfekler ve zırhlı araçlar gibi modern silahlar, savaşın dinamiklerini kökten değiştirmiştir. Bu döneme kadar Devletler arası rekabetin artmasıyla birlikte, ülkeler sadece silah üretiminde değil, aynı zamanda askerî doktrinlerde de yenilik arayışına girmiştir. Geleneksel savaş anlayışında, askerler bireysel birer savaşçıdan ziyade bir düzenin parçaları olarak görülmüş, toplu hareket ve yavaş nizam gibi taktiklerle organize bir yapı oluşturulmuştur. Ancak bu statik ve disiplin odaklı yaklaşım bir süre sonra geleneksel yöntem olarak adlandırılmış ve Almanların çok iyi kullandıkları dağınık nizam taktikleri harp meydanlarında yerini almıştır. Bu yeni sistemin avantajları bilinse dahi birçok Avrupa devleti geleneksel yöntemleri terk etmemiş dağınık nizam taktiklerinin yanında yavaş nizam taktiklerini de uygulamaya devam etmişlerdir. Lakin bu taktikler Birinci Dünya Savaşı'nda karşılaşılan yeni tehditler karşısında yetersiz kalmıştır. Çünkü 1914-1918 yılları arasında süren Birinci Dünya Savaşı, modern savaşın doğuşuna sahne olmuş ve hibrit harp taktiklerinin iskelet yapısını oluşturmuştur. Bu sebeple karma birlik hareketleri ön plana çıkarak düşmanı bertaraf etmek için birçok farklı yöntem kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Batı Cephesi'nde yaşanan siper savaşı, savaşın doğasını tamamen değiştirmiştir. Geleneksel savaş yöntemleri, makineli tüfeklerin ve uzun menzilli topçuların etkisiyle işlevsiz hale gelmiş; bu durum, daha yaratıcı ve etkili taktiklerin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır.

Bu bağlamda, mevzi savaşlarının bulunduğu cephelerde keskin nişancılık

faaliyetleri önemli bir rol üstlenmiştir. Kilitlenmiş bölgelerde hiçbir şekilde ilerleme sağlanamamış ve Keskin nişancılar, düşman hatlarında korku ve kaos yaratmak için kullanılan etkili bir araç haline gelmiştir. Çünkü siper savaşının statik yapısı, keskin nişancıların hedef belirleme ve etkili atış yapma yeteneklerini ön plana çıkarmıştır. Bu avantajları kullanan nişancı askerler, düşman liderlerini, haberleşme personelini veya stratejik öneme sahip diğer hedefleri etkisiz hale getirerek savaşın seyrini değiştirebilmiştir. Siper savaşlarının devam etmesi ile keskin nişancı tüfekleri ve optik nişangâhlar gibi teknolojik yenilikler hızla önem kazanmış ve her ordu teşkilatı bu malzemeleri tedarik etmek için yarışmıştır. Söz konusu malzemelere ulaşımı olmayan birlikler ise kayıp vermeye devam etmişlerdir. Çünkü “bir keskin nişancıya karşı en iyi savunma silahı kendi keskin nişancıdır.” Düşüncesi siperlerde oldukça çok yankılanmıştır. Bu durum ise siper savaşlarındaki keskin nişancıların etkinliğini artırmıştır. Özellikle Alman Askerleri savaş öncesi hazırlıkları ve avcı toplum olma özellikleri sayesinde büyük bir üstünlük kurmuş lakin İngiliz ve Fransızların önemli adımları sayesinde siper savaşlarındaki denge savaşın başlamasından bir yıl sonra ancak sağlanabilmiştir. Her iki tarafta da aktif olarak görev yapan Keskin nişancılar, yalnızca düşman askerlerini etkisiz hale getirmekle kalmamış; aynı zamanda düşman üzerinde psikolojik bir baskı unsuru olarak da görev yapmıştır. Siperlerdeki askerler için her an bir keskin nişancı tarafından hedef alınma ihtimali, moral üzerinde yıkıcı bir etki yaratmıştır. Bu durum, keskin nişancılığın sadece fiziksel değil, aynı zamanda psikolojik bir silah olarak da kullanılabileceğini göstermiştir. Aynı zamanda ortaya çıkan şaşırtma taktikleri ile savaşın sadece fiziksel güçle değil; zekâ, strateji ve teknolojiyle kazanılabileceğini ortaya koymuştur. Keskin nişancılık gibi yeni taktikler, savaş alanındaki bireysel yeteneklerin önemini vurgulamış ve gelecekteki çatışmalar için bir model oluşturmuştur.

Bu bağlamda, Keskin nişancılık, savaş meydanlarında bireysel hareket edebilme, kritik hedef seçebilme ve istihbarat toplamadaki yetenekleri ile de dikkat çekmektedir. Bu yeni savaş taktiği, Amerikan İç Savaşı ile temelleri atılmış ve Osmanlı-Rus Savaşı gibi çatışmalarla gelişim göstermiştir. Ancak, bu yaklaşıma başlangıçta bazı devletlerin geleneksel savaş anlayışları nedeniyle mesafeli yaklaştığı bilinmektedir. Lakin Almanya Keskin nişancı sisteminin üzerinde durmuş ve önemini çok önceden fark etmiştir. Savaş öncesi dönemde, ülke içerisindeki avcıları toplayarak Keskin nişancı eğitimi vermeyi de ihmal etmemiştir. Bu sebeple Alman keskin nişancılarının batı cephesinde sergilediği etkinlikler, savaşın ilk dönemlerinde belirgin bir üstünlük sağlamıştır. Kuzey siperlerindeki askerlerin anıları ve döneme ait harp raporları incelendiğinde, bu üstünlüğün yalnızca askeri değil, aynı zamanda moral ve psikolojik bir etki yarattığı görülmektedir.

Bu sebeple keskin nişancıların varlığı, savaş meydanlarında stratejik bir değişim yaratmış ve geleneksel savaş yöntemlerine yeni bir boyut eklemiştir.

1. KESKİN NİŞANCILIĞIN KISA TARİHİ

Keskin nişancılar, üstün nişancılık yetenekleri ve sabır gerektiren bir eğitim sürecinden geçerek seçilen özel personellerdir.¹¹⁷ Bu unvan, su çulluğu (snipe) adlı kuş türünden esinlenerek verilmiştir.¹¹⁸ Su çulluğu, hızlı hareket kabiliyeti ve avcuyu şaşırtma konusunda ustalığıyla bilinir. Bu özelliklerinden dolayı, bu kuşu avlamak büyük bir beceri ve sabır gerektirir. Tarihsel olarak, bu türü avlayabilen kişilere “keskin nişancı” adı verilmiş ve bu terim günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Aslında Keskin nişancılığın tarihsel gelişimi, avcılık sanatından modern savaş teknolojilerine doğru evrilmiştir. Özellikle Sanayi Devrimi'nin etkisiyle askeri alanda önemli dönüşümler yaşanmıştır. 19'uncu yüzyılın başlarında Sanayi Devrimi'nin getirdiği yenilikler, savaş alanında kullanılan ekipmanların üretim süreçlerini kökten değiştirmiştir. Bu dönemde, Eli Whitey ve Samuel Colt gibi öncü silah üreticileri, değiştirilebilir parçalarla seri üretim yapmayı mümkün kılmıştır. Bu yenilik, silahların üretim maliyetlerini düşürmüş ve erişilebilirliğini artırmıştır. Keskin nişancılığın modern bir askeri disiplin olarak şekillenmesinde bu teknolojik gelişmelerin etkisi büyük olmuştur.¹¹⁹ Silahların verimliliği arttıkça avcı taktikleri ve dağınık düzen stratejisi gelişmiş ve bu yeni yöntem, düzenli ordular üzerinde etkili bir baskı unsuru yaratmıştır. Ama bu kavramın resmi bir statü kazanması ve kurumsallaşması, Amerikan İç Savaşı (1861-1865) dönemine dayanmaktadır.¹²⁰ Amerikan İç Savaşı, dağınık nizam ile mücadele eden askerlerin bireysel faaliyetleri sonucu keskin nişancı sisteminin temelini oluşturması ile ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Birlik ordusunda Albay Hiram Berdan tarafından yönetilen keskin nişancı alayları bu savaş esnasında teşkil edilmiş ve savaşın devam eden süreçlerinde keskin nişancılar sadece bireysel yetenekleriyle değil, aynı zamanda organize bir yapı içinde ha-

117 Erdem Barışık, Gökhan Baltacıoğlu, “The Employment of Sniper in Modern Battlefield”, *Journal of Military and Information Science*, Vol 2(1), 2014, Ss. 13-19, s.14.

118 Haydar Onur, Şehitoğlu, Ümit Mahir Şahin, “Keskin Nişancılık Sisteminin Gelişimi ve Harekât Ortamına Asimetrik Etkisi”, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2018, Ss. 293-328, s. 297

119 Elisabetta Confalonieri, Matthias Meheust Kemp, Laura Walsh, *From Sharpshooter From Sharpshooter to Sniper The Evolution of Snipers in the Modern Battlefield*, Fimabel, Brussels, 2021, s.8

120 Martin, Pegler, *Sniper Rifles From the 19th to the 21st century*, Osprey Publishing, 2011, s.22.

reket ederek savaş stratejilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir.¹²¹ Bu gelişmeler, modern savaş doktrinlerinde keskin nişancılığın özel bir uzmanlık alanı olarak kabul edilmesine zemin hazırlamış ve bu taktiklerin günümüz askeri stratejilerinde de önemli bir yer edinmesini sağlamıştır. Amerikan İç Savaşı'nda elde edilen tecrübeler, keskin nişancılık konseptinin evriminde kritik bir aşama olarak değerlendirilmektedir.¹²²

2. BATI CEPHESİNDE KESKİN NİŞANCILARIN HAZIRLIK VE EĞİTİMLERİ

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında, savaşın tarafı olan orduların büyük çoğunluğu bu çatışmanın kısa süreceği beklentisi içerisindeydi. Ancak savaşın tahmin edilenden çok daha uzun süreceği ve Belçika kıyılarından İsviçre sınırına kadar uzanan 725 kilometrelik bir siper hattının oluşacağı öngörülmemişti. Bu statik savaş senaryosunu önceden tahmin eden tek ülke Almanya olmuştur.¹²³ Almanya, savaş öncesinde keskin nişancılar için özel tüfekler geliştirme ve edinme konusunda ciddi hazırlıklar yapmıştır.¹²⁴ 1914 yılı öncesinde bu alanda yapılan çalışmalar, Almanya'nın statik bir savaş ihtimaline karşı stratejik bir öngörüye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, Almanya'nın savaşın dinamiklerini ve uzun vadeli etkilerini değerlendirme konusundaki ileri görüşlülüğünü ortaya koymaktadır.¹²⁵ Ayrıca Alman ordusunda, özellikle ormanlık alanlarda avcılık tecrübesine sahip askerlerin nişancılık yetenekleri dikkat çekmiştir. Bu askerler, doğal çevre koşullarında hedef tespiti ve isabetli atış konularında üstün becerilere sahip olduklarından, savaş sırasında stratejik avantaj sağlamışlardır.¹²⁶

Bu sebeple 1913 yılında Almanya ve Avusturya'nın optik donanımlı av tüfeği üretiminde dünyanın geri kalanını geride bırakması, bu ülkelerdeki avcılık kültürünün derin köklerine işaret etmektedir. Özellikle Almanya'da, geyik, yaban domuzu ve kurt gibi büyük av hayvanlarının avlanması, sadece bir spor ya da eğlence değil, aynı zamanda önemli bir sosyal etkinlik olarak kabul edilmiştir. Bu durum, toplumun avcılığa verdiği değeri ve avcılığın kültürel miras içerisindeki yerini göstermektedir. Alman toplumunun militarist yapısı, bu geleneği destek-

121 Confalonieri, Kemp, ve Walsh, a.g.e, s.8

122 Martin, Pegler, *Out of Nowhere: A History of the Military Sniper*, Osprey Publishing, Oxford, 2004, s.17-18.

123 Pegler, *Sniper Rifles...*, a.g.e., s.31.

124 John L. Plaster, *The History of Sniping and Sharpshooting*, Paladin Press, Colorado, 2008, s.293

125 Pegler, *Sniper Rifles...*, a.g.e., s.31.

126 Şehitoğlu, Şahin, a.g.m., s.298

leyen bir diğer faktör olarak öne çıkmaktadır. Genç erkeklerin orduya katılmayı bir yükümlülükten ziyade bir onur olarak görmeleri, nişancılık becerilerinin geliştirilmesine olan ilgiyi artırmıştır. Dolayısıyla bu kültürel yapı içerisinde usta avcılarının varlığı, Almanya'nın yetenekli nişancılardan oluşan bir çekirdek havuzu oluşturmasını kolaylaştırmıştır.¹²⁷ Ayrıca yeterli donanıma sahip olmak maksadıyla Alman ordusu 1914 yılında, optik donanımlı av tüfeklerini toplama kararı almıştır. Bu kapsamda, ticari olarak temin edilebilen dürbünlere sahip av tüfekleri zorla el konularak bir araya getirilmiştir.¹²⁸ Aynı zamanda Teleskopik nişangahlarla donatılmış Gewehr 98 tüfekleri, yüksek kaliteli optik özelliklere sahip olmasıyla ünlenmiştir. Özellikle 800 metre gibi uzun mesafelere kadar etkili bir menzil sunmaktadır. Tüfegün beş mermilik şarjör kapasitesi ise savaş alanında atıcıya önemli bir avantaj sağlamıştır.¹²⁹ Bu avantajı etkin olarak kullanan Almanya keskin nişancıları bağımsız bir birim olarak savaş sahasına dahil etmiştir. Bu birimler, özel olarak tasarlanmış Gewehr 98 tüfekler ile gelişmiş görüş cihazlarıyla donatılmıştır. Savaş öncesi almış oldukları eğitim ve Keskin nişancılık için tasarlanmış olan teçhizatları sayesinde Alman keskin nişancılarının batı cephesinde ki etkili operasyonları, özellikle İngiliz kuvvetlerine ciddi kayıplar verdirmiştir.¹³⁰ Avusturya- Macaristan ise, 1914 yılında savaşa hazırlık amacıyla ordusu 'nu Mannlicher Model 95 tüfekleriyle donatmıştır. Bu tüfek, düz çekişli bir mekanizmaya sahip olup Alman yapımı dürbün ve montajlarla geliştirilmiştir. Ayrıca, bu silahın nadir bulunan dürbünlü bir karabin versiyonu da üretilmiştir. Mannlicher Model 95, dönemin etkili ve güvenilir silahları arasında yer almıştır.¹³¹

Müttefikler ise savaş öncesinde Keskin nişancıların etkisini pek önemsememiştir. Lakin 1914 yılında İngilizlerin optik donanımlı tüfeklere sahip olmadığı yönündeki düşünce pek doğru gözükmemektedir. Siperlerde az sayıda da olsa optik donanımlı tüfek bulunmaktadır. Bu optiklerin çoğu savaş öncesi Alman yapımı modellerdir. Bu tüfekler genellikle subayların kullanımında bırakılmıştır.¹³² Almanlara kıyasla yetersiz kalan optik malzemelerin eksikliği ise Mevzi savaşları esnasında Alman Keskin nişancılarının etkisini gördüklerinde hissedilmiştir. İngilizler ise dengeyi sağlamak için ilk önce eğitime önem vermişlerdir.

¹³³ Bunun sonucunda 1916 yılında kendi Keskin Nişancı Okulu'nu kurarak bu

127 Pegler, Sniper Rifles..., a.g.e., s.28-29.

128 Martin, Pegler, Out of Nowhere..., a.g.e., s.91

129 Confalonieri, Kemp, ve Walsh, a.g.e, s.10

130 Şehitoğlu, Şahin, a.g.m., s.301

131 Martin, Pegler, Out of Nowhere..., a.g.e., s.95

132 Martin, Pegler, Out of Nowhere..., a.g.e., s.99

133 Pegler, Sniper Rifles..., a.g.e., s.37-38.

alandan uzmanlaşmış birimler oluşturmuşlardır.¹³⁴ Bu sebeple 1916'daki yaklaşımları, kendi Keskin Nişancılarının, Almanların aksine tek başına değil¹³⁵, nişancı ve gözetleyici olarak tim bazında görev yapmalarının daha etkili olduğunu keşfetmişler ve bu alanın ne kadar kapsamlı olduğunu göstermek istemişlerdir. Bu bağlamda mürettebat eğitimini temel odak noktası olarak kabul etmişler ve keskin nişancıların yalnızca isabetli atış yapma yeteneklerini değil, aynı zamanda sabır, hızlı refleksler ve tutarlılık gibi kritik özelliklerini geliştirmeye yönelik eğitimler vermişlerdir. Bu nedenle, doğru kişilerin seçilmesi ve eğitilmesi başarının temel taşlarından biri olmuştur.¹³⁶ Ayrıca İngiltere'nin sahip olduğu teleskoplar, topçu birliklerinin kullanımına sunulmuş ve bu ekipmanlar özellikle bataryalarda değerlendirilmiştir. Bu sebeple savaş esnasında büyük çoğunlukla optik malzemelere olan ihtiyaç her geçen gün artmıştır.¹³⁷ Bu bağlamda, Jeffery, Rigby ve Purdey gibi tanınmış silah ustaları, İngiliz ordusu için kendi özel optik nişangah modellerini geliştirmiştir. Ayrıca, bazı İngiliz keskin nişancı tüfekleri Alman ve Fransız yapımı teleskopik nişangahlarla donatılmış, diğerleri ise Watts veya Evans gibi İngiliz üretimi teleskopik nişangahlarla kullanılmıştır.¹³⁸

Savaş esnasında İngilizler gibi Fransızlarda keskin nişancı ekipmanlarının eksikliğini hissetmişlerdir. Fransızlar, bu dönemde 19. yüzyıl tasarımı olan 8 mm çapındaki Lebel tüfeğini keskin nişancı rolüne uyarlamak zorunda kalmışlardır. Bu tüfek, modern keskin nişancı tüfeklerinin özelliklerinden yoksun kalmıştır. Ancak Fransa'nın optik endüstrisi sayesinde bu eksiklik kısmen giderilmiştir. Paris'teki optik endüstrisi, savaş koşullarında etkili bir teleskop üretmeyi başarmıştır. A.Px Mille 1915 olarak adlandırılan bu teleskop, keskin nişancıların hedeflerini daha net bir şekilde görebilmelerini sağlamıştır. Bu teleskop, dönemin teknolojik imkanları göz önünde bulundurulduğunda oldukça ileri bir tasarıma sahip olmasıyla dikkat çekmektedir.¹³⁹

3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI BATI CEPHESİNDE KESKİN NİŞANCILAR:

19. yüzyılın başlarından itibaren devletler arasında başlayan silahlanma yarışı, Avrupa'da güç dengelerini etkileyen bir rekabet ortamı oluşturmuştur. Bu dönemde Avrupalı devletler, güvenliklerini sağlamak ve çıkarlarını korumak

134 Şehitoğlu, Şahin, a.g.m.,s.301

135 Plaster, a.g.e. ,s.300

136 Confalonieri, Kemp, ve Walsh, a.g.e, s.10

137 Pegler, Sniper Rifles..., a.g.e., s.34.

138 Pegler, Sniper Rifles..., a.g.e., s.34.

139 Pegler, Sniper Rifles..., a.g.e., s.38.

amacıyla ittifaklar kurmaya yönelmişlerdir. Fransa'nın Rusya ile yakınlaşması ve Almanya'nın Avrupa politikalarından dışlanması, kıtada önemli bir siyasi değişime yol açmıştır.¹⁴⁰ Bu durum, Almanya ile Avusturya-Macaristan arasında bir ittifak kurulmasına neden olmuş, daha sonra İtalya'nın da bu ittifaka katılmasıyla "Üçlü İttifak" ortaya çıkmıştır.¹⁴¹ 28 Haziran 1914 tarihinde Saraybosna'da gerçekleşen olay, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına zemin hazırlayan en önemli gelişmelerden biri olarak tarihe geçmiştir.¹⁴² Avusturya-Macaristan ve liahttı Franz Ferdinand ve eşinin, Sırp milliyetçi örgütü "Kara El" üyesi Gavrilo Princip tarafından suikasta uğraması, Avrupa'da zaten gergin olan siyasi dengeleri altüst etmiştir. Bu olay, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'a karşı sert bir tutum almasına neden olmuş ve kısa süre içinde Avrupa'nın büyük güçlerini karşı karşıya getiren bir savaşın fitilini ateşlemiştir. Almanya, Avusturya-Macaristan'ın yanında yer alırken; Rusya, Sırbistan'ı desteklemiş, bu da diğer müttefik devletlerin savaşa dahil olmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Sonuç olarak, bu suikast, Avrupa'da yıllardır birikmiş olan siyasi ve askeri gerilimin patlamasına yol açmış ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcının ana nedenlerinden biri olmuştur.¹⁴³ Bu doğrultuda 1914 yılının ağustos ayında Belçika'ya doğru ilerleyen Alman kuvvetleri, Avrupa'daki siyasi ve askeri dengeleri daha da karmaşık bir hale getirmiştir.¹⁴⁴

Yıl sonuna gelindiğinde, Alman orduları Fransa, Hollanda ve Belçika'yı işgal ederek batıya doğru ilerlemiş ve Paris'i ele geçirme noktasına kadar yaklaşmıştır. Ancak, Almanların bu hızlı zafer planı Belçika'nın direnişi ve Fransa'nın Marne Savaşı'ndaki başarılı savunması nedeniyle başarısız olmuştur.¹⁴⁵ Aslında Alman stratejisi, Fransa'yı hızlı bir şekilde yenilgiye uğratarak doğuya, yani Rusya'ya yönelmeyi planlamaktadır. Bu durumda İngiltere'nin müdahale etmeden sadece izlemek zorunda kalacağı öngörülmüyordur. Ancak, Belçika'nın beklenmedik derecede güçlü direnişi bu planı sekteye uğratmıştır. Belçika'nın düşmesi sonrasında dahi Fransa, Marne Savaşı'nda gösterdiği kararlı savunma ile Alman ilerleyişini durdurmuş ve taraflar siper savaşına mecbur kalmıştır. Uzun süren batı cephesi düşmeyince Almanların umduğu başarı bir türlü gerçekleşmemiştir.¹⁴⁶ Böylece geri bölgede tahkimat yapan Almanlar ve müttefik kuvvetler, Belçika>

140 Luciano Canfora, 1914, Sellerio, Palermo, 2006, s.13

141 Basıl Liddell Hart (Çev. Kerim Bağrıaçık), Birinci Dünya Savaşı Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.3-4

142 Canfora, a.g.e., s.28

143 Kemal Arı, Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 1997, s.6

144 Canfora, a.g.e, s.46

145 Plaster, a.g.e. ,s.293

146 Canfora, a.g.e, s.47

nın kuzeybatı kıyısından 350 mil boyunca İsviçre'ye kadar uzanan bir savunma hattı meydana getirmiştir.¹⁴⁷

Tarihler 1914 yılının kış aylarını gösterdiğinde savaş, hareketli çatışmalardan sabit bir mevzi savaşına dönüşmüştür. Bu durum, tarafların stratejilerini değiştirmesine ve uzun süren bir yıpratma savaşı sürecine girmesine neden olmuştur. Özellikle Belçika'nın Ypres bölgesindeki direniş, savaşın bu dönemdeki en kritik anlarından biri olarak öne çıkmıştır. Her iki tarafın da savunma hatlarını güçlendirmesiyle birlikte savaş, geniş çaplı keskin nişancılığın ve yıpratma taktiklerinin ön planda olduğu bir aşamaya evrilmiştir.¹⁴⁸ Alman ordusu optik donanımlı keskin nişancılarını sahaya sürdüğünde savaş alanındaki destansı mücadele başlamıştır. Alman Keskin nişancıları gerek geri bölgede yaptıkları atış eğitimleri¹⁴⁹ gerekse siper önünde yapılan etkili atışları ile Fransız ve Belçika orduları üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Belçika ordusu, bu alandaki eksikliklerini gidermekte başarılı olamazken, Fransız ordusu çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Ancak, bu çabalar başlangıçta etkisiz kalmıştır. Fransız ordusunun 37 mm'lik top nişangahını tüfek dürbünü olarak uyarılama girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Daha sonra, ele geçirilen bir Alman keskin nişancı dürbününden yola çıkılarak Model 1916/17 Atelier de Puteaux adında 3x büyütme sağlayan bir dürbün geliştirilmiştir. Bu teknoloji kısmen başarılı olsa da, sahada yeterli sayıda kullanılamamış ve beklenen etkiyi yaratamamıştır.¹⁵⁰ Bu sebeple Alman Keskin nişancıları bir müddet savaş sahasına hakim olmuştur.

Hatta siperlerde yaşanan bir olay ise 11 Mart 1915 tarihinde gerçekleşmiştir. O günün sabahı, Fransız Mareşal Michel-Joseph Maunoury, Lorraine Ordusu'nun ön saflarını ziyaret etmiştir. Kendisine, bir ordu müfettişi olan Tümgeneral de Villaret eşlik etmektedir. Kısa bir brifingden sonra, ikili en yakın Alman mevzilerini gözlemek amacıyla yoğun şekilde güçlendirilmiş bir sığınağa inmiştir. Bu sırada, Alman hendeklerinde konuşlanmış bir keskin nişancı, sığınaktaki bir açıklıkta gölgeli bir hareket fark etmiş ve nişangahını açıklığa yönelterek tek bir atış yapmıştır. Bu mermi hem Mareşal Maunoury'ye hem de Tümgeneral de Villaret'e isabet etmiş ve her iki komutanı da ciddi şekilde yaralamıştır. Mareşal Maunoury, gözünden aldığı yara nedeniyle aktif göreve bir daha dönememiş ve sekiz yıl sonra hayatını kaybetmiştir. Tümgeneral de Villaret ise yaralarından kurtularak Fransız ordusunda görevine devam etmiştir.¹⁵¹

Aslında Fransız ve İngiliz askerlerinin, Alman keskin nişancılarının hedefi

147 Plaster, a.g.e. ,s.293

148 Martin, Pegler, Out of Nowhere..., a.g.e., s.78

149 Martin, Pegler, Out of Nowhere..., a.g.e., s.85

150 Plaster, a.g.e. ,s.294

151 Plaster, a.g.e. ,s.296

haline geldiği bu dönemde, özellikle subaylar arasında ciddi kayıplar yaşandığı görülmektedir. İlk haftalarda Kraliyet İrlanda Tüfekleri'nden Çavuş Robert Ramsey, tüfeğini doldururken bir anlık dikkatsizlik sonucu vurularak hayatını kaybetmiştir. Benzer şekilde, Boer Savaşı gazisi olan Yüzbaşı Guy Shipway ve Gloucester Alayı'ndan diğer subaylar da keskin nişancılar tarafından öldürülmüştür. 24 Ekim'de ise Ypres'te bir tabur komutanı olan Yarbay William Banatyne, bir Alman keskin nişancısının hedefi olmuş ve yaşamını yitirmiştir. Bu olaylar, Alman keskin nişancılarının özellikle lider figürlere odaklandığını açıkça göstermektedir. Bir İngiliz subayının ifadelerine göre, bu dönemde keskin nişancıların sebep olduğu kayıpların tam sayısını belirlemek mümkün olmasa da verdikleri zararın oldukça büyük olduğu ve birçok yetenekli askerin hayatını kaybettiği belirtilmiştir.¹⁵²

Alman ordusu, savaş sırasında siperler arasındaki araziyi kontrol altına almak için çeşitli taktikler geliştirmiştir. Bu stratejiler arasında keskin nişancılar ve gizlenme teknikleri ön plana çıkmaktadır. Alman keskin nişancılar, bu bölgede üstünlük sağlamak amacıyla detaylı kamufraj yöntemleri kullanmış ve ateşleme pozisyonlarını titizlikle planlamışlardır.¹⁵³ Özellikle sahte hayvanlar ve dökme demirden yapılmış sahte ağaçlar gibi yaratıcı yöntemlerle düşman hatlarına sızmayı başarmışlardır. Bu ağaçlar, gerçek ağaçları taklit edecek şekilde tasarlanmış ve gece saatlerinde değiştirilmiştir. İngiliz ve müttefik askerleri, bu tür kamufrajları fark etmekte zorlanmış, ancak dikkatli gözlemlerle zaman zaman bu tuzakları ortaya çıkarabilmişlerdir.¹⁵⁴ Hatta savaşın başlarında bazı Alman askerleri, karanlıktan faydalanarak İngiliz hatlarının arkasına sızmış ve savunmasız noktalara saldırılar düzenlemiştir. Bu tür saldırılar hem stratejik üstünlük sağlamak hem de düşmanın moralini bozmak amacıyla gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁵ Ayrıca, sahte hayvanların içine yerleşen keskin nişancılar da etkili bir şekilde kullanılmıştır. Örneğin, bir İngiliz askeri, siperlerinin önünde ölü bir ineğin içine gizlenmiş bir keskin nişancıyı tespit etmiş ve bu durum savaşın karmaşıklığını gözler önüne sermiştir.¹⁵⁶

Aynı zamanda alman keskin nişancıları, özellikle ön safların sürekli değiştiği durumlarda önemli bir stratejik rol oynamıştır. Alman saldırılarında, savunma hatlarının yeniden organize olmasını engelleyerek saldırganların ilerlemesini kolaylaştırmış ve bunun yanı sıra, İngiliz ve Fransız saldırıları sırasında, özellikle subayları ve çavuşları hedef alarak liderlik zincirini kırmayı amaçlamışlardır. Bu

152 Plaster, a.g.e. ,s.300-301

153 Plaster, a.g.e. ,s.302

154 Plaster, a.g.e. ,s.303

155 Plaster, a.g.e. ,s.302

156 Plaster, a.g.e. ,s.303

durum, genç askerlerin organizasyonsuz bir şekilde makineli tüfek ateşi altında kalmalarına yol açmıştır.¹⁵⁷ Bu tehditlere karşı İngiliz ve Fransız kuvvetleri çeşitli savunma yöntemleri geliştirmiştir. Örneğin, Alman topçularının bir siper bölgesini tahrip etmesi durumunda, mühendisler onarım çalışmalarına başlamadan önce branda perdeler kullanarak kendilerini koruma altına almış ve İngiliz subaylarının kayıplarını en aza indirmek amacıyla, subay üniformaları erlerin üniformalarına benzer şekilde yeniden tasarlanmıştır. Hatta bazı subaylar tüfek taşımaya bile başlamıştır. Fransız ordusunda ise bu değişiklik daha belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Çünkü savaşın başında subaylar kırmızı pantolon giyerken, bu uygulama daha az dikkat çeken kıyafetlerle değiştirilmiştir. Alman keskin nişancı ateşi, siper hatlarında askerlerin siper üzerinden bakmalarını dahi ölümcül hale getirmiştir. Bu durum, tüfekte nişan almayı daha da tehlikeli kılmıştır. Bu bağlamda, askerler kendilerini açığa çıkarmadan siper üzerinden ateş edebilmek için tüfeklerle birlikte periskoplar ve el yapımı düzenekler geliştirmiştir. “Siper tüfekleri” veya “iskelet tüfekler” olarak adlandırılan bu düzenekler¹⁵⁸, tetiklerine bağlanan çubuk veya kollar kullanılarak ateşlenmiştir. Standart bir tasarıma sahip olmayan bu tüfekler genellikle yerel olarak üretilmiştir. Ancak bu periskop tüfeklerin hiçbirinde optik nişangâh bulunmamaktadır. Bu nedenle, bu tüfeklerin ateşi düşman keskin nişancılarını doğrudan hedef almak yerine, daha çok düşmanı baskı altına almakla sınırlı kalmıştır.¹⁵⁹

Savaşın devam eden süreci içerisinde Keskin nişancıların kullandığı ekipmanlar da taraflar arasında farklılık göstermiştir. Alman keskin nişancılar genellikle 4x büyütmeli dürbünlerle bireysel olarak çalışırken, İngiliz keskin nişancılar bir takım halinde çalışmayı tercih etmiş ve 25x veya 36x büyütmeli dürbünler kullanarak daha etkili bir gözlem yapmıştır.¹⁶⁰ Ayrıca bu süreç içerisinde müttefik kuvvetlerce Alman Keskin Nişancılarına çözüm olarak yeni bir birlik kurulmasına karar verilmiştir. Özellikle Sir Abe Bailey’nin girişimiyle kurulan Güney Afrika Keskin Nişancıları, bu alandaki en dikkat çekici birliklerden biri olarak tarihe geçmiştir. İngiliz Ordusu’nun Alman keskin nişancılar karşısındaki kayıplarını azaltmayı hedefleyen Bailey, Güney Afrika’dan 18 nişancı seçmiş, onları modern dürbünlü tüfeklerle donatmış ve finansal destek sağlamıştır. Teğmen Neville Methven liderliğindeki bu birlik, savaş boyunca yeteneklerini kanıtlamış ve 3.000’den fazla düşman askerini etkisiz hale getirmiştir. Ancak birlik üyelerinin büyük çoğunluğu bu çatışmalarda hayatını kaybetmiştir.¹⁶¹

157 Plaster, a.g.e. ,s.305

158 Confalonieri, Kemp, ve Walsh, a.g.e, s.11

159 Plaster, a.g.e. ,s.308

160 Plaster, a.g.e. ,s.315

161 Plaster, a.g.e. ,s.312

Keskin nişancıların savaş alanındaki rolü, sadece hedefleri etkisiz hale getirmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda stratejik keşif ve analizlerde de büyük önem taşımıştır. Özellikle uzun süreli mevzi savaşlarında, düşman hareketlerini gözlemlene ve kritik bilgileri tespit etme konusundaki becerileri, savaşın gidişatını etkileyebilecek sonuçlar doğurmuştur. Örneğin, bir İngiliz keskin nişancının Alman mevzilerindeki bir kediyi gözlemlenmesi, bu tür analiz yeteneklerinin ne kadar ileri düzeyde olabileceğini göstermektedir. Nişancı, kedinin iyi beslendiğini ve mevziiden ayrılmadığını fark ederek, bu durumun yalnızca üst rütbeli bir askerin varlığıyla açıklanabileceğini değerlendirmiştir. Bu çıkarım sonucunda yaptığı atışla düşman komuta merkezini imha etmiş ve önemli bir stratejik başarı elde edilmiştir. Bu tür örnekler, keskin nişancıların yalnızca bireysel yeteneklerine değil, aynı zamanda dikkat, analiz ve taktiksel muhakeme kabiliyetlerine de vurgu yapmaktadır. Ayrıca keskin nişancıların tuttıkları ayrıntılı kayıt defterleri, komuta zincirinin daha iyi anlaşılmasını sağlamış ve savaş alanındaki tehditlerin daha net bir şekilde değerlendirilmesine katkıda bulunmuştur.¹⁶²

Keskin nişancılık, başlangıçta bireysel çabalarla yürütülmüş, ancak zamanla daha organize bir yapıya kavuşmuştur. Öne çıkan isimlerden biri olan Hesketh-Prichard, avcılık deneyimlerini, askeri keskin nişancılık eğitimine uyarlamış ve Fransa'da resmi bir eğitim programı geliştirmiştir. 16 günlük eğitim sürecinde kamufraj, uzun menzilli atış teknikleri ve karşı keskin nişancılık stratejileri öğretilmiştir. Bu eğitim programları, 1916 itibarıyla Britanya'nın beş ordusunda yaygınlaşmıştır.¹⁶³ Ayrıca İngiliz Ordusu 1915 yılı itibarıyla keskin nişancı taktiklerini geliştirmek ve bu alandaki etkinliğini artırmak amacıyla her tabur için özel bir keskin nişancı birliği oluşturmayı kararlaştırmıştır. Bu birlikler, bir subay, iki astsubay ve ikişerli ekipler halinde organize edilmiş 16 keskin nişancı olmak üzere toplamda 19 kişiden oluşturulmuştur. Ancak, birimler arasında ihtiyaçlara bağlı olarak farklılıklar görülebilmektedir. Bu farklılıklar birliklere göre değişkenlik göstermiş ve birlik komutanları, operasyonel gerekliliklere göre bu sayıları artırma yetkisine sahip olmuştur.¹⁶⁴ Bu strateji, özellikle düşman keskin nişancılarıyla mücadelede etkin bir yöntemin başka bir keskin nişancının olması şeklinde benimsenmiştir.¹⁶⁵

162 Şehitoğlu, Şahin, a.g.m., s.298-299.

163 Plaster, a.g.e. ,s.318

164 Plaster, a.g.e. ,s.321

165 Barışık, Baltacıoğlu, a.g.m., s.14.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı, geleneksel savaş taktiklerinin sorgulandığı ve yeni stratejilerin benimsendiği bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır. Keskin nişancılık, bu süreçte bireysel yeteneklerin ön plana çıktığı ve savaş meydanlarında psikolojik üstünlük sağlandığı bir strateji olarak dikkat çekmiştir. Batı Cephesi'ndeki Alman keskin nişancı faaliyetleri, bu yeni yaklaşımın etkilerini açıkça göstermiştir. Modern savaş konseptinin ilerleyişiyle birlikte keskin nişancılar, yalnızca hedef imhası gerçekleştiren bireyler değil, aynı zamanda savaşın seyirini değiştiren stratejik unsurlar olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı, tarihin en önemli çatışmalarından biri olarak, savaş stratejilerinin ve teknolojilerinin gelişiminde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu bağlamda, keskin nişancılık konsepti, savaşın dinamiklerini etkileyen kritik bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Alman ordusunun savaş öncesinde keskin nişancılık alanına verdiği önem, bu birimlerin savaşta etkin bir şekilde kullanılmasını sağlamıştır. Özellikle siper savaşlarında, Alman keskin nişancılarının üstünlüğü, stratejik avantajlar elde etmelerine olanak tanımıştır. Donanımlı ve eğitilmiş nişancılar, düşman hatlarında korku ve psikolojik baskı yaratırken aynı zamanda keşif ve hedef belirleme görevlerini de başarıyla yerine getirmiştir. Bu durum, Alman ordusunun savaşın ilk döneminde belirgin bir üstünlük kurmasına katkıda bulunmuştur.

İngiliz ve Fransız kuvvetleri ise keskin nişancılık konusunda başlangıçta yetersiz kalmış ancak savaşın ilerleyen dönemlerinde bu eksikliği gidermiştir. Muharebe sahasında edinilen tecrübeler, bu kuvvetlerin Almanların stratejilerine karşılık verebilmesini sağlamıştır.

Bir yıl içerisinde denge sağlanması, savaşın dinamiklerinin nasıl hızla değişebileceğini gösteren önemli bir örnektir. Keskin nişancılar, yalnızca hedef imha etmekle kalmamış, aynı zamanda keşif ve gözetleme görevlerinde de kritik roller üstlenmiştir. Özellikle Alman nişancıların şaşırtma stratejileri, düşman askerleri üzerinde ciddi bir psikolojik baskı oluşturmuş ve siperlerdeki yaşam koşullarını daha da zorlaştırmıştır. Bu durum, savaş sırasında moralin ve psikolojik dayanıklılığın ne kadar önemli olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- ARI, K. (1997), Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi, , Ankara, Genelkurmay Basım Evi.
- BARIŞIK, E. ve BALTACIOĞLU, G., (2014). The Employment of Sniper in Modern Battlefield. Journal of Management and Information Science, 2(1), 13-19. <https://doi.org/10.17858/jmisci.99119>
- CONFALONIERI, E., Kemp, M. M., Walsh, L., (2021), From Sharpshooter From Sharpshooter to Sniper The Evolution of Snipers in the Modern Battlefield, Brussels, Finabel.
- HART, B. L.,(2014) Birinci Dünya Savaşı Tarihi, (Çev. Kerim Bağrıaçık), İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- PEGLER, M., (2004). Out of Nowhere: A History of the Military Sniper, Oxford, Osprey Publishing.
- PEGLER, M. (2011). Sniper Rifles From the 19th to the 21st century, Oxford, Osprey Publishing.
- PLASTER, J. L., (2008), The History of Sniping and Sharpshooting, Colorado, Paladin Press.
- ŞEHİTOĞLU, H. O., Şahin, Ü. M. (2018). Keskin Nişancılık Sisteminin Gelişimi ve Harakât Ortamına Asimetrik Etkisi. Güvenlik Bilimleri Dergisi, 7(2), 293-328. <https://doi.org/10.28956/gbd.482083>

EKLER

Ek-1: I. Dünya Savaşı sırasında Batı Cephesi'nde bir Alman keskin nişan-
cı.¹⁶⁶

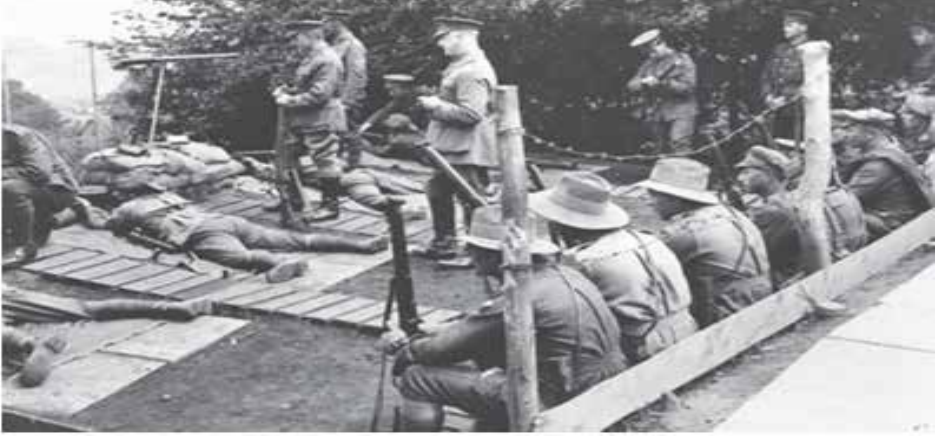
Ek-2: Bir Mk III Lee-Enfield'e monte edilmiş Fransız APx Mlle 1915 dür-
bünü..¹⁶⁷

¹⁶⁶ Pegler, Sniper Rifles..., a.g.e., s.30.

¹⁶⁷ Pegler, Sniper Rifles..., a.g.e., s.33.

Ek-3: Fransa'daki ön saflardaki keskin nişancı okullarından birindeki eğitim alanı.¹⁶⁸

Ek-4: Bir Fransız keskin nişancı Alman birliklerine ateş açıyor.¹⁶⁹

168 Pegler, Snıper Rifles..., a.g.e., s.36.

169 Plaster, a.g.e. ,s.394

Ek-5: Fransız bir keskin nişancı, 3x dürbün takılı Lebel tüfeğiyle boş araziye nişan alıyor.¹⁷⁰

Ek-5: Alman bir keskin nişancı, dürbünlü tüfeğiyle karşıdaki siperleri gözletiyor.¹⁷¹

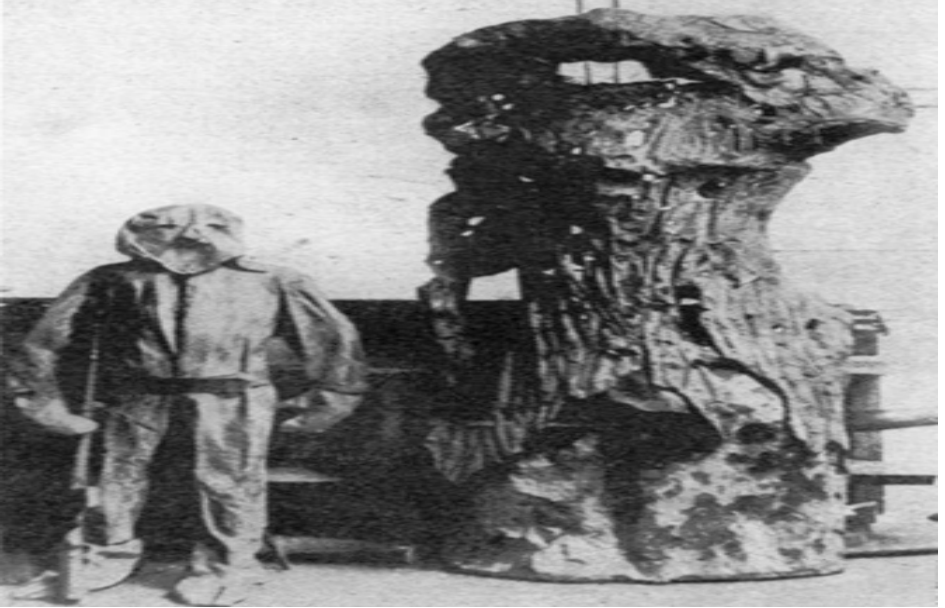
170 Plaster, a.g.e. ,s.294

171 Plaster, a.g.e. ,s.296

Ek-6: Düşmanlarının yerini bulmak için, ateş etmeye teşvik eden, bir Alman asker.¹⁷²

Ek-7: Ele geçirilen bir Alman keskin nişancının kamuflej “kıyafeti” ve dökme demir ağaç ateşleme noktası.¹⁷³

172 Plaster, a.g.e. ,s.302

173 Plaster, a.g.e. ,s.303

Ek-8: Bir İngiliz askeri, sahte bir hayvan cesedinin bir keskin nişancıyı nasıl gizleyebileceğini gösteriyor.¹⁷⁴

Ek-9: Avustralyalı bir asker periskoplu tüfekte ateş ediyor, bir gözlemci ise periskop aracılığıyla izliyor.¹⁷⁵

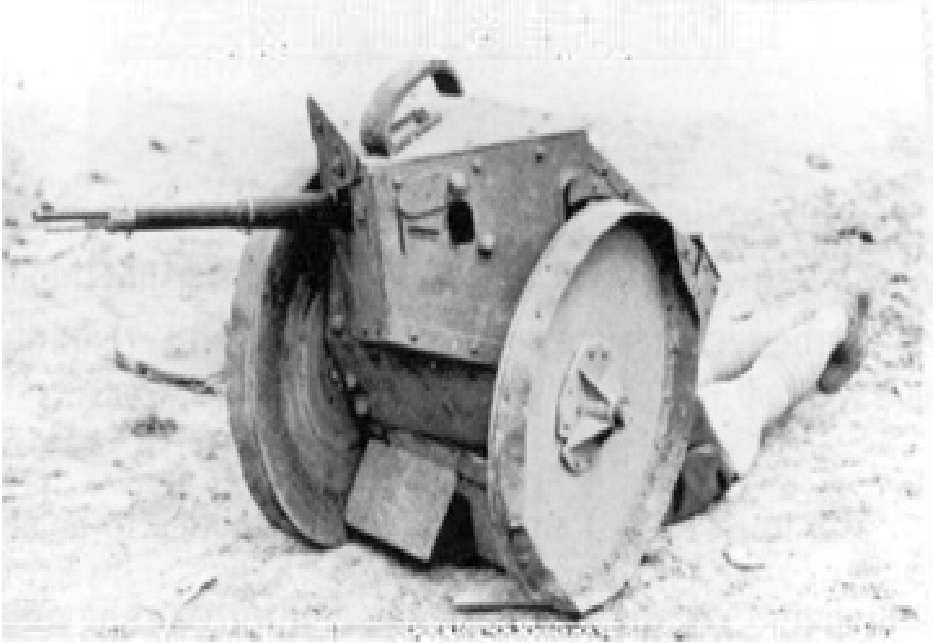
174 Plaster, a.g.e. ,s.304

175 Plaster, a.g.e. ,s.308

Ek-10: Vücut zırhı giymiş Alman keskin nişancılar demir levhaların arkasında gizleniyor.¹⁷⁶

Ek-11: 1918 yılında Alman taşınabilir zırhlı keskin nişancı sığınağı.¹⁷⁷

176 Plaster, a.g.e. ,s.322

177 Plaster, a.g.e. ,s.322

Ek-12: Bir İngiliz asker, yakındaki bir keskin nişancının açığa çıkan düşmanı vurabilmesi için ateşi çekmek amacıyla ayrıntılı bir maket taşır.¹⁷⁸

178 Plaster, a.g.e. ,s.326
224

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISB N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

1806-1812 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NIN HARP TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ökkeş NARİNÇ* & Volkan KABAYEL**

ÖZET

1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı, iki devletin hem askeri hem de diplomatik alanda güç mücadelesine yaşanmıştır. Savaşın temelinde Rusya'nın Balkanlar ve Karadeniz'deki nüfuzunu artırma isteği bulunmakta Osmanlı Devleti'nin ise toprak bütünlüğünü koruma çabası yer almıştır. Osmanlı Devleti savunma ağırlıklı bir strateji izleyerek Tuna Nehri boyunca direnmeye çalışmış Rusya ise saldırı ve kuşatma esasına dayalı bir politika izlemiştir. Çatışmalar süresince Osmanlı ordusu reform girişimlerine rağmen tam anlamıyla modern savaş düzenine uyum sağlayamamış Rus ordusu ise disiplinli yapısı ve topçu gücü sayesinde üstünlük sağlamıştır. 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'yla savaş sona ermiş Osmanlı Devleti Besarabya'yı kaybetmiş ancak genel sınırlarını büyük ölçüde korumuştur. Rusya ise Balkanlar'da etkisini genişleterek diplomatik açıdan kazançlı çıkmıştır. Bu savaş Osmanlı'nın klasik savunma anlayışının sınırlarını ortaya koyarken Rusya'nın genişleme politikasının kalıcılığını da gözler önüne sermiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Modernleşme, Antlaşma, İttifak, Güç Mücadelesi

* Doç. Dr., Tekirdağ Namık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, onarinc@nku.edu.tr, ORCID: 0000- 00029486-8956. Assoc. Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal University, Science&Literature Faculty, Department of History.

** Volkan, Kabayel, 1258310108, volkankabayel1@gmail.com.

AN EVALUATION OF THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR OF 1806-1812 FROM THE PERSPECTIVE OF MILITARY HISTORY

ABSTRACT

The Ottoman-Russian War of 1806-1812 was a power struggle between the two states both in the military and diplomatic fields. The basis of the war was Russia's desire to increase its influence in the Balkans and the Black Sea, while the Ottoman Empire's efforts to protect its territorial integrity took place. Ottoman-Russian War of 1806-1812 was a power struggle between the two states both in the military and diplomatic fields. The basis of the war was Russia's desire to increase its influence in the Balkans and the Black Sea, while the Ottoman Empire's efforts to protect its territorial integrity took place. The Ottoman Empire tried to resist along the Danube River by following a defense-oriented strategy, while Russia followed a policy based on attack and siege. During the course of the conflicts, the Ottoman army was unable to fully adapt to modern warfare despite its reform attempts, while the Russian army gained the upper hand thanks to its disciplined structure and artillery power. During the course of the conflicts, the Ottoman army was unable to fully adapt to modern warfare despite its reform attempts, while the Russian army gained the upper hand thanks to its disciplined structure and artillery power. The war enduring the course of the conflicts, the Ottoman army was unable to fully adapt to modern warfare despite its reform attempts, while the Russian a

Key Words: Russia, Modernization, Treaty, Alliance, Power Struggle.

GİRİŞ

1806-1812 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşı'nın savaş tarihi çerçevesinde ele alındığı bu çalışma savaş tarihi açısından bir analiz niteliğindedir. Söz konusu çalışmanın ortaya çıkışında faydalanılan kaynaklarda da metod olarak yine savaş tarihi analizinde yardımcı olacak bilgilerin izi sürülmüştür. Bu çerçevede söz konusu bu kaynaklarda; Özgür Yılmaz'ın kaleme aldığı 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Trabzon ve Akçaabat Saldırılarına Dair Bazı Yeni Bilgiler adlı çalışmada savaşın hangi tarihte başladığı Osmanlı Devleti'nin hazırlanıp taarruza geçtiği dönem ele alınmıştır. Tunçalp Cihangir'in "1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı

Üzerine Bir Değerlendirme” adlı tezinde savaşın gerçekleştiği coğrafya hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Ömer Faruk Uzun tarafında yazılan “1806-1812 Osmanlı Rus Harbinde Rus Ordusunun Tuna Harekatı” adlı çalışmada genellikle Rusların ordu yapısı ele alınmıştır. Pınar Doğanay “Osmanlı-Rus Savaşı ve İsmail Kuşatması (1806-1812)” adlı eserinde hangi savaşların gerçekleştiği detaylı bir şekilde açıklanmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından kaleme alınan “Osmanlı Tarihi” adlı çalışmada savaşın içeriğine hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Hatice Ertürk tarafından hazırlanan “1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında İmereti Krallığı’nın Siyasi Durumu” adlı eserinde savaştaki taktik teknik ve stratejilere değinilmiştir.

1806-1812 OSMANLI RUS SAVAŞI’NIN NASIL CEREYAN ETTİĞİNE DAİR İNCELEME

1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı Osmanlı Devleti ile Rusya Çarlığı arasında 23 Ekim 1806’da Rusların savaş ilan etmesiyle başlamıştır. Ancak Osmanlı Devleti yeterli hazırlıkları tamamlayamadığı için savaşı 27 Aralık 1806’da başlatmak zorunda kalmıştır.¹⁷⁹ Ayrıca savaş farklı cephelerde gerçekleştiği için uzun süren bir mücadele olmuştur. Savaş Balkanlar’dan Karadeniz’e uzanan geniş bir coğrafyada yaşanmıştır. Bu mücadele yalnızca iki devletin askeri gücünü değil aynı zamanda Avrupa’daki siyasi ittifakları da yakından ilgilendirmiştir. Savaşın arka planında Osmanlı-Rus rekabeti kadar Fransa ve İngiltere gibi dönemin ege-men güçlerinin politikaları da önemli bir rol oynamıştır.

Muharebe öncesinde Fransa bölgenin en güçlü devleti haline gelmiştir. Napolyon Bonapart kendini 1804’te kral olarak ilan etmiş buna karşılık olarak Avrupa’da İngiltere, Rusya, Avusturya ve İsveç birleşerek yeni bir ittifak oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere ile diplomatik temaslarda bulunmuştur. Bu durum diplomasi savaşı olarak kayıtlara geçmiştir. Osmanlı Devleti Fransız, İngiliz ve Rusların baskısı altında kalmıştır. Fransızlar, Prusya’ya ordusunu kısa sürede etkisiz hale getirerek Berlin ve Varşova’yı ele geçirmiştir. Ayrıca Rusya’nın sınır bölgelerine ulaşmıştır. Osmanlı-Rus ilişkilerinin bozulmasında Napolyon’un elde ettiği zaferin yeri büyük olmuştur.

Savaşın gerçekleştiği coğrafya hakkında bilgi verilecek olursa Savaş iki bölgede gerçekleşmiştir. Balkanlarda Tuna nehri kıyıları civarında şiddetli çatışmalar yaşanmış Rusların bölgedeki ilerleyişi hız kazanmıştır.¹⁸⁰ Ayrıca Tuna Nehri, 179 Özgür, Yılmaz, “1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rusların Trabzon ve Akçaabat Saldırılarına Dair Bazı Yeni Bilgiler”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S.26, 2019, ss. 461-490, s. 467.

180 Tunçalp, Cihangir, “1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme”, T.C. Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Lisans Bi-

Rusya Çarlığı ve Osmanlı Devleti arasında stratejik bir sınır olma özelliği taşımıştır. Rusların, Balkanlarda ilk ele geçirdiği bölgeler Hotin, Bender ve Akkerman kaleleri olmuştur. Kafkasya bölgesinde genellikle Karadeniz'in liman bölgeleri ve Kırım'da savaş yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Savaş zorlu arazilerde gerçekleşmiş ve stratejik taktiklerin uygulanmasına sebebiyet vermiştir.

Rus Çarlığı'nın savaş hazırlıklarına değinecek olursak Napolyon savaşlarına kadar bölgenin en güçlü ordusuna sahiptir. Ancak Rusya tarafında en önemli sorunlarından biri Lojistik sıkıntısı olmuştur. Asker azlığından daha çok ikmal problemleri zorluk çıkarmıştır. 1806 yılında Rus askerlerinin yaşı 18-40 arasında değişiklik göstermiştir.¹⁸¹ Rus askerleri kısa boylu ama çok güçlü fiziğe ve donanımına sahip olduğu Sir Robert Wilson tarafından dile getirilmiştir. Rus süvari birlikleri dönemin en güçlü atlı birliklerinden oluşturulmuş ve kullanılan toplar dönemin piyade tüfeğinden daha iyi konumda olduğu ispatlanmıştır.

En önemli cephe komutanlarını ele alacak olursak bunlar sırayla Aleksandr Aleksandroviç Prozorovskiy ve Mihail İllarionoviç Golenişev-Kutuzov'dur. Bu komutanlar savaş cephesinde daha çok görülmüştür. Diğer komutanlar ise Aleksandr Vasilyeviç Suvorov, Grigoriy Aleksandroviç Potemkin, Aleksandr Mihayloviç Golitsın gibi önemli rütbelerde bulunmuş komutanlar Osmanlı Devleti'ni daha iyi tanımış ve düşman tarafının eksikliklerini mükemmel şekilde öğrenme şansı yakalamıştır.¹⁸²

Rus ordusunun yapısında başlangıçta her tabur altı alt birimden meydana gelmiştir. Ancak 1809 yılında yayımlanan düzenleme ile bu yapı değiştirilmiş ve taburlar artık dört birimden oluşmuştur. 1806–1807 dönemindeki çatışmalar, ordunun savaş stratejisi ve teşkilatlanmasının yetersiz kaldığını göstermiştir.¹⁸³ Bu tecrübelerden sonra komuta sistemi yeniden gözden geçirilmiş talim yöntemleri yenilenmiş ve askeri düzeni modernleştirmeye yönelik yeni uygulamalar yürürlüğe konmuştur.

Osmanlı Devleti, tarafındaki komutanlara değinecek olursak savaşın ilk dönemlerinde Osmanlı ordusu yeterli hazırlığı yapamadığı için bölgedeki ayanlar güçlerini sergilemiştir. Bunların en önemlileri Alemdar Mustafa Paşa ve Pehlivan İbrahim Ağa'dır. Sahada komutan azlığından dolayı bu isimler ön plana çıkmıştır. Savaş boyunca önemli mevkilerde bulunan komutalar ise Keçiboy-nuzu İbrahim Hilmi paşa, Hüsrev Paşa, Yusuf Ziya Paşa Laz Ahmet Paşa gibi

tirme Tezi, 2022 Erzurum, s.45.

181 Ömer Faruk, Uzun, "1806-1812 Osmanlı Rus Harbinde Rus Ordusunun Tuna Harekati", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, ss. 1-221, s. 57.

182 Uzun, (a.g.t., s. 52)

183 Uzun, (a.g.t., s. 59)

isimler bulunmuştur.¹⁸⁴ Kabakçı Mustafa İsyanı sonrası sadrazam olarak başa gelen Çelebi Mustafa Paşa 6 yıllık zaman diliminde Çarhacı Ali Paşa ve Çarhacı Süruri Paşayı komuta etmiştir. Bu dönemde III. Selim (1806-1807) savaşı yönetirken tahtan Kabakçı Mustafa İsyanı ile indirilip yerine IV. Mustafa(1807-1808) geçirilmiş savaşın devam etse de muharebe II. Mahmut (1808-1812) döneminde Bükreş Antlaşması ile sonuçlanmıştır.

Ruslar 1806 yılının Ekim ayında Osmanlı Devleti Eflak ve Boğdan yerel yöneticilerini Ruslara danışmadan değiştirmesiyle savaş patlat vermiştir. III. Selim, Fransızların müdahalesiyle bu kararı almıştır. General Michelson, 60.000 kişilik Rus ordusunu Dinyester nehrinden geçirerek Eflak ve Boğdanı işgal etmiştir. Kuzeybatı Karadeniz’de ise Osmanlı Devleti’nin önemli kaleleri olan Hotin, Akkırman, Bender ve Kili’yi ele geçirmiş yönünü İsmail kalesine çevirmiştir. Bu kale Osmanlı askerleri için gıda deposu olma özelliği taşımıştır. Kale kuşatılsa da ilk başta ele geçirilemez 1809’da kuşatılarak ele geçirilmiş ve Bükreş Antlaşmasıyla Ruslara bırakılmıştır.¹⁸⁵ Ruslar Akdeniz’de hakimiyeti ele geçirmiştir. Osmanlı Donanması Çanakkale boğazından çıkamamıştır. Bu durumu değerlendiren Ruslar tüm ticaret gemilerine saldırarak büyük ganimetler elde etmiştir. İngiliz donanması Bozcaada’ya ulaşarak Fransız etkisini kırmak ve Ruslarla savaşı bitirmek için harekete geçmiştir. Osmanlı Devleti bölgedeki üstünlüğü ele almak için Çanakkale’deki kıyılara toplar koydurmuştur. Rus Ordusu Tuna bölgesinde toplam 38.500 askerini hazırla tutmuştur. Çar I. Aleksandr Tuna nehri bölgesinde savunmada kalmasını Ancak Karadeniz, Akdeniz ve Kafkasya’da saldırı emrini iletmıştır.¹⁸⁶ Mihelson komutanlara şu kararını iletir: General Miloradoviç, Alemdar Mustafa Paşa’yı Bükreş’e sokmayacak, General Kamenskiy, Silistre’den gelebilecek taarruzlara karşı koyacaktır.

1807 Turbat ve Yerköy Harekatında General Mihelson kuvvetleri ve Alemdar Mustafa Paşa’nın askerleri arasında gerçekleşmiştir. Rus kuvvetlerin yönetiminden General Ulanius, General Isaev, General Miloradoviç ve General Bakhmetev görevli olmuştur. Osmanlı Devleti Rus ordusunun ilerleyişini fark ettiğinde üç saat boyunca ateş altında kalan ordu 200 kişilik bir kayıp yaşamıştır. Bu durumda Rus ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Alemdar Mustafa Paşa 1807’de Silistre Valisi ve Tuna Seraskeri olarak tayin edilmiştir.¹⁸⁷

1807’de Fransız askerleri, Rus kuvvetlerini Friedland’da yenilgiye uğratmıştır. Bu savaş sonucunda I. Aleksandr ve Napolyon Tilsit’te buluşarak antlaşma

184 Uzun, (a.g.t., s.55)

185 Pınar, Doğanay, “ Osmanlı-Rus Savaşı ve İsmail Kuşatması (1806-1812), Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmalar Dergisi, S.10, Ankara 2024, ss. 55-81, s. 59-60.

186 Uzun, (a.g.t., s. 72)

187 Uzun, (a.g.t., s. 77)

imzalamıştır. Antlaşmaya göre Osmanlı Devleti Rusya'yı kazanımlı çıkaracak bir antlaşma sunmazsa Avrupa'daki toprakları Fransa ve Rusya arasında paylaşılacaktır. Bu antlaşma sonunda Eflak ve Boğdan da bulunan Osmanlı ve Rus askerleri geri çekilmiş ancak Osmanlı Devleti'nin el konulan gemileri geri verilmemiş antlaşma süreci uzamıştır. I. Aleksandr barış sürecini reddetmiş ve askeri harekate başlamıştır.¹⁸⁸ Osmanlı Devleti içeride Kabakçı Mustafa İsyanı ve Taht değişikliği ile uğraşırken, dışarıda Rusya ile olan savaş tüm hızıyla devam etmiştir. Fransa-Rusya yakınlaşmasına Osmanlı-İngiltere ittifakı katılmıştır. 5 Ocak 1809'da imzalanan Çanakkale Antlaşmasında dikkat çeken yer Fransa Osmanlı Devletine saldırırsa İngiltere donanması Osmanlı Devleti'ne yardım edecektir.¹⁸⁹

Fransa'nın yürüttüğü barış masası önemli sonuçlar vermeyince savaş tekrardan cereyan etmiştir. Üç yıl sürecek olan bu muharebe Osmanlı Devleti'nin sayıca üstün olmasına rağmen yeterli asker sayısını ayarlayamamıştır. Rus askerleri, Boğdan, Eflak, Dobrice'yi ve Kuzey Bulgaristan'ı işgal etmiştir. Osmanlı ordusu, Rus ordusuna taarruzda bulunarak düşmanı Tuna nehrinin diğer tarafına geçirmiş ve Kalafat-Yergöğü istikametinde ilerlemiştir.¹⁹⁰

Ruslar, 1809'da Yerköy'de aldığı yenilgi sonrasında İbrail kalesine yönelmiştir. General Prozorovskiy askeri kuvveti üç kola bölmüştür. General Kamenskiy'nin kuvvetleri 12 piyade taburu, 2 süvari taburu, 10 ağır ve 6 hafif koşulu topçulardan oluşmuştur. I. Kolordu sağ yakayı takip ederek yola devam etmiştir. General Essen II. Kolordu ile sol yakada pusu kurmuştur. General Markov'un III. Kolordusunda 14 piyade taburu, 6 süvari taburu, 10 ağır ve 10 hafif koşulu topu merkezden yönlendirmiştir. Osmanlı ordusu kale etrafında hendekler kazarak savunmayı güçlendirmiştir. Askeri kuvvet bakımından 12.000 neferden ibarettir.¹⁹¹ Osmanlı kuvvetleri savunmada genellikle güçlü topçu bataryaları kullanmıştır. Ruslar yeterli asker sayısı olmaması ve taktiksel hataları sebebiyle bu saldırıyı kaybetmiştir.

1810 yılının son ayları ile 1811'in başlarında her iki taraf da saldırı ve savunma hazırlıklarıyla meşgul olduğundan bu süreçte büyük çaplı bir hareket gerçekleşmemiştir. 1806'dan beri süren savaş bölgenin coğrafyasını ve lojistik durumunu olumsuz etkilemiş hem Osmanlı hem de Rus orduları gıda temininde güçlük çekmeye başlamıştır. 1810'un sonlarına doğru Rus birlikleri Napolyon'un yarattığı tehdit nedeniyle Lofça'dan geri çekilmek zorunda kalmış. Ancak 1811 yılının başlarında bu stratejik noktanın yeniden ele geçirilmesi emri verilmiştir. Öte

188 Uzun, (a.g.t., s. 89)

189 Cihangir, (a.g.t., s.54)

190 Cihangir, (a.g.t., s. 55)

191 Uzun, (a.g.t., s. 102)

yandan 19. yüzyılın başlarında Fransa ile İngiltere arasındaki siyasi ve ekonomik çekişmelerin sonucunda Napolyon, İngiltere'yi zayıflatmak amacıyla Kıta Ablukası Sistemi olarak bilinen yeni bir stratejiyi devreye sokmuştur.¹⁹²

31 Ekim 1811 tarihinde taraflar arasında müzakere süreci başlamıştır. Yerköy'de başlatılan ve yaklaşık yedi ay süren görüşmelere Osmanlı Devleti adına Başmurahtas Said Galib Efendi, Rusya Çarlığı adına ise Başmurahtas İtalskiy katılmıştır.¹⁹³ Görüşmelerin sonunda 28 Mayıs 1812 tarihinde iki taraf anlaşmaya varmış ve biri açık diğeri gizli olmak üzere iki ayrı metin üzerinde uzlaşmıştır. Antlaşmanın imzalandığı yer olan Bükreş şehrinden dolayı Bükreş Antlaşması olarak adlandırılmıştır. Bu antlaşmanın maddeleri genel hatlarıyla şu şekilde düzenlenmiştir: Ruslar, Eflak ve Boğdan'ı Osmanlı'ya bırakmıştır. Prut ve Tuna nehri kıyılarındaki bölgeler iki taraf içinde sınır kabul edilmiştir. Sırplar, iç işlerinde özgür olma hakkını elde etmiştir. Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasındaki antlaşmazlıkları çözmek için garantörlüğü üstlenmiştir. Gizli madde İsmail ve Kili kalelerinin imha edilmesi yer almıştır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti daha kazançlı çıkmıştır.

1806–1812 Osmanlı–Rus Savaşı, iki devletin askeri teşkilatlarını yeniden düzenlemeye çalıştığı bir geçiş döneminde gerçekleşmiştir.¹⁹⁴ Bu süreçte Osmanlı Devleti henüz tam anlamıyla yerleşmemiş modernleşme çabalarını sürdürürken Rus ordusu Avrupa'daki Napolyon savaşlarından kazandığı tecrübeleri uygulamaya başlamıştır. Savaşın genel karakteri Osmanlıların savunma merkezli bir yaklaşımına karşılık Rusya'nın saldırı ve kuşatma temelli stratejilerinin çarpışması şeklinde şekillenmiştir. Osmanlı ordusu coğrafyanın doğal engellerinden yararlanarak Tuna Nehri hattını ana savunma çizgisi olarak belirlemiştir.¹⁹⁵ Tuna boyunca uzanan Vidin, Silistre, Rusçuk, Niğbolu ve Varna gibi kaleler hem savunmanın hem de lojistiğin temel dayanak noktalarını oluşturmuştur. Komutanlar nehir geçişlerini topçu birlikleriyle koruma altına almış bazı köprüleri tahrip ederek Rus birliklerinin ilerlemesini yavaşlatmıştır. Bu strateji zaman kazandırmak açısından faydalı olmuş ancak kalelerin uzun süreli kuşatmalara karşı yeterli ikmal koşulları Osmanlı ordusunun dayanıklılığını zayıflatmıştır.

Rusya tarafı ise General Mihail Kutuzov komutasında hızlı ve disiplinli birliklerle yürütülen taarruz ve yıpratma esaslı bir strateji benimsemiştir. Küçük çaplı ama hareket kabiliyeti yüksek birlikler Osmanlı ordusunun mevzilerini çevreleyerek savunma hatlarını parçalamayı hedeflemiştir. Kuşatma taktikleri,

192 Uzun, (a.g.t., s.160)

193 Çihangir, (a.g.t., s.55)

194 İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, “ Osmanlı Tarihi”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 4, Ankara 1988, s.335-338.

195 Uzunçarşılı, (a.g.e., s. 341)

topçu ateş desteği ve ani gece baskınlarıyla desteklenmiş bu durum Osmanlı savunmasını giderek yıpratmıştır. Rus ordusu ayrıca lojistik organizasyonu ve mühendislik desteği bakımından üstünlük kurarak Tuna üzerindeki geçişlerde stratejik avantaj elde etmiştir.¹⁹⁶ Savaşın ilerleyen safhalarında Osmanlı Devleti Nizamı Cedid reformları kapsamında eğitilen birliklerle modern savaş düzenlerini denemiştir. Ancak yeni ordu birimleri sınırlı sayıda olduğundan taşra kuvvetleriyle koordinasyon sağlanamamış ve merkezi komuta etkinliği zayıf kalmıştır. Buna karşın Rus ordusu Avrupa tarzı taktik manevralar, topçu koordinasyonu ve ikmal planlamasıyla savaşın son dönemlerinde üstünlüğü ele geçirmiştir.

Devletlerin savaş sonucundan beklentilerine değinecek olursak Osmanlı Devleti topraklarının büyük bölümünü koruyabilmiş olsa da bazı stratejik bölgelerde kayıplar yaşamıştır. Rusya ise Balkanlar ve Karadeniz'in batı bölgelerinde nüfuzunu genişleterek Osmanlı karşısında diplomatik bir üstünlük elde etmiştir. Uzun süreli çatışmalar her iki tarafın askeri açıdan zorlamış böylece 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı, Osmanlı'nın savunma kapasitesini sınan ve Rusya'nın yayılma kararlılığını ortaya koyan dönemin önemli bir askeri ve diplomatik çatışması olarak kayıtlara geçmiştir.

Osmanlı Devleti, savaş boyunca savunma odaklı bir Grand strateji izlemiştir. Amaç Tuna Nehri hattını doğal bir engel olarak kullanarak sınır güvenliğini sağlamak, Balkanlardaki topraklarını korumak ve savaşın etkilerini mümkün olduğunca sınırlı tutmak istemiştir. Osmanlı yönetimi askeri alanda üstünlük kurmaktan ziyade mevcut durumu muhafaza etmeyi ve diplomatik yollardan dengiyi sağlamayı tercih etmiştir. Rusya ise savaşta genişleme merkezli bir strateji izlemiştir. Hedefi Tuna'yı geçerek Balkanlar'da kalıcı nüfuz kurmak Osmanlı'nın bölgedeki otoritesini sarsmak ve Karadeniz'in batı kıyılarında hakimiyet sağlamaktır. Ayrıca Rusya bu askeri başarıları Avrupa siyasetinde güç kazanmak için bir araç olarak kullanmayı planlamıştır.

Muharebe'nin sebeplerinin başında Rusya'nın sıcak denizlere inme düşüncesi Osmanlı Devleti'ni tehlikeli bir pozisyona düşmüştür. Rusların hakimiyet kurması için Balkanlar, Kafkaslar ve Karadeniz'de yayılmacı bir politika izlemesine neden olmuştur.¹⁹⁷ 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı, hem uzun süredir devam eden bölgesel gerilimlerin hem de dönemin güncel siyasi gelişmelerinin bir araya gelmesiyle patlak vermiştir. Rusya'nın Karadeniz'in batı kıyılarında ve Tuna hattında stratejik üstünlük kurma isteği taraflar arasında doğrudan çatışmayı tetiklemiştir. Avrupa'daki Napolyon Savaşları da bu süreci etkilemiş Rusya

¹⁹⁶ Uzunçarşılı, (a.g.e., s. 343)

¹⁹⁷ Hatice, Ertürk, "1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında İmereti Krallığı'nın Siyasi Durumu", Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, S.2, 2025, ss. 265-288, s.271.

güney sınırını güvence altına alarak Avrupa'daki gelişmelere odaklanmak isterken Osmanlı Devleti sınırlarını korumaya ve büyük güçler karşısında dengeyi sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın III. Selim ve II. Mahmud döneminde başlattığı Nizamı Cedid reformları ordunun modernleşme çabaları ve disiplinli birlikler oluşturma girişimleri Rusya açısından dikkatle izlenen bir diğer faktör olmuştur.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti, savaşı büyük ölçüde sınırlarını koruyarak tamamlamış ancak Besarabya bölgesini Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Bu durum Osmanlı açısından sınırlı bir toprak kaybı anlamına gelirken savunma stratejilerinin etkinliğini de göstermiştir. Rusya ise Balkanlar ve Karadeniz'in batı kesimlerinde nüfuzunu artırmış Osmanlı karşısında diplomatik üstünlük elde etmiştir. Özellikle Eflak ve Boğdan'da kendi etkisini pekiştirmesi Rusya'nın güneydeki stratejik hedeflerine ulaşmasına imkan sağlamıştır. Savaşın sonunda galip taraf Rusya olmuş olsa da her iki ordu da çatışmalar boyunca büyük ölçüde yıpranmış ve tükenme noktasına gelmiştir. Ruslar 120.000 kişilik askeri kuvvetlerini kaybetmiştir. 21 önemli üst düzey komutanları savaşta vefat etmiştir. Barışın ardından en büyük başarıyı Rusya elde etmiştir. Osmanlı'dan Besarabya'yı alması ve Sırplarla doğrudan ilişki kurabilmesi ilerleyen yıllarda Rusya'nın bölgedeki stratejik avantajını artıracaktır.¹⁹⁸ Ayrıca Rusya Tuna Cephesi'ni Osmanlı'ya karşı kapatarak güney sınırını güvence altına almış ve bu sayede birliklerini Napolyon'un ordusuna yönlendirme olanağı bulmuştur.

198 Uzun, (a.g.t., s.199)

İlgili Savaşa Dair Tablo

Osmanlı Devleti	Sebepler	Rus Çarlığı
<p>Coğrafya: Balkanlar, Kafkaslar ve Karadeniz'den gelen Rus ordusuna karşı belirli coğrafyalarda savunmalar yapılmıştır.</p> <p>Komutanlar: Alemdar Mustafa Paşa, Pehlivan İbrahim Ağa, Keçiboynuzu İbrahim Hilmi paşa, Hüsrev Paşa, Yusuf Ziya Paşa, Laz Ahmet Paşa yer almıştır.</p> <p>Savaş Öncesi Durum: Osmanlı Devleti, Mısır'da Fransa ile yaptığı savaş sonucundan yeni müttefikler aramaya başlamıştır. İngilizlere yaklaşarak Ruslara verilen tavizler azaltılmaya çalışılmış ve 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşının temeli hazırlanmıştır.</p> <p>Kullanılan Taktik, Teknik ve Stratejiler: Osmanlı Devleti Tuna nehrini doğal sınır olarak stratejik avantaj sağlamaya çalışmıştır. Taarruz odaklı bir strateji izlenmiştir. Modern ordu kurulumu üzerinde durulmuştur.</p>	<p>Rusların sıcak denizlere inme emelleri en önemli sebeplerin başında gelmiştir.</p> <p>Balkanlarda, Kafkaslarda ve Karadeniz'de Rusların nüfussal hakimiyeti kurma isteği ön plana çıkmıştır.</p> <p>Sonuçlar</p> <p>Osmanlı Devleti bu savaşta sınırlarını büyük ölçüde korumuştur. Tuna nehri kıyıları sınır bildirilmiştir.</p> <p>Ruslar, Sırp'lara özerklik verdirerek bölgede önemli güç kazanmıştır. Balkanlardan gelebilecek tehlikelerin önünü kapatmıştır.</p>	<p>Coğrafya: Balkanlar'dan Tuna nehri ve kuzey bulgaristan'ı kapsayan bölgede taarruzlar yapılmıştır. Kafkasya ve Karadeniz'de önemli kaleler ele geçirilmiş lojistik alanların kontrolünde hakimiyet sağlanmıştır.</p> <p>Komutanlar: Aleksandr Vasilyeviç Suvorov, Grigoriy Aleksandroviç Potemkin, Aleksandr Mihayloviç Golitsın, Aleksandr Aleksandroviç Prozorovski, Mihail İllarionoviç Golenişev-Kutuzov yer almıştır.</p> <p>Savaş Öncesi Durum: Ruslar, Fransa ile yaptıkları savaşlarla yorgun düşmüştür. Ayrıca İran ile süre gelen savaşların devam etmesi Rusların kendisine müttefik aramasına neden olmuştur.</p> <p>Kullanılan Taktik, Teknik ve Stratejiler: Avrupa tarzı topçu birlikleri kullanılarak taktikler geliştirilmiştir. Merkezi komuta güçlendirilmiştir.</p>

KAYNAKÇA

- CİHANGİR, Tunçalp, “ 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme”, T.C. Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Lisans Bitirme Tezi, Erzurum 2022, s. 1-62, s. 54.
- DOĞANAY, Pınar, “ Osmanlı-Rus Savaşı ve İsmail Kuşatması (1806-1812), Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmalar Dergisi, S.10, Ankara 2024, ss. 55-81, s. 59-60.
- ERTÜRK, Hatice, “1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında İmereti Krallığı’nın Siyasi Durumu”, Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, S.2, 2025, ss. 265-288, s.271.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “ Osmanlı Tarihi”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 4, Ankara 1988, s.335-338.
- UZUN, Ömer Faruk, “ 1806-1812 Osmanlı Rus Harbinde Rus Ordusunun Tuna Harekatı”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, ss. 1-221, s. 57.
- YILMAZ, Özgür, “1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rusların Trabzon ve Akçaabat Saldırılarına Dair Bazı Yeni Bilgiler”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S.26, 2019, ss. 461-490, s. 467.

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

EĞİTİM BİLİMLERİ PERSPEKTİFİNDEN LEONARDO DA VİNCİ’NİN “SON AKŞAM YEMEĞİ” FİZİKSEL VE DİJİTAL DENEYİM*

Özlem AL**

ÖZET

Bu çalışma, Leonardo da Vinci’nin Son Akşam Yemeği eseri bağlamında kültürel mirasın fiziksel ve dijital ortamlarda nasıl deneyimlendiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, sanat eserinin yerinde deneyimlenmesi ile dijital platformlar aracılığıyla algılanması arasındaki bilişsel ve duygusal farklılıkları değerlendirmektedir. Bu kapsamda, ziyaretçilerin mekânsal atmosfer, görsel etki, duygusal yoğunluk ve öğrenme süreçlerine ilişkin algıları ele alınmıştır. Çalışma, karma yöntem yaklaşımıyla yürütülmüş; literatür incelemesi, anket uygulamaları ve yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla elde edilen veriler analiz edilmiştir. Bulgular, fiziksel deneyimin eserle kurulan bağın gücünü artırdığını ve daha yoğun bir estetik etki yarattığını; dijital deneyimin ise tekrar izleme, ayrıntılı inceleme ve erişilebilirlik açısından önemli avantajlar sunduğunu gös-

* Bu proje çalışması tarafımdan, bilimsel etik kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır. Çalışmada yararlanılan tüm kaynaklar, ilgili akademik yazım kurallarına göre metin içinde ve kaynakça bölümünde açıkça belirtilmiştir. Başka çalışmalardan yapılan doğrudan ya da dolaylı alıntılar, bilimsel dürüstlük ilkeleri çerçevesinde uygun biçimde kaynak gösterilerek kullanılmıştır. Bu proje kapsamında sunulan bilgi, bulgu ve değerlendirmeler; başka bir akademik çalışmadan izinsiz alınmamış olup, tarafımdan yapılan araştırmalar ve incelemeler sonucunda oluşturulmuştur. Projenin tamamının özgün olduğu, daha önce herhangi bir üniversitede ya da kurumda kabul edilmiş bir proje ya da çalışma olarak sunulmadığı tarafımdan beyan edilmektedir. Öte yandan bu çalışmanın hazırlanması sürecinde yürürlükte olan bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuş; intihal, çarpıtma veya yanıltıcı bilgi kullanımından kaçınılmıştır. Aksi bir durumun tespiti hâlinde doğabilecek tüm akademik ve hukuki sorumlulukların tarafıma ait olduğunu kabul ederim.

** Dr. İstanbul Gelişim Üniversitesi, ORCID: 0009-0001-3560-9428, E-posta: ozlemistanbultr@gmail.com.

termektedir. Sonuç olarak, fiziksel ve dijital deneyimlerin birbirine alternatif değil, kültürel mirasın öğrenilmesi ve aktarılması sürecinde birbirini tamamlayan bütüncül öğrenme ortamları olduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Leonardo da Vinci; Son Akşam Yemeği, Kültürel Miras; Fiziksel Deneyim, Dijital Deneyim, Sanat Eğitimi; Estetik Algı, Duygusal Algı, Müze Deneyimi; Turizm, Öğrenme Süreçleri, Kültürel Aktarım.

LEONARDO DA VINCI'S "LAST SUPPER" FROM AN EDUCATIONAL SCIENCES PERSPECTIVE: PHYSICAL AND DIGITAL EXPERIENCE

ABSTRACT

This study aims to examine how cultural heritage is experienced in physical and digital environments within the context of Leonardo da Vinci's *The Last Supper*. The research evaluates the cognitive and emotional differences between experiencing the artwork in situ and perceiving it through digital platforms. In this scope, visitors' perceptions regarding spatial atmosphere, visual impact, emotional intensity, and learning processes are addressed. The study was conducted using a mixed-methods approach; data obtained through literature review, surveys, and semi-structured interviews were analyzed. The findings indicate that the physical experience strengthens the connection established with the work and creates a more intense aesthetic impact, while the digital experience offers significant advantages in terms of re-watchability, detailed examination, and accessibility. Consequently, it is evaluated that physical and digital experiences are not alternatives to each other but are holistic learning environments that complement one another in the process of learning and transmitting cultural heritage.

Key Words: Leonardo da Vinci; The Last Supper; Cultural Heritage; Physical Experience; Digital Experience; Art Education; Aesthetic Perception; Emotional Perception; Museum Experience; Tourism; Learning Processes; Cultural Transmission.

GİRİŞ

Milano’da *Son Akşam Yemeği* eserini görmek için bilet aldığımda hissettiğim heyecan, ziyaret süresinin yalnızca 15 dakika olduğunu öğrendiğimde yerini bir sorgulamaya bıraktı: Bu kadar kısa bir zaman diliminde böylesine önemli bir kültürel miras eserini gerçekten anlamak ve deneyimlemek mümkün müdür? Bu araştırma, söz konusu sorudan hareketle şekillenmiştir.

Kültürel miras unsurları turizm açısından yalnızca estetik değeri olan sanat ürünleri değildir; aynı zamanda destinasyon kimliğini güçlendiren, ziyaretçi motivasyonunu yönlendiren ve turistik deneyimin niteliğini belirleyen temel çekim kaynaklarıdır. Rönesans döneminin en önemli temsilcilerinden Leonardo da Vinci’nin *Son Akşam Yemeği* eseri bu açıdan güçlü bir örnek oluşturmaktadır. Eser, Milano’daki Santa Maria delle Grazie Manastırı yemekhanesinde yer almakta; hassas yapısı, uygulanan koruma politikaları ve yoğun ziyaretçi talebi nedeniyle kültürel miras turizmi bağlamında dikkat çekici bir inceleme alanı sunmaktadır.

Eğitim bilimleri açısından kültürel miras deneyimleri farklı öğrenme teorileriyle açıklanabilir. Fiziksel müze ziyaretleri Kolb’un deneyimsel öğrenme döngüsünde “somut deneyim” aşamasıyla ilişkilendirilebilirken, dijital platformlar “soyut kavramsallaştırma” süreçlerini destekler. Yetişkin öğrenenlere yönelik bu deneyimlerde Knowles’in andragoji ilkeleri öne çıkar; *Son Akşam Yemeği* gibi ikonik eserler ise fiziksel ziyarette odaklanmayı, dijital ortamda tekrar ve ayrıntı incelemesini mümkün kılarak bilişsel, duyuşsal ve psikomotor hedefleri bir araya getiren çok boyutlu bir öğrenme süreci oluşturur.

Eserde kullanılan teknikler ve tarihsel süreçte meydana gelen bozulmalar, ziyaretin belirli koruma kurallarıyla yürütülmesini zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede uygulanan zaman kısıtlaması, ziyaretçi yönetimi açısından gerekli görülse de, ziyaretçinin algısı ve deneyimin derinliği üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Çünkü turistik deneyim yalnızca mekânda bulunmakla sınırlı değildir; dikkat, duygusal etkileşim, atmosfer ve mekânsal bağ kurma gibi unsurların birleşimiyle anlam kazanır. Dolayısıyla kısa süreli ziyaretler, ziyaretçinin eserle kurduğu ilişkiyi sınırlayarak deneyimi yüzeysel hale getirebilmektedir.

Bu noktada dijital teknolojiler, kültürel mirasa erişimi artıran ve fiziksel ziyaretin sınırlarını aşan alternatif deneyimler üretmektedir. Sanal turlar, yüksek çözünürlüklü dijital arşivler ve çevrimiçi anlatımlar sayesinde ziyaretçiler, fiziksel mekânda yaşanan zaman kısıtını aşarak eseri daha uzun süre ve farklı detay düzeylerinde inceleyebilmektedir.

1. LEONARDO DA VİNCİ VE SON AKŞAMYEMEĞİ ESERİNİN TARİHSEL VE SANATSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Leonardo da Vinci'nin Sanat ve Bilgi Anlayışı

Leonardo da Vinci (1452-1519), Rönesans döneminin en önemli sanatçı ve düşünürlerinden biridir¹⁹⁹. Sanat ve bilimi birleştiren çalışmalarıyla döneminin ötesinde bir vizyona sahipti. Leonardo'nun sanat anlayışı, gözlem ve deneyime dayalıydı²⁰⁰.

Rönesans düşüncesinin merkezinde yer alan insan kavramı, Leonardo'nun eserlerinde figürlerin beden dili, jestleri ve mimikleri aracılığıyla güçlü biçimde yansıtılmaktadır²⁰¹. Sanatçının çok yönlü çalışmaları hem sanat hem de bilim alanında önemli katkılar sağlamıştır. Eğitim bilimleri açısından bakıldığında Leonardo'nun çalışma biçimi, Gardner'ın zekâ alanlarını Leonardo'nun fırça darbelerinde, örneğin havarilerin el hareketlerindeki o matematiksel kesinlikte somut bir şekilde okumak mümkündür. Çünkü Leonardo, yalnızca görsel düşünmeye dayalı bir üretim yapmamış; aynı zamanda mantıksal çözümleme, ölçme-hesaplama ve doğayı gözlemleme gibi farklı bilişsel alanları bir araya getirmiştir. Bu disiplinler arası yaklaşım, günümüzde STEAM (Bilim, Teknoloji, Mühendislik, Sanat, Matematik) eğitiminin savunduğu bütüncül öğrenme anlayışıyla önemli ölçüde örtüşmektedir.

Leonardo, resim sanatını yalnızca görsel bir ifade biçimi olarak değil, evrensel bilginin aktarım aracı olarak görmüştür.²⁰² "Resim bir bilimdir" diyen Da Vinci'ye göre kelimeler ve imgelerle dolu çalışma defterleri / eskizleri, sanatsal olduğu kadar bilimsel anlamda da onun birçok konu üzerinde nasıl çalıştığının ve düşündüğünün birer deposudur.²⁰³ Sanatçının detaylı anatomik çalışmaları ve doğa gözlemleri, eserlerinde görsel mükemmelliğin yanı sıra bilimsel doğruluğu da sağlamıştır.²⁰⁴

199 Martin Kemp, *Leonardo*, Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 45.

200 Kemp, a.g.e., s. 67.

201 Tomris Atagök, *Rönesans*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 112.

202 Charles Nicholl, *Leonardo da Vinci: Flights of the Mind*, Viking, New York, 2004, s. 156.

203 Şenel Özyayten, İ & Altunoğlu, M. K & Özyayten, G. (2025), 446. Kafkas Üniversitesi Merkez Kampüsünde Tıbbi Bitkilerin Botanik Sanat Bağlamında İncelenmesi. ANKARAD, 6(2), 431-455.

204 Carlo Pedretti, *Leonardo: Art and Science*, Giunti, Firenze, 2006, s. 89.

1.2. SON AKŞAM YEMEĞİ'NİN YAPIM SÜRECİ VE TARİHSEL BAĞLAMI

Son Akşam Yemeği, Leonardo da Vinci'nin 1495-1498 yılları arasında Milano'daki Santa Maria delle Grazie manastırının yemekhanesinde gerçekleştirdiği duvar resmidir²⁰⁵. Eser, İsa'nın havarileriyle yediği o son yemeğin sadece bir tasviri değildir. Aslında bir kırılma noktasıdır. Zira Leonardo burada zamanı durdurmuş gibidir.

Leonardo, bu eserde geleneksel fresko tekniği yerine kuru duvar üzerine tempera ve yağlıboya karışımı bir teknik kullanmıştır²⁰⁶. Bu tercih, sanatçıya daha uzun çalışma süresi ve detaylı işçilik imkanı sağlamış, ancak eserin dayanıklılığını olumsuz etkilemiştir.

Eser, Ludovico Sforza'nın siparişi üzerine yapılmış ve manastırın yemekhanesinin kuzey duvarını süslemek üzere tasarlanmıştır. Kompozisyon, izleyicinin bulunduğu mekânla görsel olarak bütünleşecek şekilde planlanmıştır.²⁰⁷

1.3. SON AKŞAM YEMEĞİ ESERİNİN TARİHSEL SÜRECİ: ZAMAN ÇİZELGESİ

Eserin tarihi, yapım sürecinden günümüze kadar çeşitli zorluklarla doludur. Leonardo'nun mükemmeliyetçi yaklaşımı nedeniyle süreç üç yıldan fazla sürmüştür.²⁰⁸ Sanatçının kullandığı deneysel teknik, eserin erken dönemde bozulmaya başlamasına neden olmuştur.

1500-1600 Dönemi: Zaman, Leonardo'nun deneysel tekniğine pek de nazik davranmadı; daha 1500'lü yıllarda boya tabakaları adeta birer yaprak gibi dökülmeye başlamıştı. Kullanılan teknik nedeniyle boya tabakası dökülmeye başlamış, nem ve sıcaklık değişimleri hasara yol açmıştır. Giorgio Vasari, 1568'de yazdığı eserinde, tablonun kötü durumda olduğunu belirtmiştir.²⁰⁹

1652: İlk ciddi müdahale. Yemekhanenin kapısının genişletilmesi için eserin alt kısmı kesilmiştir. Bu müdahale, İsa'nın ayaklarının bulunduğu bölümün kay-

205 Pinin Brambilla Barcilon ve Pietro C. Marani, *Leonardo: The Last Supper*, University of Chicago Press, Chicago, 1999, s. 23.

206 Ross King, *Leonardo and the Last Supper*, Walker & Company, New York, 2012, s. 67.

207 Barcilon ve Marani, a.g.e., s. 89.

208 King, a.g.e., s. 124.

209 Giorgio Vasari, *The Lives of the Artists*, Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 267.

bına neden olmuştur.

1908: Luigi Cavenaghi tarafından önemli bir restorasyon gerçekleştirilmiştir.²¹⁰ Bu müdahale, dönemin teknolojik imkanlarıyla sınırlı kalmış olsa da, eserin korunması açısından önemliydi.

1943: İkinci Dünya Savaşı sırasında bombalama. Yemekhanenin çatısı yıkılmış, ancak Son Akşam Yemeği'nin bulunduğu duvar ayakta kalmıştır.²¹¹ Önceden alınan koruma önlemleri sayesinde eser büyük ölçüde korunabilmiştir.

1978-1999: Pinin Brambilla Barcilon yönetiminde kapsamlı restorasyon çalışması.²¹² Modern tekniklerle eserin orijinal renklerinin ve detaylarının ortaya çıkarılması sağlanmıştır. 21 yıl süren bu çalışma, sanat restorasyonunun en kapsamlı projelerinden biri olmuştur.

2000-Günümüz: Kontrollü koruma dönemi. İklim kontrolü, ziyaretçi sınırlaması ve sürekli izleme ile eserin korunması sürdürülmektedir.²¹³

Şekil 1. Leonardo da Vinci'nin Son Akşam Yemeği Eserinin Restorasyon Öncesi Durumu.

210 Luca Cavenaghi, *Il Restauro del Cenacolo*, Cogliati, Milano, 1908, s. 45.

211 Paolo Bagatti Valsecchi, "Il Cenacolo dopo i bombardamenti", *Arte Lombarda*, c. 65, 1983, s. 98.

212 Pinin Brambilla, *The Restoration of Leonardo's Last Supper*, Centro Di, Milano, 2010, s. 156.

213 Brambilla, a.g.e., s. 189.

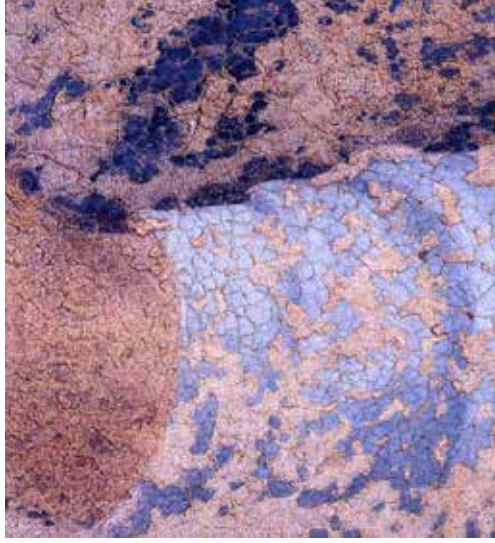

Şekil 2. Leonardo da Vinci'nin Son Akşam Yemeği Eserinin Restorasyon Sonrası Durumu

Şekil 3. Leonardo da Vinci, Son Akşam Yemeği, 1494–1498.

İsa figürüne ait detay; Pinin Brambilla Barcilon tarafından yürütülen restorasyon süreci sırasında belgelendirilmiş görünüm (1977–1998). Cenacolo Vinciano Müzesi, Milano.

Şekil 4. Leonardo da Vinci, Son Akşam Yemeği, 1494–1498.
Havari Matteo figürüne ait detay; Pinin Brambilla Barcilon tarafından yürütölen restorasyon süreci sırasında belgelenmiş görünüm (1977–1998).
Cenacolo Vinciano Müzesi, Milano.

Şekil 5. Leonardo da Vinci, Son Akşam Yemeği (1494–1498), detay. Milano,
Cenacolo Vinciano Müzesi. © Mic – Direzione Regionale Musei Lombardia.

1.4. SON AKŞAM YEMEĞİ'NİN KORUMA DURUMU VE MÜDAHALELERİ

Günümüzde eser, katı koruma önlemleri altında tutulmaktadır. Ziyaret süresinin 15 dakika ile sınırlanması, bu önlemlerin en görünür yansımasıdır²¹⁴. Her seansta maksimum 25 ziyaretçi kabul edilmekte, girişten önce ve sonra hava kilitleri ile iklim kontrolü sağlanmaktadır.

Restorasyon sürecinde kullanılan yöntemler, modern koruma biliminin en ileri teknikleridir²¹⁵. Dijital görüntüleme, kimyasal analizler ve mikroskopi çalışmaları ile eserin her santimetre karesi belgelenmiştir. Duvar resminin korunmasında kullanılan teknikler, kültürel miras yönetimi literatüründe önemli bir yer tutmaktadır²¹⁶.

Restorasyon ekibi, orijinal boyayı sonraki eklemelerden ayırmak için yüzlerce saat harcamıştır. Her müdahale fotoğraflanmış ve belgelenmiştir²¹⁷.

Şekil 6. Leonardo da Vinci, Son Akşam Yemeği (1494–1498), genel görünüm. Eserin yaklaşık 1901 yılındaki durumunu gösteren fotoğraf (Anderson Kataloğu).

214 Camera di Commercio Milano, *Milano Turizm İstatistikleri Raporu 2024*, Camera di Commercio, Milano, 2024, s. 78.

215 Pinin Brambilla Barcilon, *Leonardo's Last Supper Restoration*, Electa, Milano, 1999, s. 112.

216 Neriman Şahin Güçhan, *Kültürel Miras Yönetimi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 145.

217 Paolo Mora, Laura Mora ve Paul Philippot, *Conservation of Wall Paintings*, Butterworths, London, 1984, s. 234.

Şekil 7. Luigi Cavenaghi'nin 1908 yılında tamamladığı restorasyon çalışması sonrasında Son Akşam Yemeği tablosunun durumu.

Şekil 8. 1943 bombardımanı sonrası Santa Maria delle Grazie Kilisesi ve yemekhanesi

Şekil 9. Mauro Pelliccioli'nin Son Akşam Yemeği üzerindeki restorasyon çalışmaları sırasında görünümü; Luigi Rognoni'nin "Il miracolo della Cena. Le vicende del capolavoro di Leonardo da Vinci" adlı belgesel filminden bir kare

Şekil 10. Pinin Brambilla Barcilon'un, Leonardo da Vinci'nin Son Akşam Yemeği tablosunun restorasyonu sırasında çalışırken görünümü (1982). © MIC – Direzione Regionale Musei Lombardia.

Şekil 11. Pinin Brambilla Barcilon ve Carlo Bertelli'nin restorasyon çalışması.

1.5. SON AKŞAM YEMEĞİ TABLOSUNUN DETAYLI ANLATIMI

Kompozisyon, üç pencereden gelen ışığın aydınlattığı bir mekânda geçer. İsa, merkezde ve tek başına otururken, havariler üzerli gruplar halinde iki yanında yerleştirilmiştir²¹⁸.

İsa: Kompozisyonun merkezi ve perspektifin kaçış noktası. Sakin ve huzurlu duruşu, çevresindeki hareketlilikle tezat oluşturur. Başının arkasındaki pencere, bir hale etkisi yaratmaktadır.

Havari Grupları: Her havarinin el hareketleri, yüz ifadeleri ve beden dili, İsa'nın "İçinizden biri bana ihanet edecek" sözüne verilen farklı tepkileri yansıtır²¹⁹. Leonardo, psikolojik derinliği ve dramayı, bu çeşitli tepkiler aracılığıyla yaratmıştır.

Eserin kompozisyonu ve anlatım dili, Rönesans sanatının önemli özelliklerini taşımaktadır²²⁰. Figürlerin yerleşimi, perspektif kullanımı ve ışık-gölge dengesi, dönemin sanat anlayışını yansıtmaktadır.

1.6. PERSPEKTİF, MEKÂN VE ALGI

Leonardo, Son Akşam Yemeği'nde mükemmel bir lineer perspektif kullanmıştır²²¹. Eserdeki perspektif çizgileri, İsa'nın başının hemen arkasındaki kaçış noktasında birleşir ve kompozisyonun odak noktasını oluşturur. Görsel algı ve uzamsal düşünme becerilerinin gelişimi açısından, Leonardo'nun perspektif kullanımı önemli bir pedagojik araç oluşturur. Gestalt psikolojisinin temel ilkelerinden biri olan "figür-zemin ilişkisi" bu eserde açıkça gözlemlenir. Ziyaretçilerin perspektif kavramını deneyimleyerek öğrenmeleri, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramındaki "somut işlemler döneminden soyut işlemler dönemine" geçişi destekleyen bir eğitim deneyimi sunar.

Mekânın derinlik illüzyonu, matematiksel kesinlikle hesaplanmıştır. Perspektif kullanımının tarihi ve gelişimi, sanat tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahiptir²²².

218 Pietro C. Marani, *Leonardo da Vinci: The Complete Paintings*, Abrams, New York, 2000, s. 178.

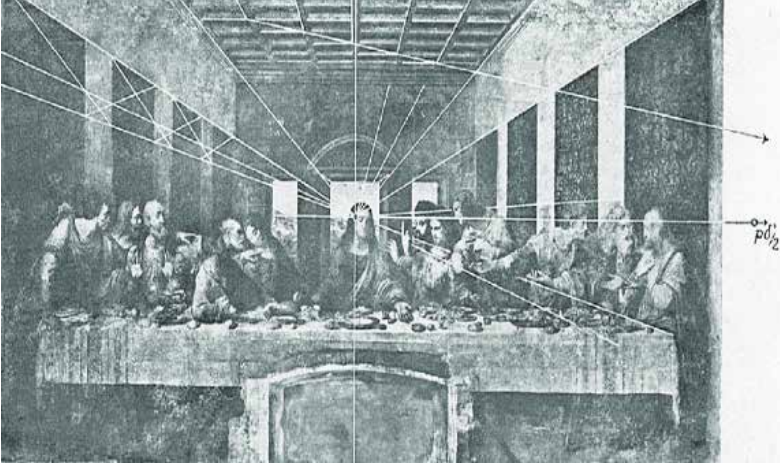
219 Leo Steinberg, *Leonardo's Incessant Last Supper*, Zone Books, New York, 2001, s. 234.

220 Ernst H. Gombrich, *The Story of Art*, 16. baskı, Phaidon Press, London, 1995, s. 223.

221 Samuel Y. Edgerton, *The Heritage of Giotto's Geometry*, Cornell University Press, Ithaca, 1991, s. 89.

222 Edgerton, a.g.e., s. 102.

Perspektifin yanı sıra, ışık-gölge kullanımı da eserin üç boyutluluğunu artırır. Leonardo, doğal ışığın etkilerini inceleyerek, figürlerin hacimsel algısını güçlendirmiştir. Görsel algı ve sanat deneyimi üzerine yapılan çalışmalar, bu tür tekniklerin izleyici üzerindeki etkisini detaylı olarak incelemektedir²²³.

Şekil 12. Kadeřávek'in Son Akşam Yemeği perspektifinin analizi (Kadeřávek 1922, Tab. XVII)

2. FİZİKSEL VE DİJİTAL ZİYARET DENEYİMLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

2.1. Fiziksel Ziyaret Deneyimi ve 15 Dakika Kuralı

Son Akşam Yemeği'ni görmek isteyen ziyaretçiler, katı bir rezervasyon sistemi ve zaman sınırlaması ile karşılaşır²²⁴. Her seans 15 dakika ile sınırlıdır ve maksimum 25 kişi kabul edilir. Milano'daki turizm istatistikleri, esere olan yoğun talebi göstermektedir²²⁵.

Bu süre sınırlaması hem koruma gereksinimleri hem de yoğun talep nedeniyle uygulanmaktadır. Ancak 15 dakikalık ziyaret süresi, sanat deneyimi açısından çelişkili sonuçlar doğurur. Eğitim psikolojisi açısından, 15 dakikalık süre sınırlaması dikkat ve öğrenme süreçleri bağlamında incelenmelidir. Bilişsel yük kuramına göre, insanın kısa süreli bellek kapasitesi sınırlıdır ve aşırı bilgi yükü

223 Mihaly Csikszentmihalyi ve Rick E. Robinson, *The Art of Seeing*, Getty Publications, Los Angeles, 1990, s. 156.

224 Camera di Commercio Milano, a.g.e., s. 82.

225 Camera di Commercio Milano, a.g.e., s. 85.

öğrenmeyi olumsuz etkiler. 15 dakikalık yoğun odaklanma, bilişsel kaynakların optimal kullanımını sağlayabilir ancak bu süre, bilginin uzun süreli belleğe aktarımı için yeterli olmayabilir. Özellikle yetişkin öğrenenlerin deneyime dayalı öğrenme süreçlerinde, "yansıtma" aşaması için yeterli zaman gereklidir.

Olumlu Yönleri: -Yoğunlaşmış dikkat ve odaklanma- Eserin bütününe bakış imkânı- Fiziksel varlığın etkisi- Mekânsal deneyimin bütünlüğü

Müze deneyimi araştırmaları, fiziksel ziyaretin öğrenme süreçleri üzerinde güçlü etkiler yarattığını göstermektedir²²⁶.

Olumsuz Yönleri: -Detaylı inceleme için yetersiz süre- Acelecilik hissi ve stres- Eğitsel içeriği özümseme zorluğu- Tekrar ziyaret imkanının sınırlılığı

Ziyaretçi deneyimi araştırmaları, süre kısıtlamalarının öğrenme kalitesini etkilediğini ortaya koymaktadır²²⁷.

Şekil 13. Cenacolo Vinciano Müzesi Mekân Planı ve Ziyaretçi Rotası.

2.2. Dijital Platformlar ve Erişilebilirlik

Dijital teknolojiler, Son Akşam Yemeği'ne erişim konusunda önemli alternatifler sunmaktadır²²⁸. Google Arts & Culture platformu ve müzenin resmî web sitesi, gigapiksel çözünürlükte eserin görüntülerini sunmaktadır.

Dijital Deneyimin Avantajları: -Sınırsız zaman ve tekrar görüntüleme imkanı - Ultra yüksek çözünürlükte detay inceleme - Etkileşimli içerik ve eğitim materyalleri²²⁹ - Coğrafi ve ekonomik engellerin ortadan kalkması - Kişiselleşti-

226 John H. Falk ve Lynn D. Dierking, *Learning from Museums*, AltaMira Press, Walnut Creek, 2000, s. 145.

227 Falk ve Dierking, *The Museum Experience Revisited*, Left Coast Press, Walnut Creek, 2013, s. 167.

228 Faron Fischnaller, "Last Supper Interactive: Immersive reconstruction of Leonardo's masterpiece", *Leonardo*, c. 50, sy. 3, 2017, s. 285.

229 Erik Champion, *Critical Gaming: Interactive History and Virtual Heritage*, Ashgate, Farnham, 2015, s. 178.

rılmış öğrenme hızı

Dijital kültürel miras uygulamaları, erişilebilirlik ve eğitim açısından önemli fırsatlar sunmaktadır²³⁰.

Dijital Deneyimin Sınırlılıkları: - Ölçek algısının kaybı - Fiziksel varlığın yokluğu- Mekânsal bağlamdan kopukluk -Ekran teknolojisinin renk sınırlamaları

Sanal müzeler ve dijital deneyimler hakkında yapılan araştırmalar, bu sınırlılıkları detaylı bir şekilde incelemektedir²³¹.

2.3. Hibrit Model: Fiziksel ve Dijital Tamamlayıcılığı

Araştırma bulguları, fiziksel ve dijital deneyimlerin alternatif değil, tamamlayıcı olarak görülmesi gerektiğini göstermektedir²³². Önerilen hibrit model şu aşamalardan oluşur:

1. Ziyaret Öncesi Dijital Hazırlık: - Eserin tarihsel ve sanatsal bağlamının öğrenilmesi - Detayların ve sembollerin incelenmesi - Perspektif ve kompozisyon analizinin yapılması

2. Fiziksel Ziyaret: - Bütünsel deneyim ve mekânsal algı - Ölçek ve atmosferin hissedilmesi - Kısa süreye rağmen yoğun ve odaklı gözlem

3. Ziyaret Sonrası Dijital Pekiştirme:

- Detayların tekrar incelenmesi
- Öğrenilenlerin derinleştirilmesi
- Karşılaştırmalı analizlerin yapılması.

Müze eğitimi literatürü, bu hibrit yaklaşımın etkinliğini desteklemektedir²³³.

Bu süreç, öğrenenin fiziksel ziyaret sırasında edindiği deneyimi bilişsel olarak yapılandırmasına olanak tanımakta; tekrar, yansıtma ve anlamlandırma yoluyla bilginin kalıcılığını artırmaktadır. Ziyaret sonrası dijital pekiştirme, özellikle zaman ve mekân sınırlılıklarını aşarak bireysel öğrenme hızına uyum sağlayan esnek bir öğrenme ortamı sunmakta; kültürel mirasın eğitimsel değerini sürdürülebilir biçimde güçlendirmektedir.

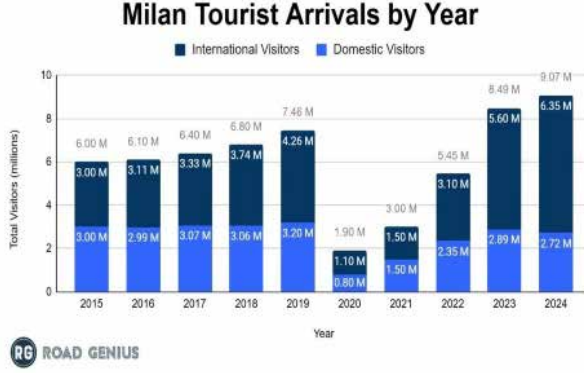
230 Fiona Cameron ve Sarah Kenderdine, *Theorizing Digital Cultural Heritage*, MIT Press, Cambridge, 2007, s. 145.

231 Styliani Styliani, Fotis Liarokapis, Kostas Kotsakis ve Petros Patias, "Virtual museums, a survey and some issues for consideration", *Journal of Cultural Heritage*, c. 10, sy. 4, 2009, s. 523.

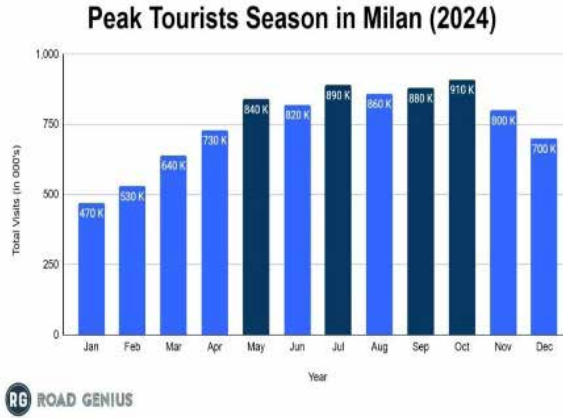
232 George E. Hein, *Learning in the Museum*, Routledge, London, 1998, s. 187.

233 Hein, a.g.e., s. 203.

Tablo 1: Milano Turizm Ziyaretçi Sayıları (2019-2024) (Camera di Commercio Milano, 2024; UNWTO, 2024)

Tablo 2: Milano En Yoğun Aylar - Ziyaretçi Sayıları (2024)

3. KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ VE REHBERLİK PERSPEKTİFİ

3.1. Kültürel Miras Turizmi ve Sürdürülebilirlik

Kültürel miras turizmi, tarihi ve kültürel değerlerin korunması ile turizm arasındaki hassas dengeyi gerektirir²³⁴. Son Akşam Yemeği örneği, bu dengenin nasıl kurulabileceğine dair önemli dersler sunmaktadır²³⁵.

²³⁴ Greg Ashworth ve John Tunbridge, *The Tourist-Historic City*, Routledge, London, 2000, s. 89.

²³⁵ Brian Graham, Gregory J. Ashworth ve John E. Tunbridge, *A Geography of Heritage*, Arnold, London, 2000, s. 134.

Dünya Miras Alanlarının yönetimi konusunda yapılan çalışmalar, ziyaretçi kontrolü ve koruma önlemlerinin önemini vurgulamaktadır²³⁶. Ziyaretçi sınırlaması ve dijital alternatiflerin sunulması, sürdürülebilir kültürel turizmin temel prensipleriyle örtüşmektedir.

Kültürel miras yönetimi, koruma ve erişim arasında denge kurulmasını gerektirir²³⁷. Türkiye’deki ve dünyadaki müze turizmi uygulamaları, farklı yaklaşımlar sunmaktadır²³⁸. Tarihi çevrelerin turizme açılması sürecinde, koruma ve kullanım dengesi kritik öneme sahiptir²³⁹. Kültürel ve doğal değerlerin korunması, sürdürülebilir turizm için temel gerekliliklerden biridir²⁴⁰.

3.2. TURİST REHBERLİĞİNDE SANAT EĞİTİMİ

Turist rehberlerinin, kültürel miras alanlarında etkili bir deneyim yaratabilmeleri için sanat tarihi ve pedagojik becerilerle donanmış olmaları gerekmektedir²⁴¹.

Etkili Rehberlik İçin Gereken Yetkinlikler: - Hikâye anlatımı tekniklerinin kullanılması - Görsel okuma becerilerinin geliştirilmesi - Tarihsel bağlamın yaşanan dille aktarılması - Dijital kaynakların etkin kullanımı

Turist rehberliği eğitimi ve uygulamaları, kültür turizmi deneyiminin kalitesini doğrudan etkilemektedir²⁴². Kültür turizmi ve destinasyon yönetimi arasındaki ilişki, turizm literatüründe önemli bir araştırma alanıdır²⁴³.

Kültür turizminin yerel ekonomi ve toplum üzerindeki etkileri de dikkate alınması gereken unsurlardır²⁴⁴.

236 Anna Leask ve Alan Fyall, *Managing World Heritage Sites*, Butterworth-Heinemann, Oxford, 2006, s. 156.

237 Güçhan, a.g.e., s. 234.

238 İsmail Kervankıran ve Neslihan Aktürk, “Dünyada ve Türkiye’de müze turizmi”, *Türk Coğrafya Kurumu Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiriler Kitabı*, 2016, s. 330.

239 Hakan Özkasım ve Semra Ögel, “Tarihi çevrelerin turizme açılması”, *Planlama Dergisi*, c. 32, 2005, s. 59.

240 Emre Madran ve Nimet Özgönül, *Kültürel ve Doğal Değerlerin Korunması*, TM-MOB Yayınları, Ankara, 2005, s. 178.

241 John Ap ve Kevin K.F. Wong, “Case study on tour guiding”, *Tourism Management*, c. 22, 2001, s. 558.

242 Orhan Batman, *Turist Rehberliği*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 145.

243 Yüksel Çetin, *Kültür Turizmi*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 89.

244 Gözde Emekli, “Coğrafya, kültür ve turizm: Kültürel turizm”, *Ege Coğrafya Dergisi*, c. 15, 2006, s. 55.

Şekil 14. Ars Electronica'da sergilenen Franz Fischnaller'in Deep Space 8K'daki Son Akşam Yemeği İnteraktif (LSI) çalışması. Fotoğraf: Magdalena SickLeitner. Son Akşam Yemeği'nin gigapiksel görüntüsü © Haltadefinizione®

3.3. Müze Eğitimi ve Deneyim Tasarımı

Modern müze eğitimi anlayışı, pasif izleyicilikten aktif katılıma doğru evrilmiştir²⁴⁵. Son Akşam Yemeği'nin sunumunda kullanılan yöntemler bu dönüşümü yansıtmaktadır.

Müze sergilerinin teori ve pratiği, deneyim tasarımında önemli bir rol oynamaktadır²⁴⁶. Görsel kültürün yorumlanması ve müze eğitimi, modern müzecilik anlayışının temelini oluşturur²⁴⁷.

Müzelerle ilgili temel kavramlar ve müze yönetimi uygulamaları, ziyaretçi deneyimini şekillendirmektedir²⁴⁸. Müze pazarlaması ve ziyaretçi politikaları, kültürel miras alanlarının sürdürülebilirliği için kritik öneme sahiptir²⁴⁹.

245 Eilean Hooper-Greenhill, *Museums and the Interpretation of Visual Culture*, Routledge, London, 2000, s. 123.

246 David Dean, *Museum Exhibition: Theory and Practice*, Routledge, London, 1996, s. 89.

247 Hooper-Greenhill, a.g.e., s. 156.

248 Bekir Onur, *Müzelerle İlgili Temel Kavramlar*, İmge Yayınları, Ankara, 2012, s. 78.

249 Özlem Köroğlu, *Müze Pazarlaması*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2013, s. 123.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma, Leonardo da Vinci'nin Son Akşam Yemeği eserini merkeze alarak, fiziksel ve dijital sanat deneyimlerinin kültürel miras turizmi ve eğitim bağlamında nasıl bütünleştirilebileceğini incelemiştir.

Araştırmanın Temel Bulguları

1. 15 dakikalık fiziksel ziyaret süresi, koruma gereklilikleri açısından gerekli olsa da tam bir sanat deneyimi için yetersizdir. Ancak bu sınırlı süre, yoğun dikkat ve odaklı gözlem sağlamaktadır.
2. Dijital platformlar, fiziksel ziyaretin eksik kaldığı noktalarda önemli avantajlar sunar. Erişilebilirlik, detay inceleme ve bireysel öğrenme hızı açısından güçlü imkânlar sağlar.
3. Hibrit model, ziyaret öncesi dijital hazırlık, fiziksel deneyim ve ziyaret sonrası dijital pekiştirmeyi kapsayan bütünleşik bir yaklaşım sunar.
4. Kültürel miras turizminde sürdürülebilirlik, eserin korunması ile erişilebilirlik arasında denge kurmayı gerektirir.

Uygulama Alanına Yönelik Öneriler

Müze ve Kültürel Miras Yönetimine: -Dijital içeriklerin zenginleştirilmesi ve çeşitlendirilmesi -Ziyaret öncesi ve sonrası eğitim programlarının geliştirilmesi -Hibrit deneyim modellerinin yaygınlaştırılması

Turist Rehberliği Eğitimi: -Sanat tarihi modüllerinin güçlendirilmesi -Dijital araçların kullanımına yönelik eğitimler -Pedagojik yöntemlerin geliştirilmesi

Turizm Politikalarına:

- Dijital altyapı yatırımlarının teşvik edilmesi
- Koruma
- erişim dengesinin yasal düzenlemelerle güvence altına alınması

Gelecek Araştırmalara Öneriler

1. Farklı kültürel miras alanlarında karşılaştırmalı çalışmalar yapılması
2. Ziyaretçi deneyimlerinin nicel yöntemlerle incelenmesi
3. Dijital deneyimlerin uzun dönemli etkilerinin izlenmesi
4. Farklı yaş gruplarının deneyim tercihlerinin araştırılması
5. Hibrit modelin maliyet-fayda analizinin yapılması

SONUÇ

Leonardo'nun fırçasından çıkan 'Son Akşam Yemeği', sadece bir dini tasvir değil, aynı zamanda insan zihninin karmaşıklığını yansıtan bir eğitim laboratuvarıdır. Bu çalışmada elde edilen bulgular; fiziksel bir mekânda kurulan 'anlık bağın', dijital dünyadaki 'detaycı bakışla' desteklendiğinde öğrenmenin kalıcılığını artırdığını göstermektedir. Restorasyonun tarihsel yükü ile STEAM eğitiminin gelecek vizyonu arasında kurulan bu köprü, sanat eğitiminin sadece bakmakla değil, disiplinlerarası bir perspektifle 'görmekle' ilgili olduğunu kanıtlar niteliktedir. Neticede, teknolojinin sunduğu imkanlar ne kadar kusursuz olursa olsun, öğrenmenin asıl kısılcımı fiziksel gerçeklik ile dijital zenginliğin doğru dengesinde saklıdır. Bu çalışma, geleceğin müze eğitimi ve dijital sanat deneyimleri için hibrit bir modelin gerekliliğini vurgulayarak noktalanmaktadır.

Eğitim Bilimleri Perspektifinden Genel Değerlendirme

Bu araştırma, Son Akşam Yemeği eserinin fiziksel ve dijital deneyimlenme biçimlerini eğitim bilimleri perspektifinden değerlendirerek, sanat temelli öğrenmenin çok boyutlu yapısını ortaya koymaktadır. Bulgular, öğrenmenin yalnızca fiziksel mekâna bağlı olmadığını; bilişsel ve duyuşsal süreçlerin dijital ortamlar aracılığıyla da etkili biçimde desteklenebildiğini göstermektedir. Fiziksel ziyaret mekânsal algı ve duyuşsal yoğunluğu güçlendirirken, dijital deneyimler tekrar, ayrıtı inceleme ve bireysel öğrenme hızına uyum açısından önemli katkılar sunmaktadır. Bu nedenle fiziksel ve dijital deneyimler, birbirine alternatif değeril, tamamlayıcı öğrenme ortamları olarak değerlendirilmelidir. Eğitim bilimleri açısından bu bütüncül yaklaşım, deneyimsel ve yaşam boyu öğrenme süreçlerini destekleyen etkili bir kültürel miras öğrenme modeli sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- AP John ve WONG Kevin K.F., “Case study on tour guiding”, *Tourism Management*, c. 22, 2001, ss. 551-563.
- ASHWORTH Greg ve TUNBRIDGE John, *The Tourist-Historic City*, Routledge, London 2000.
- ATAGÖK Tomris, *Rönesans*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- BAGATTI VALSECCHI Paolo F., “Il Cenacolo dopo i bombardamenti”, *Arte Lombarda*, c. 65, 1983, ss. 95-102.
- BARCILON Pinin Brambilla ve MARANI Pietro C., *Leonardo: The Last Supper*, University of Chicago Press, Chicago 1999.
- BATMAN Orhan, *Turist Rehberliği*, Detay Yayıncılık, Ankara 2003.
- BRAMBILLA Pinin, *The Restoration of Leonardo's Last Supper*, Centro Di, Milano 2010.
- BRAMBILLA BARCILON Pinin, *Leonardo's Last Supper Restoration*, Electa, Milano 1999.
- CAMERA DI COMMERCIO MILANO, *Milano Turizm İstatistikleri Raporu 2024*, Camera di Commercio, Milano 2024.
- CAMERON Fiona ve KENDERDINE Sarah, *Theorizing Digital Cultural Heritage*, MIT Press, Cambridge 2007.
- CAVENAGHI Luca, *Il Restauro del Cenacolo*, Cogliati, Milano 1908.
- CHAMPION Erik, *Critical Gaming: Interactive History and Virtual Heritage*, Ashgate, Farnham 2015.
- CSIKSZENTMIHALYI Mihaly ve ROBINSON Rick E., *The Art of Seeing*, Getty Publications, Los Angeles 1990.
- ÇETİN Yüksel, *Kültür Turizmi*, Detay Yayıncılık, Ankara 2010.
- EDGERTON Samuel Y., *The Heritage of Giotto's Geometry*, Cornell University Press, Ithaca 1991.
- EMEKLİ Gözde, “Coğrafya, kültür ve turizm: Kültürel turizm”, *Ege Coğrafya Dergisi*, c. 15, 2006, ss. 51-59.
- Press, Walnut Creek 2000.
- FALK John H. ve DIERKING Lynn D., *The Museum Experience Revisited*, Left Coast Press, Walnut Creek 2013.
- FISCHNALLER Faron, “Last Supper Interactive: Immersive reconstruction of Leonardo's masterpiece”, *Leonardo*, c. 50, sy. 3, 2017, ss. 285-286.
- GOMBRICH Ernst H., *The Story of Art*, 16. baskı, Phaidon Press, London 1995.

- GRAHAM Brian, ASHWORTH Gregory J. ve TUNBRIDGE John E., *A Geography of Heritage*, Arnold, London 2000.
- GÜÇHAN Neriman Şahin, *Kültürel Miras Yönetimi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2007.
- HEIN George E., *Learning in the Museum*, Routledge, London 1998.
- HOOPER-GREENHILL Eilean, *Museums and the Interpretation of Visual Culture*, Routledge, London 2000.
- KEMP Martin, *Leonardo*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- KERVANKIRAN İsmail ve AKTÜRK Neslihan, "Dünyada ve Türkiye'de müze turizmi", *Türk Coğrafya Kurumu Uluslararası Coğrafya Kongresi Bildiriler Kitabı*, 2016, ss. 327-339.
- KING Ross, *Leonardo and the Last Supper*, Walker & Company, New York 2012.
- KÖROĞLU Özlem, *Müze Pazarlaması*, Detay Yayıncılık, Ankara 2013.
- LEASK Anna ve FYALL Alan, *Managing World Heritage Sites*, Butterworth-Heinemann, Oxford 2006.
- MADRAN Emre ve ÖZGÖNÜL Nimet, *Kültürel ve Doğal Değerlerin Korunması*, TM-MOB Yayınları, Ankara 2005.
- MARANI Pietro C., *Leonardo da Vinci: The Complete Paintings*, Abrams, New York 2000.
- MORA Paolo, MORA Laura ve PHILIPPOT Paul, *Conservation of Wall Paintings*, Butterworths, London 1984.
- NICHOLL Charles, *Leonardo da Vinci: Flights of the Mind*, Viking, New York 2004.
- ONUR Bekir, *Müzelerle İlgili Temel Kavramlar*, İmge Yayınları, Ankara 2012.
- ÖZKASIM Hakan ve ÖGEL Semra, "Tarihi çevrelerin turizme açılması", *Planlama Dergisi*, c. 32, 2005, ss. 57-64.
- PEDRETTI Carlo, *Leonardo: Art and Science*, Giunti, Firenze 2006.
- STEINBERG Leo, *Leonardo's Incessant Last Supper*, Zone Books, New York 2001.
- STYLIANI Styliani, LIAROKAPIS Fotis, KOTSAKIS Kostas ve PATIAS Petros, "Virtual museums, a survey and some issues for consideration", *Journal of Cultural Heritage*, c. 10, sy. 4, 2009, ss. 520-528.
- ŞENEL ÖZAYTEN, İ & Altunoğlu, M. K & Özayten, G. (2025), 446. Kafkas Üniversitesi Merkez Kampüsünde Tıbbi Bitkilerin Botanik Sanat Bağlamında İncelenmesi. ANKARAD, 6(2), 431-455.
- UNWTO, *World Tourism Barometer 2024*, United Nations World Tourism Organization, Madrid 2024.
- VASARI Giorgio, *The Lives of the Artists*, Oxford University Press, Oxford 1991.

TAK-6 TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR KİTABI SOCIAL RESEARCHES BOOK	
Sayı / Number : 6	TAK-6
ISBN N978-625-5674-53-1	utakongre@gmail.com

SULTAN HAMİD'İN GÖLGESİNDE BİR JÖN TÜRK: JOSEPH FEHMI'NİN MUHALİF KALEMİ

Serap BOZPOLAT AYAN*

ÖZET

Bu bildiri, 20. yüzyıl başında Fransızca kaleme alınmış Jön Türk literatürünün erken örneklerinden ikisini, Yusuf Fehmi'nin *Tablettes Révolutionnaires d'un Jeune Turc* (1903) ve *Les Coulisses Hamidiennes Dévoilées par un Jeune Turc* (1904) adlı eserlerini konu edinmektedir. Galatasaray Lisesi mezunu, pozitivist ve Fransızca-düşünme geleneği içinde yetişmiş bir Osmanlı aydını olan Fehmi, Paris'e yerleşerek II. Abdülhamid yönetimini eleştiren metinlerini doğrudan Fransız kamuoyuna sunmuştur. İlk eserinde, Hamidiye istibdadına karşı özgürlük, eşitlik ve anayasal yönetime dayalı bir "politik program" ilan eden yazar; imparatorluk içi adaletsizlikleri, sansürü, bürokratik yozlaşmayı ve ulemâ-devlet ittifakını sert biçimde eleştirir. İkinci eseri *Les Coulisses Hamidiennes*, bu ideolojik çizgiyi daha da radikalleştirir: Harem'in erotik-politik yapısı, Yıldız Saray'ındaki yozlaşma, devletin gözetim mekanizmaları ve dinî istismarın toplumsal sonuçları ayrıntılı bir hiciv diliyle teşhir edilir Fehmi'nin metinleri, Osmanlı siyasal kültüründe muhalif entelektüelin Fransızca yazı dili aracılığıyla kendine kamusal bir alan açma çabasını göstermesi bakımından önemlidir. Bu bildiri de, her iki eser yapısal, söylemsel ve tarihî bağlamları içinde değerlendirilerek Jön Türk hareketinin Avrupa'daki yankıları, Fransız kamuoyundaki algısı ve "pozitivist devrim" söyleminin dilsel temsilleri irdelenecektir. Sonuç olarak Yusuf Fehmi, hem dönemin siyasal direniş literatürü içinde erken bir "diaspora entelektüeli" kimliğini hem de Osmanlı modernleşmesinin Batılı eleştirel söylemle kurduğu gerilimli ilişkiyi temsil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Fehmi, II. Abdülhamit Dönemi, Sansür, Pozitivist Devrim.

* Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, ORCID: 0000-0003-2146-6988, serapbozpolat@gmail.com

A YOUNG TURK IN THE SHADOW OF SULTAN HAMID: JOSEPH FEHMI'S OPPOSITION PEN

Abstract: This paper focuses on two early examples of Francophone Young Turk literature written at the turn of the twentieth century: Youssouf Fehmi's *Tablettes Révolutionnaires d'un Jeune Turc* (1903) and *Les Coulisses Hamidiennes Dévoilées par un Jeune Turc* (1904). A graduate of the Galatasaray Lyceum and a positivist intellectual educated in the French tradition, Fehmi settled in Paris and addressed his works directly to a European readership, articulating a strong critique of Sultan Abdülhamid II's regime. In his first work, Fehmi presents a "political programme" calling for equality, liberty, and constitutional reform, while denouncing despotism, censorship, bureaucratic corruption, and the alliance between religious authority and state power. His second book, *Les Coulisses hamidiennes*, intensifies this radical critique: the harem, the mechanisms of surveillance, the moral decay of the palace, and the instrumentalization of religion are depicted in vivid, almost satirical prose. Together, these texts reveal how an Ottoman dissident intellectual sought to construct a public sphere through the French language and the medium of the political pamphlet. The paper analyzes both works in their structural, discursive, and historical contexts, exploring the transnational circulation of Young Turk ideas, their reception in French public opinion, and the linguistic strategies of "positivist revolution" discourse. Ultimately, Youssouf Fehmi emerges as an early "diaspora intellectual" whose writings exemplify both the resistance literature of the Hamidian era and the complex, tension-filled encounter between Ottoman modernization and Western critical thought.

Key Words: Yusuf Fehmi, Period of Abdulhamid II, Censorship, Positivist Revolution.

1. YUSUF FEHMI

Yusuf (Joseph veya Youssouf) Fehmi (1875-?), XX. yüzyılın başlarında faaliyet gösteren, Jön Türk hareketinin Fransızca konuşan kanadının sıra dışı bir tanığıdır. 4 Eylül 1875'te İstanbul'da doğan Fehmi, kendi ifadesiyle Selanik, İzmir, Rodos ve Adana gibi vilayetlerin eski genel sekreteri olan Saygıdeğer Fehmi Bey'in oğludur²⁵⁰. Eğitimini Galatasaray'daki Fransız-Türk lisesinde almıştır²⁵¹. Fehmi, 1896 civarında, 21 yaşındayken Fransa'da ikamet etmeye başlamış ve

250 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires d'un Jeune Turc*, Paris 1903, s.4.

251 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s.52.

Paris'te yaşamıştır²⁵². Ardından başlangıç tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber bir süre Madrid'de yaşamış, sonra Santiago, Şili ve Buenos Aires'te bulunmuştur. 1924'te Arjantin vatandaşlığına alınmıştır. Kendisi aynı zamanda pozitivist felsefeye bağlılık göstermiş, 1909'da Uluslararası Pozitivist Derneği'ne katılmış ve La Positiviste dergisinin editörlüğünü yürütmüştür²⁵³.

Fehmi, II. Abdülhamid dönemindeki baskıya karşı aktif bir mücadele yürütmüş; hatta 1898-1900 yılları arasında Osmanlı büyükelçiliğinde ajan kılığına girerek devrimci karşı-istihbarat faaliyetlerinde bulunduğunu iddia etmiştir²⁵⁴. Bu dönemdeki eylemleri ve düşünceleri, onun Genç Türk hareketinin radikal kanadını temsil eden iki önemli broşürde somutlaşmıştır: *Jön Türk'ün Devrimci Tabletleri* (1903) ve *Hamid'in Perde Arkası* (1904).

2. JÖN TÜRK'ÜN DEVRİMCİ TABLETLERİ (1903)

Yusuf Fehmi'nin *Tablettes Révolutionnaires d'un Jeune Turc* (1903) adlı broşürü, Osmanlı muhalefet literatüründe devrim çağrısını ahlaki bir vaaz biçiminde kuran ilk metinlerden biridir. Paris'te Michalon tarafından yayımlanan bu kısa kitap, biçimsel olarak "tablet" kavramı etrafında düzenlenmiş on iki bölümden oluşur ve her bölüm II. Abdülhamid rejiminin belirli bir toplumsal veya ahlaki bozulma alanını hedef alır. Fehmi'nin metni, yazarın hem Galatasaray kökenli bir bürokrat ailesinin oğlu olması hem de uzun süre Paris'te yaşamış bir Jön Türk olarak Fransız pozitivist söyleminden beslenmesi sayesinde, dönemin en sivri politik metinlerinden biri hâline gelir.

Devrimci Tabletler, 1878'de V. Murad'ı kurtarmak için hayatını kaybeden Hatip Ali Suavi'nin anısına ithaf edilmiştir.

Eserin açılışı, "Makedonya Sorunu ve Devrimci Türkler" başlıklı bölümle yapılır; Yazara göre "Makedonya'daki mevcut durum, II. Abdülhamid'in politikalarının ve onun ajanlarının suç teşkil eden manevralarının doğrudan sonucudur." Fehmi burada, imparatorluğun etnik parçalanmasını değil, despotizmin ortadan kaldırılmasını asıl kurtuluş koşulu sayar. Çünkü "böl ve yönet" anlayışıyla Abdülhamid, Hristiyanları Müslümanlara, Müslümanları Hristiyanlara karşı kışkırtmaktadır. Yazarın "Eğer hepimiz, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin el

252 Youssouf Fehmi, *Historie de La Turquie*, Paris 1909 ; J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s.48.

253 La Positiviste (1918-1940), <https://francearchives.gouv.fr/fr/search?q=Joseph+fehmi&esecategory=archives&esecategory=siteres>; <https://www.turquie-culture.fr/pages/histoire/reactions-franco-turques/fehmi-youssouf-1875-jeune-turc-positiviste-francophone.html>.

254 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s.43-52.

ele verirse, Yıldız Sarayı denilen bu modern Bastille'i yıkabilir ve insan haklarına saygı, düzen ve hukuk temelinde özgür ve liberal bir Türkiye kurabiliriz” cümlesi, onun hem Fransız Devrimi’ne hem de içindeki baskı rejimine aynı anda gönderme yapan retoriğini özetler²⁵⁵.

“Türk Mahkemeleri. Yalancı Şahitler ve Ücretli Hakimler” başlıklı ikinci bölümde yargı düzenini anlatırken mahkeme salonlarını “adaletin satıldığı pazarlar” olarak betimler; rüşvet, yalancı tanıklık ve gardiyanların faizle borç veren tefecilere dönüşmesi ayrıntılı sahnelerle aktarılır. Bu toplumsal panorama, ancak “celladın himayesindeki reformların yerine devrim”in kurtuluş sağlayabileceği tezine bağlanır²⁵⁶.

“Müslüman Cemaatleri ve Türk Bektaşileri” başlığında Fehmi, dini tarikatları siyasal düzenin bastırma mekanizmaları olarak resmeder; “Devrim günü bize karşı silahlandırılacak zavallılar onlardır” ifadesi, cemaatlerin Hamid rejimi tarafından mobilize edilebilir bir polis gücü hâline getirildiğini ima eder. Ayrıca bu kişilerin yaptıkları işkenceler de örneklerle resmedilir²⁵⁷.

Ardından gelen “Rodos Anıları, Bir Sürgün Yeri”, yazarın babasının vazifesi dolayısıyla üç yıl kaldığı Rodos’ta edindiği gözlem ve deneyimlerinden doğrudan sahneler içerir ve Fehmi’yi soyut bir ideolog değil, rejimi içeriden gözlemiş bir tanık konumuna yerleştirir²⁵⁸.

“Ayrılkçı Dinamit Üreticileri. Türkiye’ye Silah ve Dinamit İthalatı” başlıklı beşinci bölüm, dönemin Balkan ve Makedonya olaylarını değerlendirirken, ayrılkçı şiddeti “ulusun rasyonel devrimi”nden ayırır; ayrılkçıların eylemlerini “çocukça ritüeller” diye nitelerken, kendi devrimci eylemini hukuk ve eşitlik temelinde konumlandırır²⁵⁹.

Altıncı ve yedinci bölümlerde Fehmi, “Türkiye’de Müslüman Fanatizmi” ve “Sinsi II. Hamid’in Hükümdarlığında Paryalar Kastı” başlıkları altında Avrupa’daki oryantalist genellemeleri tersine çevirir. “Fanatizm artık Türkiye’de yoktur; yağmalar ve katliamlar ücretli çetelerin işidir” diyerek toplumu aklar, suçu doğrudan Sultan’a ve Şeyhülislam’a yöneltir. Böylece hem Osmanlı toplumunu savunur hem de rejimi dinin arkasına saklanan bir yozlaşma olarak gösterir. “Parya” metaforu, Abdülhamid döneminde toplumsal kastaşmayı anlatan güçlü bir simgeye dönüşür; halk “ezilen kast” olarak tanımlanır. Kasıtlı olarak cahil bırakılır, provoke edilir ve özgürlükçü fikirleri yaymaya çalışanlarla irtibat

255 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s.5-9.

256 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s. 10-14.

257 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s. 15-20.

258 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s. 21-25.

259 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s. 26-31.

kurmaları engellenir²⁶⁰.

“Devrimci Karşı-Polis” ve “Bireysel Özgürlük” isimli sekizinci ve dokuzuncu bölümler metnin en modern kısımlarıdır. Fehmi, Abdülhamid rejiminin Avrupa’daki ajan ağlarını teşhir ederken kendi “karşı-polis” faaliyetlerinden söz eder ve toplumu kuşatan gözetim rejimini şöyle tarif eder: “Bakanlar ve yüksek memurlar astlarını gözetler. Astlar uşakları izler. Baba oğlunu, oğul babasını, kiracı ev sahibini, tüccar müşterilerini, papaz cemaatini, derviş tarikatını gözetler; hiçbir göz uyumaz.” Bu tasvire göre denetim yalnızca resmî kurumlarla sınırlı kalmamış, aileden cemaat yapısına kadar gündelik hayatın her alanına sinmiştir. İnsanlar akıl almaz şekilde tutuklanmakta, hapsedilmektedir. Özgürlük ise ona göre yalnızca “genel af” değil, korkunun toplumsal dokudan sökülmesidir; özgürlük, dayanışma ve bilinçle mümkündür²⁶¹.

Onuncu ve on birinci bölümler -“V. Murad veya En Ağır Cezaevinde Tutuklanma Kaydı” ve “İstanbul’daki Belgrad Trajedisinin Ahlaki Sonuçları”- siyasi anlatıya trajik bir eksen kazandırır. V. Murad’ın uzun hapsi üzerinden “deli ilan edilerek susturulan meşruiyet” kavramı işlenir; Murad’ın kardeşi Hamid’e yazdığı mektubundan aktarılan “Hiçbir kötü eylemde bulunmadığım hâlde, şiddet görüyorum; sadece boşluğa bakmam bile işkenceye yol açıyor. Tüm bunlar, değerli kardeşim, akıl sağlığımı yitirmeme neden olacak... Bu hâlde ve bu belirsizlik içinde artık yaşayamıyorum. Doğduğum an lanetli olsun; bir sarayda doğmaya ne gerek vardı? Bir kulübede dünyaya gelseydim daha iyi olmaz mıydı?” cümleleri, Hamid rejiminin bireysel bilinci felç eden psikopolitik yönünü görünür kılar. Hemen ardından gelen Belgrad örneği (1903 Sırp darbeleri), “Skupština katilleri oybirliğiyle affederken biz modern bir Neron’un kölesi olarak kaderimize kayıtsız mı kalacağız?” sorusuyla Osmanlı kamuoyunu dolaylı biçimde devrime çağırır²⁶².

Son bölüm, “Siyasi Program”, on yedi maddelik bir devrim taslağı sunar. Program, yalnızca iktidar değişimini değil, dinsel kurumların sınırlandırılmasını, tarikat mallarının kamulaştırılmasını, işkence ve ayrıcalıkların kaldırılmasını, herkesin kanun önünde eşitliğini ve anayasal bir meclisin halk oyu ile seçilmesini öngörür. Maddelerin her biri bir “ahlaki yasa” biçiminde yazılmıştır: Bu dil, Fehmi’nin pozitivist ahlak anlayışını devrimci yasa biçimine dönüştürür. Nihayetinde bu program beklendiği üzere “yaşasın hürriyet” ifadesiyle son bulur²⁶³.

Bütün risale boyunca yazarın amacı, despotizmi yalnızca politik bir rejim

260 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s. 32-37, 38-42.

261 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s. 43-54, 55-60.

262 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s. 61-63, 65-66.

263 J. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*, s. 67-69.

değil, ahlaki bir hastalık olarak teşhis etmektir. Fehmi'nin gözünde “Hamid, korkunun filozofudur; halkını uyutmak için cehalet, din ve açlığı aynı oranda dağıtır”. Fehmi'nin gözünde devrim, fiziksel bir iktidar değişiminden önce, toplumun vicdanında gerçekleşmesi gereken bir uyanıştır. Bu nedenle *Tablettes Révolutionnaires* yalnızca Jön Türk literatürünün ajitatif bir ürünü değil, aynı zamanda modern Osmanlı düşüncesinin ahlaki manifestosudur. Tabi Yusuf Fehmi'ye göre.

Eserin 1903'teki Fransızca biçimi, Avrupa kamuoyuna “Doğu'daki özgürlük mücadelesi”ni anlatmak üzere tasarlanmış, ama aynı zamanda Osmanlı aydınına da kendi toplumunun aynasını tutmuştur. Fehmi'nin dili, ironik, teatral ve kimi zaman saldırgan olsa da, metin boyunca inşa ettiği dünya—rüşvetle işleyen adliyeler, gözetlenen mahalleler, bastırılmış kadınlar ve suskun ulema—II. Abdülhamid devrinin toplumsal ruh hâlini keskin bir teşhisle kayda geçirmiştir.

1903'te Paris'te yayımlanmış bu küçük broşür, hem bir “devrim vaazı” hem de sonraki eserlerinde gelişecek olan “ahlak ve iktidar” eleştirisinin temeli olarak okunmalıdır.

Öte yandan yazıların bir hayli taraflı olduğu da unutulmamalıdır.

3. HAMİD'İN PERDE ARKASI (1904)

Yusuf Fehmi'nin *Les Coulisses Hamidiennes dévoilées par un Jeune Turc* (1904) adlı eseri, bir siyasal ifşa metnidir. Aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin iç çelişkilerini gözler önüne seren bir entelektüel belgedir. Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires*'de ortaya koyduğu devrimci ilkeleri bu kitapta sahaya, mekâna ve bireysel tanıklıklara taşır. Yazar soyut bir “devrim arzusu”nun yanında, **gündelik yaşamın dokusuna sinmiş bir tiranlık**tan bahseder. On bölümden oluşan eser, görünürde birbirinden kopuk anlatılar barındırır da bütününde Abdülhamid rejiminin siyasal, ahlaki ve iletişimsel mekanizmalarını çözümleyen kesintisiz bir hikâyeye dönüşür. Lakin bu kitap tanıklık iddiası taşıyan ama yoğun biçimde öznel bir siyasi polemiktir.

Yusuf Fehmi bu kitabı “görüşlerinden hayli uzak bir devlet memuru olan” babasına ithaf etmiştir²⁶⁴.

Risale “Siyasi Program” başlıklı girişinde, bir önceki kitapta formüle edilen ve eserin sonunda sunulan 17 maddeden oluşan politik programı tekrar eder. Programın bu defa başta verilmesi belki de okuyucuya bir vaat veya bir görev hatırlatmasıdır. Bu açılış, kitabın anlatım tonunu da belirler: Tanıklık, artık bir

264 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes Dévoilées par un Jeune Turc*, Paris 1904, s.2. 264

ahlaki görevdir. Ardından gelen bölümlerde bu görev, rejimin farklı yüzlerini teşhir eden bir yapıya dönüşür²⁶⁵.

Fehmi “Türkiye’deki Şehzadelerin Kökenleri” başlığı altında harem ve soy ilişkilerini biyolojik bir metafor üzerinden okur; Hamid’in ailesini “doğmadan körleşmiş bir soy” olarak niteler. Bu betimleme, yalnızca hanedanı değil, istibdadın genetikleşmiş ahlakını hedef alır — “korkunun kan yoluyla aktarıldığı” bir siyasal düzen²⁶⁶.

Fehmi’nin anlatısı “Akıncılar” bölümünde sokaklara iner. İstanbul, çürümüş ahlakın sahnesine dönüşür. Genelev kadınlarının, sarhoş askerlerin, başıbozukların ve yağmacı itfaiyecilerin arasında dolaşan bu rahatsız edici şehir manzarası, ona göre Hamid rejiminin ahlaki portresidir. Tüm bunların sorumlusu Yıldız’dır. Bu manzarayı ortadan kaldırmanın yolu ise müsebbibe saldırmaktır: “Yıldız’ın sefil sürülerine saldırın! Adalet adına, hatta gerekirse demirle, yeter ki yasal olsun; çünkü uzlaşmayla bir şey ummak bir hayal olur: vahşi hayvanları ancak güçle yakalarsın.”²⁶⁷

Fehmi, bir sonraki bölüm olan “Abdul-Hamid’in Yöntemlerinden Bazı Örnekler”de anlatı biçimini değiştirir. Burada duygusal bir dil yerine belgelerin dili öne çıkar. Posta, liman ve elçilik çevrelerine ilişkin gizli genelgeler aktarılır: “Posta ayırıştırması sırasında şüpheli görünen mektuplar derhâl Saray’a gönderilecektir... Yüksek memurlara gönderilen mektuplar istisnasız bize teslim edilmelidir.” Bu satırlar, Hamid rejiminin sansür düzenini soyut bir korku atmosferi olmaktan çıkarıp somut bir **idari sistem** hâline getirir. Devlet, dolaşımı ve iletişimi kontrol ederek toplumsal ilişkilerin damarlarını kesmektedir. Bu teknik anlatı, kitabı bir nevi “bürokratik otopsi”ye dönüştürür; Fehmi’nin pozitivist bakışıyla birleşince tiranlık, psikolojik değil kurumsal olarak görünür olur. Bölümde ayrıca bu minvalde anekdotlara da yer verilmiştir. Bu bölüm içinde eğitime de değinilmiş, sansürün eğitimi lekelediği ve eğitim kurumlarının da dönemin cehaletini gidermediği belirtilmiştir. Sultana yönelik ifadelerin sınırı yoktur. Fehmi’ye göre Hamid, tahtının güvenliğini ve despotluğunu ulus pahasına garanti eden aşağılık bir rol oynamaktadır²⁶⁸.

“Türkiye’nin Belalarından Biri: Makedonya” bölümü, yazarın en politik analizlerinden birini içerir. Fehmi, etnik gerilimleri milliyetçi değil, yönetsel bir çürümenin sonucu olarak değerlendirir. Makedonya’daki isyanlar, isyancıların yanlış inançları kadar Sultanın yanlış politikalarının da sonucudur. Türkiye’nin dönüşmesi için bastırılması gereken bu iç düşman, en az sınırlarımızın ötesinde-

265 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, s. 5-6.

266 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, 7-12.

267 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, s. 13-16.

268 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, s. 17-26.

ki düşman kadar zorludur. Fehmi'nin çözümü, ırksal ya da dinsel ayrışma değil, **anayasal birliktir**; ulusun kurtuluşu etnik temizlikte değil, hukukun egemenliğindedir²⁶⁹.

Kitabın orta kısımlarında Fehmi, eserinin Avrupa'daki yankılarına yer verir. "Fransız Basınının Türkiye Hakkındaki İfşaatıma Dair Görüşleri" başlıklı bölümde, *Le Français, Le Rappel, L'Eclaircur de l'Est, La France, Progres du Nord, La Petite Tunisie, Le Courrier de l'Ain* gibi gazetelerde kendi yazılarından yapılan alıntılara yer verir. Fehmi, bu alıntıları yalnızca övünç olarak değil, **uluslararası teşhirin** bir aracı olarak kullanır. Ona göre ifşa, bir tür diplomasi biçimidir; Abdülhamid'in iç düzeni, Avrupa kamuoyunun gözünde meşruiyetini yitirmelidir. Nitekim *Le Courrier de l'Ain* tarafından yapılan alıntıda şu cümlelere yer verilmiştir: "Le Rappel'de bir Türk'ün, Joseph Fehmi'nin Abdülhamid'in sarayı üzerine etkileyici bir makalesini buluyoruz. Yirminci yüzyılda Avrupa'da böylesi alçaklıkların yaşanabileceğini düşünmek üzücü!"²⁷⁰

"Tablettes Revolutionnaires d'un Jeune Turc" Hakkında Basında Çıkan Yorumlar" başlıklı kısımda Fehmi, bu bölümde de çeşitli gazetelerde bir önceki eseri hakkındaki yorumlara yer veriyor, zaman zaman da eleştirilere yönelttiği cevaplarına²⁷¹.

"Manastır Tiranlığı – Şah Nasr-ül-Din'in Suikastı" bölümüyle Osmanlı sınırlarını aşan bir panoramaya geçilir. Fehmi, Abdülhamid'i Şah Nasreddin suikastının sorumlusu ilan eder ve hatta olayı süreciyle birlikte detaylıca anlatır. Ayrıca bölüm başlığıyla alakasız olsa da Sultanın gaddarlığına başka bir örnek verebilmek için V. Murad'a kızı vefat ettiğinde tüm yakarışlarına rağmen naaşına son bir kez sarılma izni verilmediğinden bahseder. Hatta kardeşinin ölmesini dilediğinden de²⁷².

Son bölümlerde, "Türk Askerinin Krokisi" ve "Şeyler ve Diğerleri"nde, Fehmi anlatısını mikro düzeydeki gözlemlerle kapatır. İlkinde askeri kendince betimler: "Bu asker fanatik mi? Bazıları onu kana susamış, yağmacı olarak tasvir ediyor. Eh, bu tamamen yanlış. Ne biri ne de diğeri; ama aksine, zavallı, tam bir cehalet içinde. Liderlerinin emirlerine pasif itaat onda var." Örnekler vererek askerlerin makul görülemeyecek eylemlerini sıralar. Ama elbette suç yine Sultanındır²⁷³.

Buna karşılık "Şeyler ve Diğerleri" başlığı altında yanlış ve adaletsiz toprak politikalarından, askerlerin ve sivil memurların asla düzenli maaş alamayışların-

269 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, s. 27-30.

270 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, s. 31-43.

271 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, s. 44-53.

272 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, s. 54-63.

273 J. Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes*, s. 64-67.

dan, şehirlerin korkunç perişanlığından bahsedilir: “Şehir iğrenç bir görünüm sergiliyor. Sokaklar sadece bir çamur ve dışkı denizi. Yerli mahallelerde nüfus kaynaşıyor, iğrenç hayvanlar gibi ve mahzenlerde sürünüyor. Birkaç Levant kökenli yabancı dışında, halk kara bir sefalet içinde yaşıyor ve enfeksiyondan ölüyor...”

“Barışın bekçileri olan polis memurlarına gelince, kulübelerinde uyukluyorlar ya da hırsızları korumak için ağır bir copla yürüyorlar” cümlesiyle biten kitap, temelde son derece abartılı, belki de dikkat çekmeye çalışan bir karalama, bir **korku sosyolojisi**dir.

Fehmi'nin dili ironik, saldırgan ve dramatiktir; ama bu abartı, yalnızca estetik bir tercihten ibaret değildir. Yazar, Batı kamuoyuna Osmanlı tiranlığını “duyulur” kılmak için beden ve koku imgelerini, sefahat ve yangın sahnelerini bilinçli olarak kullanır. Bu yönüyle *Coulisses*, hem bir teşhir edebiyatı hem de erken bir **politik etnografidir**. Abdülhamid rejimi yalnız bir siyasal iktidar değil, “ahlakın, korkunun ve iletişimin düzenlenişi”dir. Fehmi bu üçlüyü çözümleyerek, otoriterliğin gündelik hayatta nasıl yeniden üretildiğini kaydeder.

Sonuçta eser, *Tablettes Révolutionnaires*'deki soyut devrim çağrısının somut biçimidir. Fehmi'nin “Siyasi Program”da vaaz ettiği ilke, *Coulisses*'te belgelenmiş bir pratiğe dönüşür. Onun için devrim, sarayı yıkmak değil, **görme yetisini geri kazandırmaktır**. Fehmi'nin tanıklığı bu yüzden önemlidir. Bu açıdan *Les Coulisses Hamidiennes*, yalnızca Jön Türk muhalefetine değil, bütün bir Osmanlı modernleşme tarihinin “gözetim rejimi” eleştirilerinden biridir.

4. FRANSIZ BASININDA YANKILAR VE JÖN TÜRK İMAJI

Fehmi'nin broşürleri yayımlandığında, Fransa'da geniş yankı bulmuş, *Le Rappel*, *Le XIXE Siècle*²⁷⁴, *L'Action Française*²⁷⁵, *L'Éclairer de l'Est*, *L'Européen*, *La Petite République*²⁷⁶ ve *La France*²⁷⁷ gibi gazetelerde yazılar yazmış, bölümleri alıntılanmıştır. *Le Rappel*, “Le Crime et le Droit”²⁷⁸ başlığıyla Fehmi'nin yazılarını yayımlarken, editörler “ne acıdır ki böyle rezilliklerin 20. yüzyılda Avrupa'da yaşanabiliyor olması” diyerek okuyucunun dikkatini Osmanlı'nın geri kalmışlığına çeker²⁷⁹. *La France* ise Fehmi'yi “genç bir Türk devrimcisi” olarak

274 *Le XIXE Siècle*, 1 Septembre 1903, p.1; 5 Septembre 1903, p.1; 12 Septembre 1903, p.1-2; 1 Octobre 1903, p.1.

275 *L'Action Française*, 17 Décembre 1914, p.1.

276 *La Petite République*, 6 Février 1900, p.2; 10 Février 1901, p.2; 9 Septembre 1901, p.2

277 *La France*, 2 Septembre 1903, p.1.

278 “Suç ve Hukuk”

279 *Le Rappel*, 1 Septembre 1903, p.1; 5 Septembre 1903, p.1; 12 Septembre 1903, p.1; 1 Octobre 1903, p.1/4.

tanımlayıp, metinlerini “Hamid rejiminin barbarlığına dair yeni bir şey öğretmeyen ama çarpıcı bir belge” olarak nitelemiştir. Bu basın ilgisinin, Jön Türk hareketinin Paris merkezli propagandasına önemli katkı sağladığı söylenebilir. Yusuf Fehmi her ne kadar İstanbul’da tanınmadıysa da muhalif ve saldırgan yazılarıyla Avrupa’da tanınmayı başarmıştır.

Fehmi’nin yazıları, Fransa’da bir tür “Doğu’nun Voltaire’i” olarak görülmesine yol açmasa da, **Abdülhamid karşıtı Avrupa kamuoyu** oluşturma çabalarına hizmet etmiştir. Ancak aynı zamanda, Osmanlı imgesini “tiranlık, cinsellik ve despotizm” ekseninde karikatürize ettiği için, modern Türk aydınının Batı’daki temsiline de çelişkili bir katkıda bulunmuştur.

5. DÖNEMSEL KARŞILAŞTIRMA: FEHİMİ’NİN ANLATISI VE TARİHSEL GERÇEKLİK

Fehmi’nin anlatıları, tarihsel olarak abartılı ve polemik yüklüdür; ancak içerdiği eleştirilerin önemli bir kısmı **dönemin yapısal gerçekliğine dayanır**. Gerçekten de 1890’lardan itibaren Yıldız Sarayı merkezli **sansür, jurnalcilik ve istihbarat ağları** Osmanlı bürokrasisinin belirleyici unsurları hâline gelmiştir. Fehmi’nin “posta denetimi” ve “gazete talimatları” bölümlerinde aktardığı emirler, **Abdülhamid’in İrade-i Seniyye ve Mabeyn düzeniyle** örtüşür. Ayrıca eğitimde sahte ilahiyatın hâkimiyeti ve sansür eleştirisi, II. Abdülhamid’in **dini eğitim kurumlarını siyasî meşruiyet aracı** olarak kullandığı gerçeğiyle örtüşür.

Bununla birlikte Fehmi’nin bu iki kitabı, tarihsel belge olmanın ötesine geçerek bir **ahlaki tiyatro** kurar: haremdeki kadınlar, yozlaşmış paşalar, hadımlar ve tiran padişah figürleri aracılığıyla bir **simgesel çürüme anlatısı** yaratır. Bu anlatı, 1908 Devrimi’nden önceki Jön Türk yazınında **despotizmin bedenselleşmiş temsilleri** açısından incelenmeyi hak etmektedir.

Bu risaleler, Abdülhamid döneminin idari uygulamalarını nesnel biçimde belgelemekten ziyade, dönemin muhalif çevrelerinde şekillenen korku, öfke ve umutsuzluk iklimini yansıtan polemikçi anlatılardır. Gözetim, sansür ve eğitim politikalarına ilişkin sunduğu örnekler, tarihsel gerçekliğin doğrudan kanıtı olmaktan çok, rejimin muhalifler nezdinde nasıl algılandığını ve bu algının devrimci bir siyasal dile nasıl dönüştüğünü göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

SONUÇ

Yusuf Fehmi'nin Mirası ve Jön Türk Söyleminde Yeri

Yusuf Fehmi'nin 1903 ve 1904 tarihli broşürleri, II. Abdülhamid rejimine karşı geliştirilen en radikal muhalefet söyleminin temel metinleri arasındadır. Fehmi, yozlaşmış bir yargı sistemini, sarayın ahlaki sefaletini ve dini fanatizmi kullanan casusluk ağlarını ifşa ederek, **despotizmin kökenini ve sürdürülebilirliğini yapısal bir patoloji olarak** ele alır. Tıpkı cerrahın neşterle çürümüş bir organı deşmesi gibi, Fehmi de Hamidian rejimi eleştirisinde estetik ve bilimsel kaygıları pozitivistin de etkisiyle siyasal ajitasyonun hizmetine sunmuştur.

Yusuf Fehmi, ne Meşrutiyet sonrasında büyük bir siyasi aktör olabilmiş ne de Ahmed Rıza kadar örgütlü bir figür hâline gelmiştir. Ancak onun eserleri, **Jön Türk muhalefetinin erken evresinde Avrupa kamuoyuna seslenen radikal bir edebî-politik formu** temsil eder.

Fehmi'nin dili, polemik ile edebiyat, siyasal eleştiri ile skandal, pozitivism ile romantik idealizm arasında gidip gelir. Onun metinleri, Abdülhamid karşıtı eleştirinin **en keskin ve en müstehcen biçimi** olarak, dönemin hem tarihçilerine hem de modernite kuramcılarına zengin bir malzeme sunar.

Fehmi'nin ifşaları, yalnızca Hamid döneminin çelişkilerini değil, aynı zamanda **Jön Türk aklının kendi iktidar tahayyülündeki sınırlarını** da açığa çıkarır: laiklik, ulus fikri ve devrim çağrısı bir arada bulunur, ancak her biri otoriter bir kurtarıcı imgesine yaslanır. Bu açıdan Fehmi, bir yandan istibdadın acımasız eleştirmenidir; öte yandan kendi ütopyasında, yine disiplinci bir cumhuriyetin habercisidir.

KAYNAKÇA

Joseph Fehmi, *Les Coulisses Hamidiennes Dévoilées par un Jeune Turc*, Paris 1904.

Joseph Fehmi, *Tablettes Révolutionnaires d'un Jeune Turc*, Paris 1903.

archives&esecategory=siteres;

L'Action Française, 17 Décembre 1914.

La France, 2 Septembre 1903.

La Petit République, 6 Février 1900.

La Petit République, 10 Février 1901.

La Petit République, 9 Septembre 1901.

La Positiviste (1918-1940), <https://francearchives.gouv.fr/fr/search?q=Joseph+fehmi&esescategory=>

Le Rappel, 1 Septembre 1903.

Le Rappel, 5 Septembre 1903.

Le Rappel, 12 Septembre 1903.

Le Rappel, 1 Octobre 1903.

Le XIXE Siècle, 1 Septembre 1903.

Le XIXE Siècle, 5 Septembre 1903.

Le XIXE Siècle, 12 Septembre 1903.

Le XIXE Siècle, 1 Octobre 1903.

Youssef Fehmi, Histoire de La Turquie, Paris 1909.

<https://www.turquie-culture.fr/pages/histoire/rerelations-franco-turques/fehmi-youssef-1875-jeune-turc-positiviste-francophone.html>.

UTAK Uluslararası Toplumsal Araştırmalar Bilim Derneği tarafından organize edilen ve farklı disiplinlerden araştırmacıların ortak bir amaç için bir araya geldiği, bilimin disiplinlerarası yapısını en iyi yansıtan yurt içi ve yurt dışında kongreler dzenleyen bir oluşumdur. Farklı disiplinlerin yer aldığı kongreler (Sosyal Bilimler, Eğitim Bilimleri, Turizm ve Gastronomi, Gznel Sanatlar ve Mhendislik Bilimleri) yzlerce bilim insanının ve genç araştırmacının katıldığı bilim şolenleri olmuştur. Çok sayıda bilimsel araştırmaların sunulduğu kongrelerde alanında uzman araştırmacıların bir araya geldiği çalışmalar ortaya çıkmıştır.

Uluslararası Toplumsal Araştırmalar Bilim Derneği'nin bnyesinde olan bu kongrelere pek çok üniversite ve kurum paydaş olarak katılmakta başta akademik evre olmak zere toplumun btwn tabakalarında karşılık bulacak başarılı çalışmalara imza atılmaktadır. Her organizasyonda Türkiye ve dışından daha çok bilim insanının iştirak ettiği kongrelerin bildirileri zmet bildiriler olarak yayımlanmaktadır.

UTAK ilk kongresini 28-30 Mayıs 2021 tarihleri arasında Uluslararası Ankara Kongresi olarak çevrim içi, 4-6 Mart 2022 tarihlerinde Erzurum'da yzyze olarak, nc kongresini 23-25 Aralık 2022 tarihlerinde evrimii olarak, dördüncüsünü 17-19 Kasım 2023 tarihlerinde Ankara'da yzyze-evrimii olarak, beşincisini 27-30 Kasım 2024 tarihlerinde Karadağ' da yzyze olarak ve altıncısını 4-8 şubat 2025 tarihlerinde yz yze olarak Bulgaristan'da, yedincisini 15-18 Mayıs 2025 tarihleri arasında İzmir-eşme'de, Sekizincisini 01-07 Aralık 2025 tarihleri arasında Fransa'da dzenlemiştir.

Toplumsal Araştırmalar Kitabı-6 başlıklı bu eser, UTAK bnyesinde akademi dnyasına sunulan altıncı yayındır. Toplumsal Araştırmalar Kitabı-6'nın içerisinde; UTAK'ın dzenlediği kongrelerden 2025 yılında gerçekleştirilen UTAK-Fransa kongresinde zmet olarak sunulan bazı zrgn çalışmaların gzden geçirilerek, genişletilmiş çalışmaları ve aynı kongreye katılan araştırmacıların kongrede sundukları bildiriden bağımsız olarak hazırladıkları ve toplumsal araştırmalar kapsamındaki çalışmalar yer almaktadır. Kitapta; tarih, edebiyat, sağlık ve sanat alanlarından 13 zrgn çalışma başlığı yer almaktadır. On altı yazarın çalışmalarının yer aldığı Toplumsal Araştırmalar Kitabı'nın bilim dnyasına faydalı olmasını temenni ediyoruz.

Editörler

Sibel MURAD & Milad SALMANI

Gökçe ULUS & Gülçin Tuğba NURDAN

